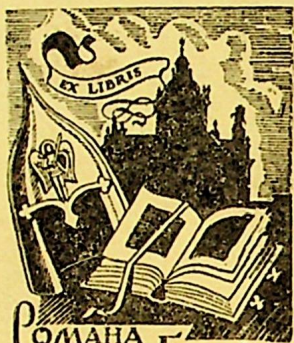

АНДРІЙ СТРУГ

ПІДЗЕМНІ ЛЮДИ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

РОМАНА
ГЕНИК
БЕРЕЗОВСЬКОГО

АНДРІЙ СТРУГ
(Andrzej Strug)

ПІДЗЕМНІ ЛЮДИ

ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕКЛАД І ПЕРЕДМОВА
КЛИМА ПОЛЩУКА.

Андрій Струг

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку” та „Мартковому репер-
туарі” Української Нижньої Палати.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА”
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ - ДРУК”
за замовленням
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1142 (716)
Держтрест „Київ-Друк”.
6-а друк., вул. Леніна, 19
Зам. № 1237 - 5000.

АНДРІЙ СТРУГ

(Andrzej Strug)

Перше місце серед сучасних польських письменників безперечно належить Андрієві Стругові, як одному з найвиразніших культурних представників польської робітничої класи. Правда, його ймення ще й досі нема на сторінках польських літературних енциклопедій, але, однак, його знають у найглухіших робітничих закутках, бо майже ніхто ще з польських письменників так близько не підходив до них, як саме він. Ціла його творчість починалася й розвивалася серед цих закутків і недарма найяскравішими його оповіданнями є власне ті, що в них змальовано життя революційного «підземелля». З циклу цих оповідань досить буде згадати збірку «Підземні люди», яку перекладено на різні європейські мови, а в тім і на російську, на якій є деякі й інші його твори¹⁾. Що-ж до українського читача, то він ще майже не знає Струга й тому саме подаємо йому цю книгу, яка значно відрізняється від російського видання як повнотою тексту, так і кількістю самого матеріалу, взятого з останнього львівського видання 1927 року²⁾.

Сам Андрій Струг вийшов із села з панської родини, яка намагалася зробити з нього типового польського інтелігента. Спочатку він «слухняно» вчився у Люблінській гімназії, але згодом переїхав до Пулав і вступив до місцевого Агрономічного Інституту. Було ж це тоді, коли кожний польський

1) Андржей Струг — «История одной бомбы», Ленинград, изд. ЗИФ, 1924 г.

2) Andrzej Strug — «Ludzi podziemni», Lwów, 1927 г. Накладом «Tow. Wydawniczego we Lwowie».

поступовий студент вважав за свій обов'язок — належати до якого-будь соціалістичного кола, чи угруповання. Студентська молодь у Пулавах виявила цей «свій соціалізм» у той спосіб, що ширила між народними масами думку «освіти на рідній мові» та пропагувала серед них гасла ППС. На цій роботі Струг досить швидко попав до рук російської жандармерії й опинився у відомій варшавській цитаделі, звідки через якийсь час помандрував аж до далекого Архангельська. Відбувши там три роки важкого заслання, в 1900 році повернувся до Варшави, де знову віддався конспіративній роботі. Однак, Варшавська охранка не випускала його зі свого виднокругу й через якийсь час, рятуючись від арешту, Струг тікає до Кракова. Перебуваючи у Кракові, працює у партії і, користуючись багатющим матеріалом свого безпритульного життя у Варшаві, починає пробувати свої сили на літературному полі. В той час у Кракові почав виходити культурно-просвітний соціалістичний часопис «Вогнище» («Ogniwo»), в якому Струг бере як-найближчу участь, містячи в ньому не тільки статті політичного характеру, але й соціалістичні літературні праці, як — приміром — досконалу критичну розвідку про творчість Стефана Жеромського.

Революція 1905 року змусила його залишити все й повернутися до шерех варшавського пролетаріату. Повернувся саме тоді, коли ціла Варшава греміла могутніми звуками «Варшав'янки», коли ціла робітнича маса голосно домагалася свого права й коли ціла країна криком кричала про такі звичайні речі, як власне «самоврядування»...

Тоді ж у Варшаві почала виходити соціалістична «Народня Газета» («Gazeta Ludowa»), за редактора якої було призначено Струга. Редагуючи цю газету, він майже в цілому заповнював кожне її число, за що його товариші дуже хвалили, але він сам був проте незадовольнений. Це був майже єдиний момент у його письменницькій праці, коли він вимагав чогось більшого, ніж «писанина», і так з його ініціативи ППС стала готуватися до масового страйку рільничих робітників, який відбувся весною 1906 року.

Працюючи, як соціалістичний письменник і пропагатор соціалізму, Струг не ховався навіть тоді, коли на зміну бурхливих днів революції прийшли зрадливі дні чорної реакції. Струга зразу-ж було заарештовано й вивезено до Берестя, а звідти заслано до Вятки. Одначе, одному з тодішніх поступових польських адвокатів пощастило досягти того, щоб це заслання було замінено на «примусовий» виїзд за кордон, що й дало Стругові змогу дістатися до Парижу.

Перебуваючи у Парижі, як емігрант, Струг щойно тоді цілком віддався літературній праці й почав писати книгу за книгою. Тепер багато з тих книг стали «матеріалом історії», але багато з них, як прим. «Підземні люди», ще й досі мають своє життєве значіння, тим більше, що становище польської робітничої класи зовсім не поліпшилося в новій («неподлеглей») Польщі. Історик-соціаліст, знайомлячись із рухом польського пролетаріату, мимоволі мусить зупинитися над такими творами Струга, як «Зі спогадів старого симпатика» («Ze wspomnień starego sympatyka»), «На міцній стійці» («Na twardej służbie»), «Завтра» («Jutro»), «Історія однієї бомби» («Dzieje jednego pocisku»), «Портрет» («Portret»), «Гріш» («Pieniądz») та «Наші батьки» («Ojcowie nasi»), які являють собою довжелезну галерею типів, образів, подій і надій того життя, яке, звязавши себе давньою спадщиною польського націоналістичного «пепесівства», ніяк не може вийти зі свого революційного «підземелля». Мотив цього «підземелля» чується не тільки в попередній творчості Струга, але й сучасній. Перебуваючи в тісному звязку з ППС, одного разу Струг був навіть опинився в шерегах польських легіонів, які загарбували українські та білоруські землі, але, пробувши рік на фронті, зрозумів жах свого становища й відійшов не тільки від легіонерщини, але й «пепесівщини».

Наслідком цієї «війсковщини» Струга є його «Нагорода за вірну службу» («Odznaka za wierną służbę»), «Могила невідомого солдата» («Mogiła nieznanego żołnierza») та «Ключ прірви» («Klucz przepaści») — твори, що в них виявилася вся його зневага до войовничої зажерливості власних «родакуф» і вся

його племінна зненависть до такої ж зажерливості світового імперіялізму.

Відійшовши від ППС, він не пішов хоч би навіть з її «лівицею», а став осторонь, змагаючись «сам за себе».

Він хитається, вагається між різними соціалістичними напрямками, як людина, що зійшла на манівці й відчуваючи це, намагається виправдати себе різними анархо-індивідуалістичними сентенціями, бо мовляв: «Їх однаково переслідують жандари й члени соціалістичних партій»...

Перебуваючи у цьому непевному становищі, Струг одначе раз-у-раз виявляє свої симпатії до Комуністичної партії, підтримуючи її своїм майстерним словом. За підписання відомого протесту проти білого терору у Польщі, польська «демократична» влада потягла його до суду й тільки масові протести літературних та культурно-освітніх робітничих організацій змусили цю владу відмовитися від свого наміру — посадити його у в'язницю...

Пропонуючи цю книжку Струга в українському перекладі, гадаємо, що даємо українському читачеві не тільки історичний матеріал, який освітлює певні моменти організаційно-визвольного руху польського пролетаріату, але й безумовно художній твір його небагатої літератури.

Клим Поліщук.

ПРОЛОГ

Станіслав Козловський, екс-студент медицини, відрізнявся поміж тисячами різних Станіславів Козловських з усіх трьох частин Польщі тим, що вечорами, повернувшись із лекції, саентиментально мріяв про соціяльну революцію. Університет залишив він уже два роки тому, тоб-то тоді, коли за якісь незначні університетські „заворушення“, в нього відібрали стипендію. Ні медицина, ні майбутня кар'єра не дуже цікавили його, бо — чи ж то не все одно? — думав він собі. І набравши стільки учнів, щоб мати змогу заплатити за обід та помешкання, почав провадити життя „вічного студента“, що в більшій своїй частині переводив, вилежуючись на ліжку, та оглядаючи стелю. Кожна нормальна людина, без усякого вагання, назвала-б його ледарем. Відкинувши з доби чотири години на лекції, решту часу він просиджував собі вдома, курив дешеві цигарки і думав. Іноді схоплювався й раптово засідав за писання, над яким пересиджував цілісенькі ночі. Іноді думав собі, або виголошував довгі племінні промови до юрб, що існували в його уяві. Сусіди вважали його за спокійного божевільного, а знайомі цілком перестали ним

цікавитися, тим більше, що вже два роки як він сам тікав від людей.

Полюбив він свою самотність і навчився гак вітати гостей, що рідко хто з них заходив до нього протягом останніх літ. Йому ж від того було краще. Людей взагалі він любив безмежно, але ненавидів не стільки філістрів та буржуїв, як своїх колег і товаришів ідеї. А мав їх багато і стрівався з ними протягом довгого часу. Знав вождів, знав також тих, що готували себе на вождів, знав робітників, і знав інтелігентів, а свого часу в надзвичайно важливих справах навіть сам брав участь і не раз допомагав їм. Був же то час, коли не на робітниках, а на студентах цілий рух тримався. Тоді мало-що Козловський не став членом якогось найважливішого комітету, що єдиний керував у Варшаві декількома революційними групами, до якого належало чотирнадцять інтелігентів і два робітники. Цей комітет мав у своїх руках: велику партійну печатку, необмежену владу, а також партійну касу, в якій переховувався тайний статут, а також з двадцять хунтів черенок, що в різні часи і з різних варшавських друкарень були привезені до комітету. Одначе, про свою кар'єру Козловський не дбав, особливих амбіцій також не мав, бо був настільки простий, що ніяк не міг заразитися славою від своїх колег.

З „партії“ своєї вийшов він рік тому, навігадувавши на прощання представникам комітету всякої всячини і про програму, і про тактику, і про

відозви, і про літературу, і про пропаганду, і про все інше, чим лише жила ця „партія“.

— Так чого ж ти, нарешті, хочеш, божевільний?— вражено питали його товариші.

— Це вже я сам знаю...

— Так скажи й нам ту таємницю, може ми також порозумнішаємо! — відповідали йому.

— Ні, ви вже не порозумнішаєте! Бувайте здорові...

Розійшлися, і з того часу Козловський розпочав своє самотнє життя. Протягом якогось часу до нього навідувалися різні посланці від інших „партій“ і намагалися з'агітувати його в свою користь. Одного разу цілком випадково до нього зайшли два представники розбіжних напрямків і Козловський аж за боки брався, слухаючи їхні платонічні розмови, якими вони намагалися закрити справжню мету своєї візити. Тому, що кожний з них хотів пересидіти один одного, щоби потім узятися за господаря. Але Козловський, знудившись остаточно, делікатно випроводив їх обох за двері, сказавши їм на прощання, щоб раз на завжди дали йому спокій, бо він уже закінчив усі свої громадські виступи і тепер має єдиний намір — оженитися з панною, що має добрий посаг.

Одначе, це була неправда, бо щойно тепер, заглибившись у свою самотність, сидячи далеко від галасливого кола безупинних дискусій та інтриг, — він цілою своєю душею почав заглиблюватися в прірву суспільного життя. Ходив своїми

думками по суспільній справі, як дбайливий садівник по викоханих власною працею клумбах; з любов'ю, цілими довгими вечорами, вдивлявся він в якусь давно вмерлу укохану постать, яку Європа шанувала вже як святість, канонізувала її за всіма обов'язковими звичаями, але яку він ще кохав, як живу людину, по-своєму — наївно, просто, безглуздо і, потай від самого себе, вболівав тим, що ця постать уже зійшла із живого світа і що вже ніколи він не стріне її на своїй дорозі, не подивиться в її обличчя закоханими очима. Любив же він Маркса, любив Лассаля, любив навіть тих, що поставали проти них і що ледве відчували правду, і тих, що несвідомо прокладали дороги і протоптували стежки в далеку майбутність...

Любив і тих, що їх уже всі забули і що їх імення збереглися лише в занедбаних закутках мозку ерудитів. Не раз проводив він довгі години в самотньому захопленні велетенською працею й замірами цих великих розумів і душ. Імення філософа, суспільника, було для нього не сухим фактом, що його супроводить певна кількість книжок, з безліччю причинків пізніших коментарів, критиків та класифікаторів. Воно поставало перед ним, як цілий величезний, окромішній і єдиний світ, що був повнісенський піднесення і страждання, праці і зусилля, щоб винайти як-найкоротший шлях до правди.

Свого часу він просто пожирав книжки, тратаючи

над ними дні і ночі. Почалося це ще в гімназії, коли в шкільнім гуртку на таємних зібраннях уперше довідався про пломінний „комуністичний маніфест“. Голосно читали його на зібраннях, безліччю рук відписували з єдиного гектографічного примірника відписи, вивчали на пам'ять глибокі таємниці, ховаючись від батьків, матерей, сестер, братів. Таємне знання, що його переслідували й виклинали, захопило його і взяло собі, як свою довічну жертву. Багато його товаришів, пізнавши нову науку, залишилися звичайними собі молодими хлопцями, хоч ладні були кожної хвилини—як тоді говорили— „піти на ешафот“, але проте з більшою охотою кожного часу дня і ночі ішли на звичайну школярську сваволю. Але Козловський, раз уже переступивши через поріг суспільної думки, одягнувся у покутну одіж ченця своєї релігії. Зробився суворий і вимагав від свого оточення неможливих річей. Намагався навернути до своєї віри батька й матір, силкувався утворити нові товариські взаємини. Одного часу він зажадав навіть від свого товариства, щоб воно демонстративно залишило гімназію й пішло на фабрики, до робітників. Після вичерпної дискусії одноголосно ухвалено зробити це тоді, коли закінчать гімназію, але через деякий час Козловський зрозумів, що все це звичайна собі балаканина, не більше. Насмілився якось сказати про це вголос, але йому відповіли голосними жартами та сміхом і він зрозумів, що з нього тут тільки сміються. Незмірним болем

заболіло його серце. Глузування з його найдорожчих мрій, висміювання того, що поставало з найглибшого вірування його душі, привело його до перевероту; наскільки до того часу в дискусії він широко відкривав свою душу, настільки після того замкнувся в самому собі. Перестав вірити товаришам, почав гордувати ними і, заховуючи перед цілим світом свою таємничу дорогу, зробився просто скритний.

Скінчилися гарячі дискусії на товариських зібраннях, а разом з тим затихли й хатні чвари. Батько перестав йому дорікати за його поведінку, яка ніби-то негідна назви поляка і шляхтича, мати перестала додавати до щоденних своїх молитов спеціальну молитву „про відміну“. Все повернуло до рівноваги. Стасік, повернувшись із школи, замикався в своїй кімнатці і проробивши аби-як ненависне шкільне завдання, переклав машинально певну кількість Геродота та Цицерона, понудившись над логаритмами та іншими урядовими мудрощами, занурювався в свою улюблену ділянку забутого суспільного мислення.

Думаючи про заборонені речі, звідки лише міг, стягав книжки, але тому, що таких заборонених річей в тодішній польській літературі цілком не було, — завзято вивчав чужі мови і, зі словником у руках, цілісенські ночі потів над важкими творами німецького духа, або намагався збагнути складні думки французьких філософів-суспільників, заповнюючи зшитки різноманітними нотатками. Вже

тоді несміло почав писати свої коментарі до вилонених з книжок ідей і вже тоді несміло почав не згоджуватися з деякими теоріями й твердженнями авторитетів, що їх уже цілий світ вважав за „непомильних“. Поки-що він це все старанно заховував від свого оточення.

Своєю духовою самотністю не турбувався. Не відчував навколо себе ніякої пустелі. Навпаки — хвилинами він відчував у цій самотності якусь живу радість і пишався нею, як своєю власністю.

Так, що-далі, то все більш замикаючись і все далі посуваючись по дорозі своїх думок, прожив він останні гімназіяльні роки. Зовнішній світ цікавив його лише з погляду загальних справ. Людство закривало собою навіть найближчих йому людей. У той час стратив батька, а через півроку й матір, і пережив ці страти без жадного особливого вражіння. Лишився на світі сам один, діставши в спадщину від своїх батьків трохи меблів та іншої рухомости, і разом з тим декілька тисяч боргів, що свого часу були нароблені у своїх далеких родичів. Меблі продав гуртом, забувши лишити собі навіть пару найпотрібніших речей.

Замешкав він десь при родичах, як учитель їхніх дітей, і як раніш замикався у своїй кімнаті. Одначе, як студентові, йому стали приступніші „справжні“ зібрання, познайомився з деякими живими авторитетами, що диктували свої „права“ цілій тодішній поступовій Варшаві, прислухаючись до них і иноді сам додаючи дещо. Дивувалися з

Його учености в таких молодих літах, але разом з тим гостро дорікали йому за його еретичні погляди, що містилися, як йому пояснювали старші, на не досить ґрунтовнім опануванні матеріалом. Поза тим, за ерудицію, як досить незвичайну річ у тих колах, оточено його особливою пошаною.

Одначе, від цього йому не закрутилася голова. Громадська кар'єра сама йшла в його обійми. Забажавши, міг собі, навіть без жадних спеціальних інтриг, стати за проводиря свого товариства, якби хоч трохи хотів про це подумати. Одначе, протягом цілого часу він думав про речі, що були лише йому одному відомі, а між людьми був неначе гість, байдужий глядач.

Нарешті, після довгих літ товариського життя, зірвав стосунки і з цим товариством людей. Зробив це тому, що йому цілком ясно стало, що всі вони блукають манівцями, що хоч роблять багато річей, але не дуже корисних і, що всі вони помиляються в думках і затемнюють свідомість, без чого ніяких великих і корисних річей не може бути.

Багато раз говорив він про це, але кожного разу на нього падали громи й блискавиці заперечень. Довго він не виявляв себе з цим, що дало привид давнім знайомим говорити, ніби Козел давно вже позбувся своїх давніх вигадок, хоч він що-далі, то все з більшою тугою, чекав — чи не знайдеться ще хтось, хоч би одна людина, щоб так саме, як і він, усе відчувала й цього

самого вимагала. Чекав даремно й тому іноді його охоплювало здивовання і страх від такого загального засліплення. Траплялося, що його охоплювало й гнобило чуття непевності, одна за одною приходили чорні думки, але ніяк не могли подолати його. В певних хвилинах бачив своїми очима, як, витворений важкою працею довгих літ мислення, ясний образ, — тратив свої кольори, перетворювався в звичайного богомаза, в нонсенс...

Пережив Козел і таку хвилину, коли на єдиний волосок був від смерти, мало-що не наклавши петлю на шию. Бо коли „те“ перестало існувати, то яку-ж, взагалі, мету могло мати його власне існування? І коли взагалі світ у „те“ ніколи не повірить, то значить, світ ніколи не знатиме правди. Нащо-ж тоді існувати самому світові?

Одначе, переживши той жахний день, коли розгубленим поглядом оглядав стіни своєї кімнати, вишукуючи там якого-будь гака або міцного цвяха, — перейшов ще одну межу, що наближала його до своєї мети.

І так остаточно перестав рахуватися з думками загалу і хоч би навіть цілий світ загальним голосуванням усіх народів одночасно заперечив його ідеї, — він здивувався-б, але проте без вагання сказав би: „Світ помиляється, але я не помиляюся“.

Тоді опинився на порозі великості, на тому пункті, на якому вже раз стояли — Буда, Христос, Магомет... На одну мить став, як і вони, в абсо-

лютній самотності духа, поза межами людськості й живого світа — на те, щоб той світ прийшов сам до нього, щоб він сам повернувся до нього своїм чолом, як повертаються до сонця квітки, або як повертається до правди, змагаючись протягом цілих віків, стомлене людство.

Самотність творила своє і не дарма до неї зверталися, щоб якимось зарадити собі, всі великі правди і великі помилки минулого. Що-далі, то виразніше й ясніше вимальовувалася перед ним його улюблена ідея, що-далі, то частіше сходили на нього урочисті хвилі розуміння життя, які з невідомого світу правди безпосередньо переливалися йому в мозок і в кров, запліднювали його думку, підносили груди широким, як світ, віддихом і, що-далі, то все частіше занурювався він у водокруті туманної екстази, цілою душею благаючи якесь невідоме божество, щоб воно скорше прийшло до нього.

Цілісенькі ночі переводив він в таких оргіях самотнього мислення. Не раз було, що в зимовий темний ранок будили його безтямного від власних думок немилосердні фабричні сирени, що підводили зі сну безліч тисяч спрацьованих, невиспаних, невідпочитих невільників машини.

З різних кінців Вольської дільниці лунали неблагані голоси, як ранкове виття зголоднілих, жадібних свіжої крові, казкових потвор.

Тоді самотник широко відчиняв вікно своєї кімнати і жадібно вдихаючи морозне повітря,

напружено прислухався до цього понурого голосу. І марив далі, непохитний, невблаганий володар світа і творець нових речей.

— Я змушу вас мовчати, вас — дикі потвори, що виєте в цю годину по цілому широкому світу на загибель синам людства...

— Розвалю і зруйную витягнуті вгору ваші димарі, цеглини на цеглині не лишу з велетенських тулубів ваших, скручу сталеві нерви ваші і загачу полум'ям роздмухані серця ваші. Вогнем нової правди спалю й перетоплю залізо вашої залізної, всевладної над душею людини сили, а попіл ваш вітрами розвію...

— Отруєні нори ваші освітлю гаслом нової правди, сльозами нечуваної радості змиє їх нове людство і зелені, повні цвіту, живі й чудові простори обіймуть пригноблену вами землю. Струнки кіпариси стануть у зелені на давніх румовищах ваших, щоб свідчити нащадкам про страждання тих поколінь, що полягли тут...

— А наступне покоління, дивлячись на жалібні дерева, схилить чоло в пошані до своїх дідів і мовчазно заприсягне, що вже ніколи не повернуться часи прокляті, прокляті на віки вічні...

Чув, як тут десь під ним, повільно роїлися, кашляючи й розмовляючи між собою люди, що йшли на роботу. Чув їх важкі кроки по скрипучих старих сходах, чув їх поспішне ступання по болоті подвір'я і, жаліючи їх, з поблажливою усмішкою думав про тих керовників громадського руху,

які, домагаючись нового життя, торгуються з ворогом, що є значно кращий гандляр ніж вони. Думав про тих багатьох своїх товаришів, які ціле своє життя віддали на цю торгівлю, щоб наслідком цього, людство, заробляючи собі марний гріш і збагачуючи касу капіталу, було вічно стомлене й невиспане.

— Цим марним грошем вони хочуть ошасливити людство, на чверть години продовжити йому життя, а за це людство мусить платити довгою працею, величезним стражданням і більш нічого. Дарма торгується! В такий спосіб життя нового не створите і душ нових не збудуєте, а повернетесь все давне, що відпочине, запалить помсту, стане ще запекліше і поверне старе життя.

І нехай цілий світ на короткий день стане робочим, з достатньою платою, з обов'язковим навчанням, з вигодою і ситістю, але стара душа лишиться й ніщо не зміниться.

В це таємне, непереможне і ніяким людським зусиллям не підвладне — він, що-далі, то все більше заглиблювався. Тут уже він давав собі раду без книжок і без побічної допомоги.

Думав і думками своїми сягав до глибин власної душі і, переводячи над нею слідство, немилосердно катував її, робив спроби і раз-у-раз запитував: „А що-б ти зробив, як-би“... Незлічену кількість таких „як-би“ ставив він перед собою. Пережив і передумав тисячі найскладніших психологічних ситуацій. Винайшов у собі сліди брудних

інстинктів, сліди чогось затаєного, що готувалося до скоку, злочинства, чекаючи лише слухної хвилини.

Почалося лікування душі. Почалися часи таємного гартування й випробування власних сил душі і тіла... Спав на дошках, зимою не палив печі, перестав курити. Нераз було, коли після цілого дня думок, прокидалося чуття голоду, не йшов до свого шиньочку на Залізній, але лишався в себе в кімнаті сам на сам з голодом і водився з ним за груди і силкувався перемогти його. І нераз було, що гарячкуючи у вичерпній екстазі, відривав від своїх уст склянку з водою і цілими годинами витримував пекельні муки невгамованої спраги.

Обдумував різноманітні „покутування“ і радів, коли після довгих зусиль знаходив в собі нове страждання, або нову спробу, і тріюмував, коли витримував, перемагав це страждання.

Так в самотності, в пустелі душі й тіла переводив свій час, готуючи себе до великого діла.

Цей час вважався йому в його мріях, як вогнений стовп, який стане загравою над діями людства і поведе за собою світ.

Здалеку охоплювало його хвилеве явище того, що колись має стати, що мусить стати.

Раптово, як сяйво блискавиць, поставав жахний образ невиданого ще перевороту.

В сонних маревах укладалися незмінні речі, що говорили дивною мовою про віки прийдешні, про часи виповнення і виконання.

Адже ж знав, що мав робити! Знав, що не він довершить цю справу, що не він буде оглядати новий світ і нову людину. Довгі, довгі роки страшних змагань та огидних переворотів будуть стрясати світом уже після його смерти, коли житиме лише його пам'ять.

Передбачав і бачив великих, могутніх людей, які заслонять його своїми велетенськими діями. Любив їх, корився їм, і щира була його радість в цьому пророчому маренні.

Тож це була і його справа. Лише справа, а не він сам. Була кривда, була неправда і від яких треба визволити світ. Незрозумілих тут треба сил і багато, дуже багато велетенських сердець, багато глибоких душ і надлюдських думок.

Він буде лише перший, що розпочне це нове діло, проголосить перше слово нової науки. Буде дрібним відламком і кволим порушником — але одначе викличе безліч випадковостей, що змінять обличчя світу, а він сам лишиться, як і тепер, — скромним, звичайним попередником. Не думав ані про свою великість, ані про славу, лише — про своє діло.

Давно вже минув той дитячий вік його замірів, коли він хапався за перо і записував свої улюблені нічні мрії. Такий час був і минув, уступивши місце зрілості. Після нього лишилися гори записаних листів паперу — наслідок працьовитих шукань, несподіваних надхнень та мрій сердечних. Були там твори, що він їх свідомо створив, волею

і працею, були твори більші від його волі — твори таємничого відчуження.

Любив він цей свій світ, хоч віддав йому свої молоді літа. Там, на тих листках паперу осипався перший, недоткнений цвіт його душі. Хто знає, що там було? Може велич краси і правди, може те, чого чекало його покоління? Може там була незвичайна заслуга, вікопомна народня слава? Всього себе вкладав туди, висловив там цілу свою тугу за іншим світом і цілу свою огиду до того, що бачили на кожному кроці очі. Там він любив, благословляв, проклинав і ненавидів. Там жили незлічені постаті. Пересувалася доля народів. Промовляли дзвінким, трагічним голосом великі моменти, скаржилися жебрацьким шепотом споневірені в підлому житті душі. Вили, закуті в свої ланцюги від народження, хижі інстинкти. Були пісні щастя, пісні прийдешнього життя — співали їх нечувані для сьогоdnішнього вуха хори інших, що мають прийти, нащадків людини.

Не знав, що то є кохана жінчина, не відчував на собі закоханого погляду, не знав ні зневіри, ні розкоши — одначе писав, коли найгарячіше палає серце і найжахніше кохає душа. Всі ці міцні почування він затоплював в одній і єдиній справі — творив.

Це був його цілий світ, ціле життя. Там спочила, зістарівшись, його багата молодість.

Коли ж одного дня спостеріг у себе якись інші думки, що для них не вистарчало у нього слова,

тоді тривожно задрижала його рука з пером. Чекав і шукав засобу й способу, щоб за щось ухопитися, щоб якимось обґрунтувати цю нову, важку думку. Одначе, думка підносила його все вище і вище, зміцнювалася, повставала проти всіх його намагань.

Почалася довга і вперта боротьба. Людина смертельна, витягала горду руку до того, що є надлюдське. Намагалася здобути на землі те, що незрозуміле, і в Прометеевім хотінні забула за все.

В той час ввірвалося його писання. Згордував тим, що робив. Затужив за невиразним і постановив осягти його.

Одначе любі були йому ті пачки рукописів. Виснажений і знесилений раз-у-раз брав їх у руки, перегортав, пригадував собі, який колись він був, усміхався до своїх спогадів, радів ними, як дитина, діставши розмальовану цяцьку. Такі хвилини були спочинком для нього і дорогою пам'яткою колись укоханих і утворених думок та обрисів.

Але надійшла хвилина, коли зрозумів, що десь в його нутрі є якась слабкість, яку належить знищити, бо надлюдської сили вимагає від нього його справа. Знову надійшов час спроб і катування. Катуючи тіло, — він перемиг. Тепер прийшла черга на душу. Відчув сердечну любов до самого себе і любов до записаних листів паперу, що постали з чуття його власного серця.

Була морозяна, польська зима. Тріщала гонта на даху його хати і занедбанні житло, віддане на нові спроби, тіло. Але трапилася тієї зими одна

ніч, і коли до самісенського ранку палав багатий вогонь в давно занедбаній гробі.

Палав лист за листом, зошит за зошитом, твір за твором. Зникали, переходили в нівець всі його трагедії, пісні, трактати, винаходи, надхнення. Конало буйне, чудове, укохане життя.

Справжніми сльозами плакав, прощаючись з давнім собою і з своєю пам'яттю. Безглузда і болюча була його розпука, як при смерті близької рідної людини, що мусить умерти.

Одначе, ні на хвилину не завагався і нічого не помилював.

Усе пішло з димом. Не обігрів його цей багатий вогонь — пройшов мороз в душу і довго тримав її в холодній гіпнозі.

Протягом цілого року не взяв пера в руки.

Знову минув ще один довгий рік самотнього думання. Не сталося за цей рік нічого нового, натомість поважчали і зміцнішали нові думи. Те, що вітало над ним, як потворно млисте явище, як не вловима хмара, що не мало ні кольору, ні форми, тепер повільно і поступово застигало в своєму природному виразі. Що-дня, що-години з невиразного мороку вимальовувалися й доповнювалися розбіжні речі, єдналися, сполучалися в одну родину розпорошені думки, очищалися від випадкових речей ціла його ідея.

І настав той день нечуваного щастя, коли перед ним стала, визволена від усіх заслон, ясна, чиста, гола і жахна — Правда.

В екстазі минали довгі години, ніби щось підносило його до неба. Шаленна, божевільна, невисловлена, нестерпна і страшна була його радість.

Вперше за ціле своє життя він завважив свою самотність — раптовий біль схопив його, бо не мав з ким поділитися цим безмежним щастям. Придущена тягарем радості душа зажадала ніжності. Але навколо не було людини — друга, приятеля, що йому можна було-б викрити свою таємницю, не було кому передати навіть крапельки свого щастя.

Того самого дня він вибіг на вулицю міста. Переліг її вздовж і впоперек, був у садах і в якихсь провулках, де ще ніколи не був, зупинився на мості і довго дивився в сіру воду Висли, заходив сам не знаючи чого, до костелів і не знав, куди себе подіти. Мало-що не розпочинав розмови із стрічними прохожими.

Нарешті зайшов до якогось ресторанчику, бо вже знесилився від голоду. Відразу оточив його людський гомін — приголомшливий, гучний і чужий. Дивився в незнайомі обличчя людей, слухав їхніх розмов, з яких догадувався про їхні турботи й радощі, стежив за їхніми усмішками й уявляв собі їхнє особисте життя. Бажав, шукав єдиним-єдиного людської душі, яка колись зрозуміла-б те, що через нього мало піти у людскість.

Шукав очей, що вдивлялися в невідомі речі, що тужили за незнаним. Даремне питав про це. Іще раз погордував сьогоднішньою людиною.

Дунав над тим — чи досягнув найважчої речі, чи найважча річ щойно чекає його? Посіяти правду — це була вся мета його. Досягти її, знайти для неї місце серед людей, чи ж не є це найважче!.. Роздумував над цим і ні до чого не міг додуматися...

— Тепер, коли вже знає, настала година...

Відчував, що поступово перетворюється. Іншими стали його самотні думки.

Як губка вбирав усе в себе. Стягав до себе думки правди цілого широкого світу. Допитувався дій, шукав ради в чужих думках. Змагався зі своїми інстинктами, виправляв свої хиби. Працею мозку, висилкуванням волі, всіми бажаннями серця прямував до однієї мети — щоб викликати правду, стати гідним сприйняти її і передати іншим.

І тепер його правда мали піти поміж люди, у зневажену, темну, брутальну юрбу, на глум грубих мозків, на вчене збиткування тих, що тримають владу душ, на посміховисько інтелігентної голоти.

Глибока, поважна і спокійна була його зневажність до, т. зв., проводирів народу. На них він не покладав ніяких надій. Найбільше тужив за однією такою, невідомою душею, яка з'єдналася-б з ним і допомогла-б йому, бо вірив, що опріч нього є й інші такі, що так саме тужать за правдою і що їх так саме потягне його ідея і переконає. Але це може статися колись, пізно, хто знає, може навіть після його смерті. Тепер розраховував лише на себе, бо в своєму давньому оточенні, серед своїх давніх товаришів, міг знайти лише впертих

опонентів, і знав, що ці опоненти йому найнебезпечніші.

Вони єдині стояли на його дорозі, між його ідеєю і людством. Вони єдині мали віру, що її могло прийняти людство, бо вона постала для нього, народилася з його страждання і болю. Була в тій вірі, в тому їхньому соціалізмі якась дивна щирість, яка підкупляла серця, лишаяючи свому ворогові одну тільки зброю — силу.

Давно вже минули ті часи, коли ворог намагався спровадити соціалізм на шлях блідого розуміння людини. Наперекір усьому, зусиллям двох трьох „свідомих“ він поширився по світу і, охопивши думки людства, давно вже йшов своїм власним шляхом, плутаючись серед перехресних доріг суспільного життя.

Козловський знав, що з боку цих його давніх товаришів упаде на нього перший удар. Знав, що ці давні товариші стиснуть його з усіх боків немилосердною облавою, що не дадуть йому навіть зідхнути, не дозволять одного кроку зробити. Будуть з ним змагатися одвертою брутальною силою, потворною брехнею, наукою і всякою іншою зброєю.

А він мав лише єдину зброю — свою правду. Прямував лише до одного — людської душі.

Не думав про утворення великої сили, не дбав про показову здобич, про якісь певні речі, про скоре здійснення таємних надій. Мріяв про те, щоб прищепити в душах своє вогнисте прагнення правди

і добра, і щоб людство побачило огиду сучасного світу, а це значило — оголосити війну цілому світові, всім його злочинствам і всім усталеним звичаям... І тим, що були керовниками злочинств, і тим, що підіймали світ проти злочинств...

Знав про це і зміцнював свої сили, вишукував потрібного слова. Пригадував пережиті літа своїх мрій. Пригадував собі те, що колись писав про душу людини, про її ненаситні прагнення віри і туги за якоюсь новою вірою.

Ще раз перевіряв усе:

— Що робити? Що чинити? Як почати?

Знав усі старі й нові вірування. Знав, як розпочинав сівбу своїх думок Зороастер, Будда, Моїсей, Христос, Магомет. Знав, що було до них і що нового після них постало. Знав сектантів, маніяків, божевільних, шахраїв, мрійників і надхненників, і тих, що були у свій час, і таких, що на цілі століття запізналися.

Шукав їх по шпиталях, де сидять зачинені звихнені творці нового життя. Студіював твори психіатрів, переглядав випадки й приклади з досвіду відомих людей науки.

Сміло й уважно дивився у себе. Вивчав своє життя, день за днем зважував свою думку, рахував удари серця. Знав, що не був божевільний...

Знав, що роблять за наших часів люди, які вірують, що їхніми устами говорить нова, невідома етично-суспільна правда. Різноманітно розпочинають вони свої дії. Пишуть товсті твори, що їх

читають люди, які не потребують ніякої віри. Пишуть тоненькі брошури і безплатно роздають їх на вулицях. Тих уже ніхто не читає. Утворюють свої конференції, на які сходяться сноби і гістерички. Домагаються голосу на великих людських зборах, що їх скликають різні політичні угруповання. Оголошують себе кольоровими афішами і під звуки сурм виголошують промови про бога, чорта і про обов'язки людини, співають старі або нові псалми, роблять все те, щоб догодити масі. Організують школи, до яких ходять ті, що бажають вчитися; утворюють колонії, до яких ідуть ті, що не мають куди дітися; відчиняють шпиталі, де лежать хорі, і закладають майстерні, куди приходять ті, що не мають праці...

Сучасність не давала йому ніякого досвіду, ніякого зразка. Його охоплювала огида, коли він дивився на „армію визволення“, і смішними здавалися пророки з мас, які кожної неділі вилазять на свої стільці на вулицях Лондону, щоб зачепити прохожих і нудити їх своїми теревенями.

Хіба ж людність не потребує вже релігії? Хіба ж тій страшній потворі, що нею є сучасне життя, соціалізм дасть якусь раду? Хто і як задовольнить болючі прагнення людської душі? Хто дасть справжню й достатню відповідь на всі питання сьогоднішньої людини, яка падає під вагою всебічної кривди, яка душиться в отруєному повітрі сьогоднішньої культури? Церква обіщає їй „царство небесне“ і радить нести тягар життя.

Соціалізм доводить, що буде рай на землі, і радить важко працювати для щастя правнуків. А що-ж має бути сьогодні? Що для тієї людини, яка живе тепер, яка ось зараз гине в оцій годині? Кого задовольнить сама надія? Кого заспокоїть сама боротьба? Що заглушить той жахний зойк, що ним повна є кожна перехорова хвилина? Що заглушить його, коли він вітає над містами, над полями, коли він затихає лише в пустелі, в диких горах, над безмежним океаном — там, де вже нема людини?...

Щоб розважитися, людство випиває море алкоголю; щоб задовольнитися, людство розхристується і цілий світ перетворює в необмежну розпусту. Замість церкви став шинок, весталка перетворилася в повію. Там гасне пекло поточного моменту. Там всі екстази й там щира розвага тих, що страждають сьогодні, що жадають щирої, хвилевої радості.

Є одчайдушні, що справді ненавидять — такі, що не хочуть уже чекати ні одної хвилини, бо вже все зрозуміле і всього мають досить. Ці, не вагаючись, порушують людське й боже право, сміються з усякої розсудливості, плюють на цілу культуру, глумляться з краси і стають дійсною пошестю страху серед вільних громадян Заходу. Як на скажених псів, полюють на них всі уряди, всі церкви і всі думки суспільства. А коли через якийсь час де-будь в Європі чи в Америці вибухне динамітова бомба, коли гинуть невинні люди в модній каварні, або на заповненій юрбами вулиці, чи в переповненій церкві, — тоді здригається

цілий світ, бо хоч кожна бомба падає без своєї мети, без виразної думки, без свідомого призначення, і хоч падає вона на що-будь і на кого-будь, але обов'язково влучає у світ.

Дія, що незрозуміла для забитого економічно-політичною логікою розуму, а тому її переслідують в цілому світі — як поліція, так революціонери. Творців цієї дії бере в свої кліщі логіка, а гільотина відтинає їм голову. Наука розглядає і припаровує їхній мозок, шукаючи під мікроскопом того, що сталося і — чи були вони обтяжені спадковістю, чи звичайні божевільні? Або — чи були вони злочинцями без чести й віри? Ні! Це люди, які вже не мають у що вірити, бо вже все зрозуміли і всього мали досить. Це люди, які лишилися вічна-віч зі своєю кривдою. Це люди, які вже нічого не хотіли чекати.

Отже потрібна віра, бо вона є тугою і голодом щоденним цілого людства. Справедливості і кари жадає кожна душа.

Нова й остання правда буде та, яка дозволить голодній людині витягнути руку до хліба, та, яка дозволить і накаже їй забити кожного, хто стане поперед дороги. Нова віра буде наказом і виконанням наказу, буде правом і обов'язком, буде міститися в кожній поточній хвилині. Її перша заповідь: — не можна чекати!

Її право скаже: — бери для себе, живи для себе, бо це значить, що ти робиш для всіх, для майбутніх, для вічності.

Не шануй свого і чужого життя, поки ти перебуваєш в боротьбі. Не шануй нічого, окрім зневаги до твоєї кривди.

Нова віра мусить бути зрозуміла кожній покривдженій людині.

Нова віра прийде на світ в потоках крові і засипле його грузом знищення.

З неї народиться людина — міцна, щира, гідна, яка витримає всі свої кривди.

Моя віра є лише початком того, що ще настане, але з неї все мусить черпати. Якщо коли-будь людство заблудить, то мусить повернутися до мене.

.....

Глибоко в душі мав певну, незломну і невідкличну ідею. Шукав для неї простого, всесильного вислову. Мріяв, що прийде до людей, як Моїсей зі своїми заповідями, — з короткою, ясною правдою.

Але де-ж його „вибраний нарід“? Де саме може найяскравіше виявитися ця нова правда і як-найшвидше вибухнути в дії? Поки охопить світ, де вперше почується її громове слово — дія?

Давно вже знав, що тією першою дією, що тим славетнім віщунством не буде народ польський. Колись глибоко кохав своє родинне місце і своїх людей. Не знав іншої дії, як лише своєї і для своїх. Розумів кривди цілого людства, але болів серцем лише тією кривдою, що відчував її навколо себе. Для свого народу мав він сльози, заміри і дії свого життя.

Потім пішов далі. Минули літа, коли не чув землі під собою. Не думав словами жадної мови, ніде на землі не мав свого місця. Забув, хто він такий і де народився.

Тепер, коли настала година останнього іспиту й дії, то з холодним і проникливим вирахованням шукав для себе відповідного оточення.

Ну й що ж би він міг діяти в Польщі, де ще спали всі творчі сили, коли вже десь там, у широкому світі, виразно й потужно ці сили виявляли себе, вчили і виховували людство? Хто слухав би його в країні, яка має зібгану душу, яка шанує лише реліквії минулого й яка за єдину дію свого життя вважає молитви до старого, безглузлого бога — помилуй нас? — Багато витерпів, але тісно жив цей трудящий народ польський!..

Де ж шукати життя в польському народі? Де ж його справжнє обличчя? Де ж його дії? Де ж його бунт? Де ж його перемоги? Де ж його поразки? Де ж його, кров'ю накреслена, зненависть і жадоба помсти?..

Ні, не жив ще польський народ! Живе лише його щоденна кривава кривда й минуть довгі літа, поки його, як слід, скривавить соціалізм. Поки ж він розбудиться і зробить щось, то скорше зрадить тих, що хочуть тієї правди, що вже з'являється в старій Європі.

А тимчасом злетить на країну вістка про ту нову правду, що була близько, але одначе стала далеко, вимандрувавши в чужу країну.

Поїде... Залишить назавжди бідну, нужденну країну. Його правда знає свою дорогу. Знає, де й кому сказати перше своє слово.

Там, де старі своїми діями люди. Де не є чужа звичайна кривава війна громадянська. Є люди, які протягом ста літ різали свою шляхту, втяли голову королеві і королівському родові, звалили бога, спалили на велелюдних площах кості святих і чудотворні ікони, але проте ще не втяли голови своїй кривді. Протягом ста літ боролася й підносилася, падала й відступала хвиля народнього гніву. Лилася кров. Минали трони, республіки, династії. Багато разів розбитий, багато разів обманутий—поставав народ в новому поколінні і ніщо, жаден удар не міг його добити.

Було так за давніх часів.

Поспішався стати на улицах Парижа, де ще свіжа була пам'ять боротьби, де ще блукали по вулицях відгуки пострілів і смертельних зойків, де чувся сморід неприбраних трупів і хвилювалися хмари порохового диму, де ще не встигли замести сліди знищення, що лишилися після бойовищ та пожеж.

Там є демократія і „вільна республіка“. Там уже ніщо не закрие оголеної правди і там народ розумніший. Там живе помста синів і дочок колись замордованих батьків. Там на цілий світ є єдине місце розкоши й багатства і там є передмістя, де сто тисяч людей живе в курінях та норах, а живиться тим, що вигребе вранці на смітниках.

— Там під чорним прапором знайду людей, які вже дозріли й ладні прийняти мене і мою віру.

Швидко зібрався він у дорогу. Не мав з ким прощатися, не мав таких справ, щоб треба було їх полагоджувати. Свою вбогу рухомість подарував сторожеві, ще раз спалив багато паперів, спакував трохи книжок та одягу у валізку і поїхав на станцію.

Коли їхав вулицями Варшави, то вперше протягом багатьох літ почув у своєму загартованому серці неймовірно болючу тугу.

Відчув, як в одну мить віджили всі давні людські почуття. Катувач себе протягом довгого часу в запеклій, одвертій боротьбі, змагаючись філософією, розумовими міркуваннями присипляв чуйність серця, витравлював свої почуття голодом, відсував їх розсудливістю і, от, дочекався, що раптом всі вони стали навколо нього. Налягли на груди і привалили його цілою силою. Тоді ж відчув, як наблизився хтось давній, любий, коханий, кого наче не було ніколи. Важко дихали зболілі груди, відчуваючи навколо шиї тремтючі руки. Дивні любі уста шептали йому щось на вухо, пливли з очей гарячі сльози, останні сльози. Хтось такий прощався з ним, хтось жалкував за ним, хтось з невиразним риданням говорив йому щось про цю розлуку.

Якась нова душа, шойно народжена, єдина й найближча благала його останній раз в житті: не

лишай мене саму, візьми мене з собою! Як-же ти сам підеш в таку страшну свою дорогу?..

Якась нечувана хвиля набігла на нього, перекотилася, схвилювала душу до дна і зникла. — Чи ж ти жив, як повинен був жити? Чи ж ти знаєш, де твоє щастя? Чи ж ти знаєш, де твій власний день? Чи ж ти не жалкуєш, що робив так? Отямся! Озирнися ще раз назад себе!

У вуличному галасі і стукоті коліс охопив його божевільний страх:

— Помиляєшся! Згинеш, згинеш!..

І, здавалося йому, що він повиснув десь на страшній височині і дарма хапається руками, щоб затриматися, щоб не впасти в прірву, на цей байдужий світ, який розіслався навколо нього, а сам такий велетенський і немилосердно спокійний.

І враз усе зникло. Лише одне рідне місто, що його вже ніколи не побачить, прощалося з ним тихим, болізним шепотом:

— Але ж поглянь на мене ще раз!.. Поглянь!..

Глянув байдужим оком, — бо вже ж був знайшов себе, — але в цю саму хвилину ясно відчув, що в ньому дійсно народилася нова людина.

Раптом зникла кудись його самотність і самотні міркування. Забажалося затопити себе у велетенському, гомінкому і потужньому творчому житті, оттут, між цими димарами.

Затужив за юрбами людей, за приятелями, за ворогами, за боротьбою на смерть і життя.

Закрутив його й поніс за собою неповздержливим рухом хтось невідомий і повів до його справжньої мети.

Самотній був він у чужому світі, який стільки вже з'їв правд і тих, що правду носять. І самотній повернувся він тепер лицем до свого міста, але колись світ ще почує про нього. Залізними обіймами привітає його перший день проби, перший день його дії.

Ми ще побачимо його...

„ТА ДЕНЬ НАСТАНЕ НЕМИНУЧИЙ“...

Важкі часи настали у Варшаві для народньої музики. Де тепер можна почути катеринку? Хіба що де - будь за рогаткою міста. Про арфу — і казати нічого... Натомість є в нас Філармонія і щоденні концерти. Але ми, відвідуючи Філармонію, завжди слухали катеринку з огидою, а ті, що мали насолоду в уличній музиці, нічого не дістали в заміну. Їх просто — отак собі — позбавили всякої музики. Це зробила культура, яка, стоячи на своїх вищих щаблях, не може терпіти катеринщиків та триндикання на арфі. Усталювалося це поступово шляхом повільної, ледве помітної еволюції. З'явилися каналізація, телефони, вузькоколійки, торцові бруки, з'явилися сині ліхтарики з числами будинків, з'явилася, нарешті, царська монополька, а тимчасом вуличні музиканти кудись зникали з міста, випарювалися, поки, нарешті, зовсім не счезли з його обрію. Ніхто їх не виселяв з Варшави. Їх простісенько вимів невблаганий дух часу — той самий дух, що прищепив на нашому ґрунті декадентські обгортки й автомобілі і скасував нафтові ліхтарі та вірші поетів з археологічним ухилом, як приміром — Деотіми.

Пан Якуб Гельбiк, музика - скрипник, з тихими, повними смутку, докорами згадував тi часи, коли вiн, бувши юнаком, ходив з квартетом вiд будинку до будинку по найпишнiших вулицях Варшави й коли нi одному сторожеви не приходило на думку зупиняти їх ще у брами.

Ходило їх п'ятеро. Другу скрипку вiв пан Ян Гондашевський, на кларнетi грав старий миколаєвський салдат Подсядек, а виолончель тримав вiчної пам'ятi Рипальський, — хоча, може бути, тi двоє вже також вiдiйшли до кращого свiту... Хто їх може знати: стiльки вже лiт...

Виходили з трьома - чотирьома гривениками з кожного двору, а коли їм хто - будь кидав цiлого карбованця — також не дуже дивувалися, а лише грали „туш“, скорiше з почуттям чемности, нiж вiд захоплення. Цiнували в той час люди музику.

Не зле заробляли й на весiллях, на маївках, а коли надходили карнаваловi днi...

Що робили тi двоє з квартету — Гельбiк не знав; лише так подумав, що Гондашевський, напевно, цiлком уже спився й вийшов з кола, а Подсядек, як це здається, напевно вмер i, мабуть, давно вже.

I добре зробили. Не дожили вони до ганьби, що впала на всiх музик. Тепер на музику дивляться, як на старця. Не дивляться на те, гарно вiн грає, чи погано, а дивляться — чи не слiпий вiн, не кривий, не безрукий. З ласки пускають на подвiр'я, звичайно, де - будь у занедбаних дiльницях, i — боронь боже — щоб у який-будь пишний

дім! І кого це? Скрипника! Митця - музику! З кларнетом і не з'являйся, не кажучи вже про катеринщиків, які, як ремісники останнього розряду, в рахунок не йдуть. Останній який - будь сторож насмілюється запитувати: „А це ще що? Здоровий хлоп, а також іще — з музикою волочиться. Пішов геть із брами! Ще тут, так і вважай, що - будь потягнеш!“.

Давно вже минувся кудись той час, коли пан Гельбик таки й справді був здоровенний хлопака, коли дівки за ним бігали; та, кажучи правду, грав він не аби як, не згадуючи вже про те, що й не поганий був собою. І мав же він свій поспіх, скільки змоги було — жив і задовольнявся по самісеньку зав'язку... Жилося йому легко, а коли надходила сумна хвилина, так грає сам собі що - будь із власних композицій...

Нині він тяжко жалкує, що втік з дому лише зі скрипкою в руках і з непокорою в душі. Був би він тепер статечним ремісником; хто знає, можливо, мав би свою майстерню, жінку, дітей і онуків, честь та пошану серед людей. Горе музиці - митцеві, коли такі сумні думки приходять йому до голови!

Що зробиш, — життя минуло, як сон: дівки, музика, чарка... Лишилося тепер тільки дочекатися смерті. І тимчасом поганенько жив Гільбик своєю музикою, пилюкаючи по дворах, куди його ще пускали, а зареєстрований він був, як сліпець, із тим, щоб оправдати себе тут, носив зеленого козирка над очима, хоч дійсною недугою його був

лютий ревматизм у правій руці, якою він рухав, як дерев'яною. Одначе, призвичаївся вже й до цього і, навіть, перестав сумувати, що вже не може більш як слід, по справжньому, грати.

Він жив собі так з дня на день. Кожного ранку вилазив із своєї нори на Парисові, де наймав куток у баби, що посилала на вулицю своїх трьох дочок і з того й жила, коли не лічити ще мешканців, які майже всі були злодії й іноді тільки ночували вдома. Гельб'ік давно вже перестав звертати увагу на те, з ким йому доводилося жити й мати справи. Так уже склалися обставини. Він виходив уранці і, коли було на що, випивав тут же коло рогатки чарочку - другу й починав грати на Приокопній вулиці. Заздалегідь обходив намічені будинки, насамперед так розподіливши їх, щоб ніде не концертувати два рази того самого тижня. Поза тим йому доводилося дотримуватися неписаної умови зі старцями - жебраками, що співають псалми, та з іншими музикантами, що працюють у тій же дільниці. Доводилося дотримуватися її через те, що був він уже надто кволий, щоби не рахуватися з конкурентами, і знову через це саме доводилося йому раз - у - раз надавати чималого гаку. Він завертав на Низьку і грав по всій Смоч'тій (в цій дільниці в нього був найбільший збір), звідти завертав на Гусячу, Пав'ячу та Дільну, остерегаючись неначе вогню Новолип'я, де йому вже два рази вставив під очима окуляри й поламав скрипку старий негідник Гвоздяж, що виспівує

у цій ділянці свої псальми й пересовується на двох скриньках від цвяхів, ніби то хораючи на параліч нижніх кінцівок. Цей пройдисвіт верховодив над цілою ватагою жебраків та злодіїв по цілому Новолип'ї, і частково по Залізній вулиці, геть до Гжибовської, де починалася „сфера впливу“ незнайомих Гельбікові людей.

Після полудня він заходив до трактиру на розі вулиці Вільности пообідати і, після декількох чарок горілки, довго жував беззубими щелепами булку з чверткою хунта солонини або ковбаси, а коли на той час траплялася в трактирі весела компанія, — то тут же грав і, раз-у-раз було, збирав декілька копійок, а іноді його частували; коли нікого не було, — куняв на лаві, роблячи передишку. Пообідавши, він ішов ще на Житню і тим самим шляхом повертався додому, заходячи вже на інші подвір'я.

Вечеряв він — пара чарок з перекускою — знову коло Повонзької рогатки й приходив додому цілком п'янений і з порожньою кешенею.

За помешкання пан Гельбік платив один лише карбованець, але зате з умовою, що, коли до дочок господарки завітає який-будь пишніший гість, — як приміром ливарник, або інший якийсь металевець, що не шкодує на дівчат грошей, то старий мусить вставати в кожну годину ночі й грати (даремно) за дверми, а іноді (лічучись сліпим обома очима) у тій самій кімнаті, щоб звеселити гостя. Жив він так собі, все в тієї самої

баби, вже з п'ятнадцять років. Господарка встигла вже викохати внучок, дівчаток - підлітків, що при ньому ж родилися й вирости; стара вже збиралася і їх пустити „в люди“, через що саме були вічні сварки з дочками, бо дочки мріяли скорше прилаштувати їх до якого - будь графа. Зрозуміло, що мати завжди шукає своїй дитині чогось як - найкращого. Але стара мала рацію: не так то легко тепер знайти такого графа, щоб він не торгувався.

Все це відбувалося цілком побічно; пан Гельбик жив собі зовсім самотньо і з хатніми людьми не зв'язувався. Знав сам, що він жебрак, але пам'ятав, що походить він з поважної родини і що сам попихався людьми, коли в кешені муляли гроші й коли були ще молоді сили. В будинку, що на Парисові, на його очах відбувалися неймовірні справи, але Гельбик дивився на це все так, ніби він справді був сліпий і нічого не бачив. Це дуже полекшувало йому життя. Із злодюгами - співмешканцями він жив також у згоді, але розмовляв із ними тоді, коли вони самі зверталися до нього, — сам перший ніколи не розпочинав з ними розмови.

Коли ж на парисовські халупчини навалювалася поліційна облава, що траплялася раз на місяць, а іноді й частіш, і про що всі, кому це було потрібно, знали бодай за день наперед, коли поліція торсала за всі боки стару господарку, що від цього відпекувалася, — Гельбик витягав свого неймовірно зашмарованого пашпорта і спокійно перечікував навалу.

Один тільки раз протягом цілого цього довгого часу пан Гельбик розсердився й стратив рівновагу: це було два-три роки тому, саме тоді, коли всі голови на Парисові, Бураківській та Закопній вулицях були захоплені сенсаційною справою „на-скакувача“ Красінського і коли люди закладалися — чи втече Красінський просто з тюрми, чи почекає поки його вивезуть на Сибір, — якраз у той час якийсь новий мешканець — злодюжка — цілком певно з дурного розуму, вкрав у нього скрипку.

Всі домівники здивовано дивилися на те перетворення, що сталося з тихим, спокійним старим. Гельбик неначе помолодшав на тридцять літ: кричав, лаявся, кидав громами й блискавками, погрожував, а нарешті взяв шапку і сказав, що піде скаржитися до самого „бурмістра“, який, звичайно, полагоджував суперечки між дворами в цілій Парисівській ділянці і скрізь вважали його за Соломона лише тому, що був розумніший і немилосердний. Злодії перелякалися й вирішили не дійти до такого, щоб ця справа пішла до офіційної інстанції, а полагодити це з ним мирно, бо-ж дійсно вся правда була на боці музики. Набили вони свому дурневі-товаришеві пику й звеліли йому йти куди він сам захоче, але щоб без скрипки не повертався. Злодій повернувся щойно на третій день, але Гельбікової скрипки проте не міг розшукати. Замість неї він приніс іншу. Гельбик трясся й лаявся, з піною біля вуст вимагаючи лише свою скрипку, дуже добре виграну, але, взявши в руки нову й

попробувавши заграти на ній, увесь затрусився від хвилювання: скрипка була концертна, чудово виграна й певне коштувала величезні гроші. Одне довший ще старий не втихомирювався, вигадуючи всяку всячину, поки йому нарешті, щоб як - будь заспокоїти, не додали ще цілком нових штанів

З новою скрипкою до пана Гельбіка повернулася попередня любов до музики. Він пригадав багато старих мотивів, перед його очима промчала буряна, повна життя прегарна молодість.

Можна сказати, що з того часу він не без приємності грав навіть по дворах. Дивно звучали чудові звуки скрипки по смердючих дворах Смочої вулиці і, правду кажучи, тепер скрізь слухали його із значно більшим зацікавленням, хоч не можна сказати, щоб це вплинуло на збільшення його звичайного денного заробітку. Одного разу прилип до нього підчас гри якийсь добродій і став умовляти його, щоб він йому за всяку ціну продав цю скрипку. Давав він йому вже п'ятдесят карбованців, але Гельбик і не думав згоджуватися, знаючи, що такого струменту рішучо не можна оцінити. Коли-ж аматор прилип до нього ще більше і, помалу, став його до найменших подробиць випитувати, звідки він дістав таку дорогу скрипку, — Гельбик перелякався й постарався скорше піти собі, після чого більше вже ніколи не заходив на це подвір'я.

Також значно підживив він свій репертуар, вирішивши цілком і ґрунтовно, що людям могло вже надокучити кожного тижня слухати одні і ті

самі мотиви протягом цілих тридцяти літ, витягаючи з пам'яті старі мотиви, вивчаючи нові, яких він ніколи ще не грав, але випадково колись чув і затамив, — і це давало йому багато задоволення. Особливо ж радував старече вухо музики чистий чудовий тон нової скрипки, незалежно від самої мелодії.

Чотирнадцятилітня Анелька, старша внука господині, і єдина, що з нею в цілому домі Гельб'юк час від часу міг розмовляти, тепер весь час липнула до нього і все мучила його, змушуючи грати і грати. Тон нової скрипки зачарував її і дівчина майже божеволіла, слухаючи його гри.

З дитячих літ тягнулася кирпатенька до музики і пан Гельб'юк думав іноді, що слід би було як-будь, отак просто, за для втіхи почати її вчити. Але тому, що він ніколи не приходив до дому тверезий, то справа ця якось так і не витанцюувалася. Та, між, іншим, і на що їй ота музика? — розміркував він: — буде така сама, що й її мама. Шкода тільки праці й часу... Одне ясно, що батько її напевно був музикант та ще й не аби-який!.. Музика в неї у крові. За нею хлопці будуть з розуму сходити, чого доброго, в ридванах дівчина буде їздити, аби тільки розуму вистачало...

Не встигав він ще вернутися „з роботи“ й почати шпортатися в своєму кутку, як Анелька вже починала липнути.

— Заграй-но що-будь, пане Якубе, а то тут просто збожеволієш! Тримає мене стара, неначе у

в'язниці і не випускає. Візьму коли - будь і втічу звідси. Ну, заграйте ж бо що - будь, лише таке сумне...

І Гельб'юк грав протягом цілих годин, від смеркання до пізнього вечора, поки у домі, крім Анельки та нього — не було нікого, якщо не лічити менших карапузів, що бавилися десь на дворі.

— Ех, пане Якубе, як - би ви були не такий старий дідуга, то я б за вами на край світа пішла! І звідки це ви такого навчилися? Звідки воно береться? Саме собою знаходить, чи як?..

— Дурна ти. Саме собою ніщо не приходить. Треба навчитися. Треба техніку в пальцях протягом довгих літ виробляти, треба ноти знати. Мене професор учив. Великі гроші брав, а коли мене всього навчив, так батьків ще мучив, щоб не шкодували, щоб усе продали й до Відня мене хоч на один рік вчитися послали. Пророкував, що зможу з концертами по цілому світу їздити і що скрізь і всюди мені чистим золотом платитимуть. Так воно й було б. Тепер, от, пан Венявський, — он як по цілому світу гремить (Гельб'юк був певний, що Венявський усе ще живе і грає, як було до повстання). А дуже можливо, що на його місці міг би бути пан Гельб'юк, чому б і ні.

— Ех, господи!.. Чому ж ви, пане Якубе, не поїхали до того самого Відня? Грошей старі не давали, чи що?

— Чому не поїхав? Сам не знаю. Старі, не можна нарікати, були не від того. Справи в них ішли прегарно, тримали вони в той час пивну

й бакалійну на Гржибовській вулиці, — лише тепер уже нема того будинку на тому місці. Вибудували там паровий пивоварний завод.

Тут Анелька декілька хвилин спокійно чекала, щоб дати змогу старому музикантові до схочу набрехатися, бо як сама пам'ятала з оповідань старого, то батько його був одночасно урядовцем і мельником і що в один і той самий час у нього був мало-що не власний шкіряний завод, а найголовніше, що вже дійсно здавалося правильним, — це те, що Гельбик, мавши 17 літ, утік з дому і з того часу нічого не знав про своїх батьків.

Вона вже призвичаїлася до того, що старий за кожним разом щось нове вигадував. А вилити свою красномовність завжди мусів, бо инакше не хотів грати. І Анелька терпляче чекала.

— Все через своє дурнувате серце — пішла під три чорти вся моя кар'єра. Була б у мене кам'яниця у Варшаві, а то, навіть, цілих дві... Міг би...

Тут Гельбик брався за скрипку й довго випробував різні акорди — то лучком, то пальцями — після такої увертюри знову починав тягти свою повість.

Анелька позіхала.

— Була вона на три роки старша за тебе, і не було в мої часи такої гидоти, щоб ось таких дівчаток, як ти, за жінок вважали. Нічого подібного. Тільки, шельма, була така чорна, як ось ти — біла. Очі, як бісики... Липнула до мене, шельма, так, що я спочатку побоювався її...

— Ха - ха - ха!.. І чого ж це ви, пане Якубе, боялися? Кусалася вона чи що таке?

— Дурна ти, гадаєш собі, що я завжди тільки й жив, що між злодіями. Я — з порядної родини. У нас в хаті завжди мирно й тихо. Мати — релігійна жінка, батько — суворий. Не те, що тут у вас, на цьому вашому нещасному Парисові!..

— Ов - ва! — не уважно сміялася Анелька.

— З неї ж то все й почалося, а до того я зовсім не знав, на що то жінки живуть на світі. Що хотіла, те й зі мною робила, отака шельма. З батьком я на смерть посварився, аж із дому втік. Якби сказала красти, — крав би. Все зробив би. Став я ходити з музикантами й не зле заробляти. І тільки ото зібралися ми одружитися, як вона лишила мене і пішла.

— Ех, розумна, певно, була дівка! Я також ніколи з одним не буду довго воловодитися.

— Дурна ти. Такого, як я був для неї, вона вже за ціле своє життя не знайшла більш. Коли вона ще жива, то, можливо, ще й досі згадує це, така сука... І хоч би вона тепер, хто й зна в якому палаці жила...

— Е, вже що до цього, то ви, пане Якубе, не сумнівайтеся: ходить вона, певне, по смітниках, кістки та онучі збирає... Це вже певна справа — якщо не згнила де-будь у шпиталі...

— А ти собі, Анелько, також не уявляй, що ти небезпремінно будеш ридванами їздити, — хіба лише тими, що від ратуша до в'язниці на Пав'ячу

возять, — сердито відповів старий. — Що з того, що в тебе кров гаряча, що вона так і рве тебе? Дур на ти й мало в тебе розуму, щоб так жити! Ось музику любиш, — це вже найгарніша річ: напевне побіжиш за яким-будь злодієм і обдертусом, а на поважну людину рукою махнеш і грошей в руках не втримаєш. Такі, як ти, люблять, щоб мужчина попихався ними. Підеш і ти на смітники кости збирати, не турбуйся!

— Суджено піти, то й піду! Що візьму від життя, то й візьму, а потім хай мене саму чорти візьмуть! Яка ж тут біда, коли вже я стара буду, а мене ніхто більш не схоче брати? Не турбуйтеся цим, пане Якубе...

— Не було мені чим турбуватися...

— Ну, так беріте, пане Якубе, скрипку і грайте, а то ще, глядіть, стара повернеться.

І старий грав у темряві, в цьому злодійському вертепі на Парисові. Що бажав, те само гралося, — надто вже була чудова та крадена скрипка, — а Анелька, затаївши духа, слухала: час від часу глибоко й ніби зі стоном зідхала. Хвилинами в неї, як у кішки, засвітлювалися очі й блищали у темряві.

Старий ніколи не думав про свою гірку долю й не згадував про своє старече життя. Ніколи йому й до голови не приходило завидувати чийому-будь щастю, або цуратися свого злодійського товариства.

Брехав же він іноді Анельці так собі, звичайно, щоб розважити душу, тому, що, — можна сказати, — любив цю дівчину; але щоб він глибоко

переживав оте, що оповідав про себе, то про це не могло й мови бути. Хто знає, може бути, він цілком ні про що не думав, беручи в додачу на увагу ще й те, що протягом останніх літ у нього не було майже однієї такої хвилини, коли він не був би п'яний або хоч трохи на підпитку.

Лише тоді, коли він над-вечір брав у руки скрипку, що з якогось часу з ним досить часто траплялося, коли грав звичайно „так собі“, скрипка розповідала йому про чуда в інших країнах, де багато незнайомого і, навіть, незрозумілого і де нема навіть чогось подібного до того, що навколо оточувало його. І тоді смуток ходив по натягнутих струнах і співала й ридала тоскнота — туга, що про неї ніяке людське слово не може дати певного уявлення.

І грав би так старий без кінця й краю, але завжди наприкінці приходив хто-будь з мешканців, поверталася із своїх таємничих одлучок стара з дочками, — музика кінчалася й цілий дім наповнювався галасом, криком та лайкою й перетворювався на звичайне нічне пекло.

Иноді Анелька вже сама не могла більш витримати музики й кричала старому, щоб він перестав грати, — „а то всю тебе так, як холера, бере“. Иноді знову вибухала нестримними сльозами і, ридаючи, цілим своїм тілом тряслася від його гри.

Тоді старий клав свій струмент і буркотів:

— От бачиш, Анелько, не буде тобі гарно на світі, — серце м'яке у тебе! Де тобі з людьми

жити? Розкрадуть тебе всю по шматочку, хто навіть і не злодій з професії. Пошле тебе стара на вулицю, бо й що їй інакше діяти. Так воно вже у вашому роду заведено. А коли не вона, то ти сама знайдеш дорогу; що ти краще вигадеш? Тільки треба мати розум і загартоване серце, щоб ні до кого на поневірок не йти, щоб не було потім чого жалкувати. Гіршусього з тією людиною, коли їй музика на віск розм'якшує; не було б мене тут між вами, як би мене в житті музика не розм'якшила.

— Тобі, Анелько, це все тринь-трава, тому, що ти до всього цього з дитинства придивилася й нічого іншого не знаєш. Злодюги й інші всякі шалихвости шукають притулку собі; хто тільки тут живе, то вже за це одне слід його до в'язниці впакувати, за це одне, що на таку нечистоту та гидоту дивиться й терпить. Одне скажу я тобі, Анелько: є інший світ, лише не видно його звідси, з нашої Парисівської нори. Хто сюди до нас із міста прийде? Оттакий лише, що йому наша гидота та злодійство на що-будь потрібні. Тай такий ще тричі плюне й обтруситься, коли йтиме від нас. Ох, є ще й інші, ох, е!.. Тільки, хоч би ти самого ангела з неба побачила, так тобі це також все одно ні до чого. Ти вже не змінишся, ніякої вже зміни не може бути...

Так буркотів старий, лягаючи в своєму кутку спати. А потім довго ще шпортався в темряві у своєму лахмітті, перевертався на своєму матрасу,

кректав і шамшавив щось таке про себе, поки на-
решті не засинав. А Анелька довго ще сиділа без
єдиного руху, в моторошнім острасі й тривозі, за-
дивившись у вікно, з якого стелилася по кімнаті
каламутна темрява, дивилася на скривлену ліхтар-
ню, що жовтим світлом світила у провулку; диви-
лася на піврозвалений будинок на протилежному
боці, де також жили злодії й такі жінки, як її ба-
ба, і на чорну, високо розпанахану хмару скупчених
верховіть цвинтарних дерев, — і було важко їй на
душі. Вона проклинала старого та його музику,
погрожувала всім, що вже так „подбає“, що щоб
там не було, але буде їздити „на гумках“, як доч-
ка одної баби з протилежного дому, що про неї
по цілому Парисові казки розповідали, і що тоді
ні баби, ні матери, нікого зі своїх до себе на по-
ріг не пустить. А то знову раптом її охоплювало
якесь дике, незрозуміле чуття, і вона вже схоп-
лювалася, щоб бігти на Бурачківську до „короля
ножівників“, Чорного Антека, щоб уже почалося
те, що повинно було коли-будь статися. А після
всього приходила туга, дивний, незрозумілий гість,
і довго трусив над нею своєю старою, сивою го-
ловою і вдивлявся в неї з темряви добрими, сум-
ними очами, витискаючи з її очей сльозу за сльо-
зою, давив горло, душив і мучив, жалісно голося-
чи над нею...

* * *

Пізно в-осени, коли прийшли перші примороз-
ки, вийшов якимось, як завжди пан Гельб'юк зі своєю

скрипкою на роботу. Ранок був такий чудовий, що звернув на себе загальну увагу навіть на Парисові, де людність не дуже то призвичаєна до того, щоб захоплюватися погодою. Старий з насолодою вдихав у себе чисте морозяне повітря й позиравав з під свого зеленого козирка на начеб-то просвітлений, сяючий памороз'ю світ, на замерзлі калюжі й затвердле болото на вулиці, милувався кудлатими, заинеєними вітами дерев, що весело мерехтіли на сонцю своїми блисками і, щось таке бурмочучи під носом, радів у своїй душі. Вийшовши із шиньочку біля рогатки після своїх трьох чарок, він відчув, неначе скинув з його плечей хтось половину літ і що так на завжди лишиться. Грав він того дня якось виїмково гарно. Скрипка дзвеніла в морозяному повітрі чистим сріблом, а пальці, як ніколи, самі ходили.

І достатком падали до його ніг мідяки з вікон, а він все з більшим запалом грав далі, цілком не чуючи втоми. Шкварив польки, голосні військові марші, мрійні вальси, намагаючись грати свої номери як найрізноманітніше, неначеб-то вирішив сьогодні винагородити своїх слухачів за всі роки беззмістового пилючення.

В одному домі на Дільній вулиці йому було влаштовано своєрідну овацію, що його дуже зворушила, бо він уже не міг собі навіть пригадати, коли його хто-будь оплескував. За молоду це частенько бувало, потім траплялося й перед повстанням, коли він грав по дворах одні лише „польські“

мотиви і, хоча тоді всі музиканти грали по всіх варшавських дворах такі самі речі,—люди все ж таки охоче їх слухали й кричали „біс“. З того часу пан Гельбик ні одного разу не чув оплесків своїй музиці. І ось, коли після одного з нових „номерів“, з усіх поверхів дому залунали дружні оплески, старий музикант здригнувся і з великим зусиллям, ні разу не помилившись, дограв до кінця. Це був той номер, що до того часу він грав його всього лише декілька раз, тому, що викапав його зі своєї пам'яті цілком недавно, в останні часи. І із звичайної вдячності вже став він шкварити після того всі свої кращі номери, жадібно прислухаючись, чи не залунають знову такі приємні серцю кожного мистця звуки. Але оплесків більше вже не було; лише із сутерин, де під цілим будинком містилася столярня, висипали на обід робітники й цілою юрбою оточили його.

— А, ну-бо, пане музико, вшквар нам ще раз той самий нумер — знаєте який, — лише з запалом, по-нашому...

— Та голосніше, старий! Не як-будь потихеньку... Таку річ — або голосно на весь світ, або зовсім не треба...

— Ну, шквар, старий, шквар! Заплатимо!..

Пан Гельбик догадався, чого хочуть робітники, і ще раз заграв той самий номер, що за нього щойно дістав такі бурхливі оплески з цих сутерин. Грав досконало, як слід, натискав лучком так, що скрипка цілим оркестром звучала. Ввій-

шов у такт і зрозумів мелодію; відчував, що гарно грає через те, що очі у слухачів так і заходилися сміхом, і то один, то другий починали підспівувати, що музикантові трохи навіть перешкоджало.

— Славно, славно!

— Ще раз!

— Біс! Отце то так...

Вшкварив пан Гельбик і ще раз і, програвши ще декілька раз приспів, скінчив потужним акордом. Стомився тією грою досить порядно. Робітники голосно сміялися між собою, про щось змовлялися й шпорталися в кешенях. Зібрали мідяками цілу „сороківку“. Гельбик вклонявся їй дуже дякував, лише ніяк не міг зрозуміти — звідки в цих людей взялося враз таке розуміння музики: аджеж він кожного тижня протягом цілих п'ятнадцяти літ ходив до цього дому, і завжди тут у сутеринах працювали столярі, але він ніколи лама-ного шеляга від них не бачив.

— Як видно, то щось в мені оновилося, і, певне, я знову граю так, як замолоду; не на добро це, — видно, смерть близько, коли так раптово людина враз відчуває себе молодою.

Але, не зважаючи на лихе передчуття, стара, витріпана й виснажена душа раділа в ньому, а його мозок, що впав у дитинство, почав складати найрізноманітніші плани.

— Візьму й покину своє злодійське гніздо, переїду собі до якого-будь майстра, в поважну

сем'ю. Тепер, відома річ, багато зароблятиму. Можна буде трохи відкласти й на чорний день, — а то ж уже й здоров'я моє не те, що було, так підгризло його життя собаче... Завжди я подумував собі так, але тепер, то й справді треба буде взятися за діло. Давно час...

В другому домі він зараз-же почав з того самого маршу, що так припав до вподоби столярам, а як сказати правду, то подобався він і йому самому. Тут йому не аплодували, але не встиг він ще скінчити свого „номера“, як навколо нього стовпилися слухачі: звідкілясь із сутерин виповзло декілька шевців із виснаженими лицами, стали робітники, вийшовши на обід з якоїсь невеличкої фабрики, що тут же димила й пихкала парою у глибині цього великого двору. З виразом невимовного задоволення на обличчю, роззявивши рота, слухав сам сторож.

Тут також довелося тричі повторити цей номер і знову зібрав він мало-що не два „злоти“ і то з таких слухачів, які звичайно слухати — слухають, але ніколи не платять за гру й на яких ні один вуличний музикант ніколи не звертає уваги.

— Скрізь так грайте і скрізь вам платитимуть, — аджеж нас скрізь є багато.

— Добре, добре! Дуже вдячний вам, панове, — вклонявся старий.

І замислився. Зайшов до трактиру на свій звичайний обід, сів собі в кутку й глибоко замислився; і лише після третьої чарки винайшов, що,

напевне, до нього вернувся його давній талант і що тільки тепер довідалися люди про дійсну його вартість.

Справді, з того часу йому стало таланити, значно краще стало йому жити і випивав він тепер уже більше десяти чарок у-день.

Кожного дня збирався він виїхати з Парисова, але проте лишався чогось на місці. Не мав він кому розповідати про свою славу, бо із старших ніхто не хотів його слухати, а Анелька вже постійно була зайнята і ніколи було їй тратити час на старого. Цілими годинами говорив він сам із собою, поки не засинав з похмілля. Кожний свій концерт починав він з того номера, який приніс йому таке щастя. Заходив він тепер і далі, поза межі своєї „округи“, на Холодну й Воронячу, і скрізь мав однаковий, незмінний поспіх. Одного разу якийсь добродій кинув йому з вікна цілого півкарбованця.

Спробував він був якось спитати в людей, що це за мотив такий, що так сподобався у Варшаві навіть простим людям, які не знаються на музиці. Але дарма грав він його своїм злодюжкам і іншій публиці з Парисова; ніхто на Парисові не знав цього мотиву. А питати у своїх слухачів він же не міг: як дійсний мистець, він почував, що цим може пошкодити собі в здобуванні слави. Поза тим, зацікавлення його скоро минуло, і він задовольнявся одними наслідками і тільки підбирав до цієї музики шумливі й красиві фіоратури, варіації

й інші звукові ефекти, так, що, слухаючи їх, душа радувалася.

І грав би, може, старий до сьогоднішнього дня на свою приємність, на схилі своїх літ із поспіхом серед людей. Але слава знищила його. Одного разу в дворі, на Воронячій вулиці, якраз у той час, коли він, оточений юрбою слухачів, грав свою увертюру, — у браму ввійшов сам „околодочний“. Слухачі трохи зникли й відійшли далі від старого, який лишився серед двору віч-на-віч з грізним начальством.

— А, так це ти, пройдисвіте, граєш цю „мерзоту“ по цілій дільниці? Звідки ж це ти її вискіпав? Хто тебе навчив? Де ти живеш? Давай свій пашпорт! Гей, стороже, веди його в „участок“!

Лише в „участку“, на Холодній, довідався пан Гельбик, яке страшне злочинство творив він протягом такого довгого часу. І тому, коли поліцей вирішив, що цей негідник хоча й старий, надто небезпечний, бо він „дуже хитро жартує“, то з „участка“ протелефонували до ратушу і концерти скінчилися назавжди.

Пішли чутки між людьми, що „старого з козирком“ забрали в „дядькову хату“. Люди, що знали його, дуже жалкували бідолашу.

— Тільки за що той старий буде каратися? Адже ж, він, здається, сам нічого не тямив, що грає...

— Тямив, чи не тямив, але що не кажіть, а справі корисно прислужився... Бадьорість духа в людей підживляв...

— Запально грав старий! Ой, скажу я вам соціаліст отой старий! Цілком певно—соціаліст!

Лише того не говорили, що всяке велике й святе діло, всяке діло, що йому належить будучина всього світу,—скрізь знаходить собі слуг. Ті, що мислять, накреслюють йому шляхи, герої віддають життя за нього, а людські маси є його потужною рукою: молотом могутнім...

Але є і такі, що, самі про те не думаючи й самі того не бажаючи, правлять за знаряддя того самого діла. Подібно до птахів небесних, вони розносять насіння дерева життя по всьому світу,—заслужені без заслуг і страдні без провини.

ВІД РУКИ ТОВАРИЩА

Валер слухав, слухав, уже годин зо-дві слухав. Коли суперечки припинялися на хвилину, в короткій павзі між одною й другою промовою, він підносив схилену голову й каламутними очима дивився навколо, наче не пізнавав нікого:

Дійсно, усе якось одразу змінилося. Наче чудо якесь відбулося, — не був же він п'яний. Все цілком відмінилося. Навіть кімната не та, хоч уже ось цілий рік, як вони тут завжди сходяться. Що не візьмеш—усе не таке. І вчорашній день не той, і завтрашній — чорт знає до чого подібний; все догори ногами і тільки — чи це землетрус, чи так кінець світу... А йдіть ви всі до чорта!..

Хоч би що-будь зрозуміти, перечекати... Як-же це так? Як-же це може бути? Та хто таке чув? Нехай йому сто разів у вічі показують, нехай!.. Ну й що ж із того? Нічого він не розуміє, нехай тут хоч мертві з могил повстають і стануть свідчити.

Не инакше, як п'яний, хоч і без горілки. А в голові так і стукає, так і стукає — хоч ти гвалт кричи.

— Це якісь чорти, дияволи... Відома річ, що їх давно немає, так само як і бога на небі давно

вже немає. А тут, от, прийшли, з'явилися, чорт їх знає звідки.

Прийшли бісові діти. Один узяв у чорні лапи долото і приставив до голови, з одного боку чола, до другого, куди йому самому захотілося. А де цей чорт вибере місце, там зараз же другий чорт по цьому ж самому долоту—молотком зверху—раз і два—з усієї сили гатить... Дивиться пройди-світ, де болячіше,—там і стукає по чотирнадцять разів без спочинку. Теж, диви, ковалі!..

Дивись, небагато часу мине, якась хвилина,—віддовбають йому навколо череп, наче шапку. Струсне головою—і відлетить покришка. Відкриється все нутро мізку і вся душа. Не вухом чує він, що говорять навколо, а цілою душею—аж болить. І чого вони, чорт би їх узяв, так галасують?!..

— Пізно, пізно! Час кінчати... Про віщо тут іще розмовляти... Лишіть свої суперечки!.. Чи чуєте ви там?!..

— Не бешкетуйте там! До порядку!

— Товариші!

— Тихше там! Починаємо голосувати...

— Тільки, записками, це ж таке діло...

— Ой, ой, які ніжності!.. Ксьондза ще запросіть для більшої паради...

— Коли боїтеся, так давайте.. По записках?

— Ну?!.

— Та хіба ви тут не свої, чи що?

— Пора, пора кінчати: все вже відомо...

— Та що ж кінчати, коли ще тільки почалося, коли ще нічого не відомо?

— Господи, господи,—дивиться Валер на хлопців. У хмарах диму, в жовтому півсвітлі кухонної лампи блищать похмурі погляди, розпалені, чужі обличчя.

Погрози, крики... Ті, що ніколи не промовляють, цього разу повилазили з кутків, і саме вони найголосніше вигукують. Видко, що трапилося щось дуже поважне.

Стасиновський говорить заїкаючись, якимсь не своїм голосом, стукає кулаком по столу, лається, не розбереш ні слова, що він таке каже. Його перебиває Сухий, щось пронизливо шипить, так, що від його шипіння мороз іде по шкірі. Його лице з видутими щелепами перекривлюється і, здається, що він хоче кусатися. Шипить щось. Кістляві жовті пальці, вимазані лаком, впиваються у стіл, наче кігті.

На хвилину все затихло. Валер чує, що його хтось смикає за плече. Це — Карась. Він дивиться на нього лютими очима і щось говорить.

— Кажі тепер ти, що думаєш! Кожний уже сказав своє... Ну ж, не тягни!..

— Говори, Валерику, роззяв рота, на тебе сьогодні чогось і дивитися дивно...

— Правда, — підтакнув Карась. — Тут усі до одного повинні своє сказати. Чи так, товариші? Хоч ти німий будь, однаково мусиш... Справа торкається життя і смерті. Тут нікому не можна

вислизати... Не таке це діло... Правда ж, товариші?..

Валер тільки кашлянув від злобної люті; раптом встав із лави, випростався на весь зріст, так, що ледве було не дістав головою до стелі і підставив свого величезного кулака Карасеві під самісенькі зуби.

— Ти тільки спробуй, сволоч! Спробуй ще раз так на мене свої баньки витріщити, — спробуй! Спробуй тільки, кажу тобі! Як візьму тебе, та як тарахну об цю стіну, так від тебе одне лише мокре місце залишиться! Не смій зі мною так говорити!

— Ви чуєте, товариші?

— Мовчи! — крикнув до нього Валер так, що шкло задзвеніло у вікнах і широко замірився на нього своєю м'язистою рукою.

Всі посхоплювалися з місць і, замовкнувши, чекали чогось. Але старенький Майхерт уже стояв перед розлюченим велетнем; узяв його лагідно за одну руку, за другу, і так затримав їх. Виглядав перед ним, наче малесенька дитина.

— Не роби з себе дурня, Валерику, і не галасуй так на всю Волю. Май, чоловіче, розум...

— А ти, Карасе, коли сам дурний і не бачиш, що з парубком робиться, так не дратуй дарма людини. А то, дивись, як-би тобі не влетіло. Треба ж бути дурнем, щоб саме у таку хвилину...

— Це правда, — зауважив хтось.

— Легше, Карасе! Пусти, нехай старий, як слід, поговорить із хлопцем.

Карась шарпнувся, наче його щось укусило, підійшов до столу, глянув навколо на присутніх і заломив руки, так що вони захрустіли в сугнавах.

— Слухай, Валерику, — почав старий лагідним голосом, не випускаючи його з рук. — Я в тобі, брате, бачу все, як є наскрізь. Ти тільки подумай: хіба нам самим солодко? Га? Був товаришом? — Так! Як і всі? Ні, не так: був кращий від нас усіх! Ти ж, брате, і не знаєш, скільки він роботи переробив за цей час, а я то знаю. Був він тобі другом? Добре! — тільки не забувай, що мені він був іще більшим другом і з давніших часів, ніж тобі. Це все треба розуміти своїм розумом. А розум от і говорить: не інакше — як смерть!

— Смерть!.. Смерть!..

— Вирок уже винесено!

— Ножа тому, хто би захотів його захищати!

— От і ти повинен згодитися. Як-би був сумнів або підозріння яке. Так ні ж — ясно, як на долоні, що правда: свідки казали, живі люди, знайомі, що ось тут сидять і можуть заприсягти, якщо потрібно. Доказ: його ж таки рукою писаний лист. Іще доказ: товариш, якого випустили із цитаделі, сам розповідає... Ти ж сам усе чув, сам усе своїми очима бачив, при тобі ж усе було. Як-би було тільки підозріння, — так я перший, можеш повірити старому, не поспішав би. Та, на жаль, це правда, — жахна, неймовірна правда. На ньому смертний гріх і братня кров. Зрадник він і

душепродавець. А ми — судді йому. Нічого іншого не вигадеш, бо — перше — справедливість вимагає і робоча справа того, а друге: нам треба захищати себе. Не сьогодні, так завтра, позавтра піде чортів син, жандарський утриманець і виявить нас усіх, до одного. Так, от, дивись, Валерику, і згодься з нами, щоб усі знали, хто не знає тебе так, як я знаю. І стережися, Валерику, не роби дурниць, кажу тобі — стережися!... Доброго серця свого стережись! Це кажу тобі я, старий уже...

Валер слухав з неймовірним напруженням і чув кожне слово, але не встигав подумати, що воно мало значити, як на нього валилося друге, третє, десяте. Знову нічого не розумів. І так було до самого кінця.

З безмежним стражданням душі дивився він на всіх навколо, шукав, чи немає кого, хто б зрозумів, що йому потрібне, що його мучить. Ні, всі очі блищали — одні суворо, другі так, наче вони навіть раділи чомусь.

Закрив лице своїми величезними долонями і стояв так, наче стовп посеред хати. Ох і довбали ж вони його нещасну голову, оті дияволи — ковалі...

Раптом він підійшов до столу і важко обіперся ліктями. Так, нахилившись, утопив очі у стіл, у те місце, де лежав жахний документ.

Намагався щось зрозуміти, чув наче звідкись, здалека шепіт: „ножем, ножем, щоби без галасу... Удвох, — трьох забагато, — один не подолає, хіба

якби Валер“... „Тихше, а то раптом знову ска- зиться“... „Головне — це, щоб заховати таємницю“. „Тільки треба сказати тим, хто за це візьметься. що коли там щось до чогось, то за це єдина ка- ра — шибениця“... „Та вже краще вона, ніж вічна каторга“. „Мені — лише щоби партія потурбува- лася за матір, тоді піду хоч зараз сам“. „Ні, од- ного мало“...

Несподівано Валер почув у душі якесь полек- шення, якусь зміну, почав потроху заспокоюва- тися, вир у голові почав крутитися все повіль- ніше, і він почав схоплювати уривки думок, почав пригадувати — де він і що це за документи лежать на столі. Почув голос у горлі і почав виголошу- вати невизначні уривки думок, наче повторюючи їх за кимсь иншим, наче читаючи по книзі. Гово- рив—то тихо, то раптом непомірно голосно і весь час уперто дивився на стіл, наче б це все там, на столі було написано.

В кімнаті зробилося тихо. Товариші відчули страждання Валера, навіть самі ніби перейня- лися ним, — тільки Карась усе заламував руки і підіймав очі до стелі, наче прикликаючи когось у свідки. Але бачучи загальне співчуття до велетня, він не знімав скандалу, — тільки натягнув на об- личчя в'їдливу усмішку і так стояв із нею весь час, коло дверей, слухаючи, що говорив Валер.

— Якщо воно й справді так, то як-же оце тепер? Скажіть мені, товариші, от ви, що всі тут, як є, на місці! Що ви тепер із собою робитимете? Де

ви собі, товариші, куток знайдете? Господи, господи! Дайте пораду, — ви ж розумніші, більше знаєте, ви ж старші. Яке буде тепер ціле життя ваше, як от ви завтра прокинетесь? Ну, скажіть-же ви мені, скажіть! Скажіть!

Яка жахна загадка, яка невисловлена таємниця була в оцих словах, сказаних змучено хриплим шепотом. Не одному з присутніх видалося, що тут, у цій вже сто раз обміркованій справі є щось жахне, про віщо ніхто не говорив, і, що найжахливіше, — не подумав. Тільки Валер...

— ...Три роки до цього... Це тільки так здається, що недавно. А для мене... Що я таке був? Який я був? Та що й казати! Сухий пам'ятає, Вус пам'ятає, — пам'ятають усі на Волі. П'яницею гірким був я, по канавах ночі перележував. Скандали по шинках улаштовував, а скільки раз у буцигарні висижував... І нічого для мене святого не було... Свою рідну матір бив; може з того й померла, але вже напевне, у всякому разі — від скорботи на мене, на таку потвору глядячи.

— Так, я був останньою людиною. Товариші, друзі — також сволота, один одного гірше; не один із них уже зараз десь у криміналі гние. Найгірші хулігани Волі — це були мої найкращі друзі-приятелі. Поліція боялася нас. Не один із них своїх коханок на заробітки посилав і за ці гроші пиячив — і я з ним туди ж таки!.. Ох-ох!

— ...Три роки перед цим, товариші, всього тільки три роки! Що я знав про соціалізм? Навіть

слова такого не чув. Звідки волоцюзі-хуліганові про такі речі знати?

— ...І от стрінувся з ним. Випадок нас звів, познайомилися ми і слово за словом... Три роки перед цим... І не віриться...

— Ну так що ж?! — вигукнув раптом, витискаючи цей крик усіми своїми могутніми грудьми і обводячи гарячим, божевільним поглядом обличчя присутніх. — Хто з мене людину зробив? Хто витяг мене з помийниці? Хто навчив мене розуміти соціалістичну правду? Хто мене до партії впровадив? Хто зробив так, щоб ви подали мені руку, що своїм товаришем вважаєте? Хто це зробив, що я удруге на світ народився?..

— Тихше, тихше!

— Валерику, ради Христа, схаменися, брате!

— До чорта лисого з цими комедіями! — почав було Карась, але стрінувшись з його божевільним поглядом замовк.

Валер заспокоївся і, витягнувши вперед руку, показував пальцем кудись у куток кімнати. Хвилину він не вимовив ні слова, збирався з силами, боровся з собою.

— От бачу його, як живого... Кожне його слово чую і пам'ятаю. Каже: „для початку перестанеш пити“. Хто з того часу бачив мене п'яним? Хто бачив мене хоч раз?..

І як гримне кулаком по столу.

— Тихше, до чорта!

— Лямпа!

— Добре, тільки дівок тягати також соціялістові не личить. Хіба я знав, що воно таке ота проституція? Одружись, каже, із жінкою порядною. Правильно! Одружився я... Що тільки він мені скаже — роблю. Як свого бога слухаю. Як вірний пес в очі дивлюся, — що він скаже? Ходили ми з ним на полювання — на шпиків. Мене він брав завжди з собою. Розуму, каже, в тебе немає на другі справи, — нехай собі інші агітують, а є в тебе розум у — кулаці. Катай, каже. Я й не дивлюся, хто та як, — його голова. На кого покаже, тому й по голові. Чому тепер, товариші, сюди на Волю ні один з них не з'являється? Ходили ми з ним і далі, до самого міста шпиків чистити, як гицлі на собак. Сміливий був він на такі справи, ні на що не дивиться — катай! Одного разу вночі на Повислі, наздоганяємо ми одного — тікає, галасує що-сили; дігнав я його під парканом, а тут чорти патрулю надіслали, три казаки галопом летять. Дивлюсь на нього, що воно буде? Хоч би оком моргнув: одного, каже, за другим, та так, щоби не промахнутися! Взявся за патрулю, раз тільки нагаєм по морді дістав, — але тут уже я дуже розгнівався. Про нього думаю. Його визволяти хочу, а то гадаю — повісять... І що ж ви думаєте? — погнали ми козацьких коней самих по Черняхівській, і нічого, — тихо.

Голос його звучав усе тихше. Нарешті він зовсім замовк. Вичерпалися у нього всі слова, які були в запасі. Хотів та не міг продовжувати, — наче язика йому одняло.

Слухав він з хвилину, як товариші, перебиваючи один одного, щось йому говорили, хитав головою, нічого не розуміючи, поки нарешті знову не прокинулася в ньому болісна думка і не найшлося слова, що само вирвалося криком із уст. Всі замовкли одразу.

— Ну й що ж?.. Говоріть ви, як ви розумніші за мене! Кажіть, як-же тепер? Ну як тепер? Що тепер залишилося? Немає ні в кого віри? Певності ніякої немає? То звідки ж я знаю — може й ви завтра будете душепродавцями? Тепер же нічого не знаєш... Ще вчора він був нашим товаришом... Ну, а взяти хоч би товариша Майхерта, — хто що може сказати? — Адже ж ніхто ж тепер не може поручитися, що й він не візьме й не піде до охранників...

— Всі ручимся — притримай свого язика!

— Дурню! Черепок твій як кувадло; молотом би тебе по цьому черепку, а тоді й зрозумів би. Дурень!

— Я скажу тобі, коли в тебе самого розуму не вистачає. Було б це саме, як-би Майхерт так зробив.

Старий намагався говорити спокійно, як говорять з нерозумною дитиною, але цілий дріжав від обурення і, навіть, почервонів.

— ...Як би що-будь таке викрилося, — чи розумієш ти, дубино, циклопе, покришко ти бичача, — так тоді товариші скликали б такий самий суд, і найшовся б такий самий, що пішов би до Май-

херта з револьвером, або з чимсь іншим таким, і сказав би йому: „Був ти, Майхерте, товаришем, а тепер ти – падлюка і провокатор, так іди ж ти тепер геть до чортової мами!“ — розумієш тепер? Нічого не розумієш? Ну, так слухай же, якщо ти такий дурень: пішов би Майхерт до чортової мами з ганьбою, і все це було б написано у „Робітників“ на вічну й прокляту пам'ятку, а соціалізм лишився б на віки вічні, а з ним лишилася б і правда, як була! Ну?!..

— Правильно! Ви, товаришу, й глухого переконаєте. .

— Глухого, та не дурного...

— Перепроси зараз же, Валере, розумієш? За саму таку поведінку перепроси, за дурощі свої. Таких річей не можна говорити такий людині, як товариш Майхерт.

Валер не знав, що й сказати від збентеження, бо дуже поважав Майхерта. Взяв себе в руки, заспокоївся трохи і повернувся до старого. Той стояв похмурий, — коли раптом Валер нахилився і – цмок його в руку.

Це всіх зворушило, бо ще ніколи такого між товаришами не траплялося.

Заспокоївся й старий.

— Ну, ну... Вдруге краще дивись, та не роби мені, старому, прикрости. Я-ж тобі батьком міг би бути; тільки якби це так було, то не був би таким дурнем...

— Що з тобою, Валерику? Заспокойся!

— Води!..

Велетень захитався і важко прихилився до стінки, так, що весь дерев'яний будиночок захитався. Намагався дати собі раду, стиснув руками голову, видно було, як він намагається пересилити себе, — і раптом вибухнув жакним спазматичним риданням. Страшно було дивитися, як страждає ця людина-велетень. І знову не один подумав, що тут повинно бути щось надзвичайне в цій історії. Тільки що саме? Провокатор — так смерть йому, діло звичайне. Але видно, що це не зовсім така вже проста справа.

— Ну, ну, Валерику!..

— Іди ти додому, та виспись! Виспишся — полекшає тобі, а завтра встанеш і все зрозумієш, — знову заговорили робітники.

— Та й як це зрозуміти? Тож, навіть, повірити важко! Приходить він до мене вчора, приносить літературу, показує: „От моя кореспонденція, сам писав“, — каже. І хороша така кореспонденція: „Фабрикант — Пінкевич у жандарській охоронці“. Вчора, вчора, — га? — чорт би його взяв!.. — А сьогодні що? Та ж тут у тебе все нутро перевертається...

Валер голосно ридав і, ледве вимовляючи слова, щось говорив, уривав, і знову починав, так, що ледве щось можна було зрозуміти.

— Як-же я повернуся додому? Як-же я жити буду?.. А завтра ж як? Як-же? О, господи, боже ти мій!.. Прийду додому... Як-же я до дітей... до

колиски, гляну?.. І навіщо ж вам жити, немовлята ви мої бідолашні? Навіщо — ось на такому світі?.. Візьму одного, візьму другого, з... задавлю, — щоб вони не діждали такого...

Як уміли, заспокоювали його; навіть Карась пом'якшав, побачивши такий одчай... Нарешті зогляду на те, що ще треба було про де-що поговорити, Майхерт вирішив відіслати парубка додому, щоби не перешкоджав.

— Я ручуся за нього. Я не про чесність говорю, це ж знає кожний, а що піде він просто додому, що не зробить дурниці через свою зайву доброту. Я ручуся словом. Іди, Валерику, додому, а завтра я все тобі...

— Гарзд! Віримо! — заявив Карась. — Нехай тільки тут при всіх згодиться, що й він — за смерть; нехай скаже одверто, голосно... Без цього я його не пущу... Тому що як є така ризикована справа, а то ще чого доброго і шибениця, так треба, щоби всі зімкнулися щільніше, — всі, як одна людина. Так треба, щоби було по припису... Нехай Валер голосно скаже.

І Валер може й зробив би те, що йому наказували, та на свою біду, Карась підійшов до дверей і затулив їх своєю спиною, наче б і справді не бажаючи його випустити.

І в одну хвилину сталося несподіване: як підбіжить велетень до дверей... Ледве не в повітрі полетів Карась, просто в куток кімнати, де стояли горшки й помийниця. Задзвеніли черепки.

З тріском піддалися двері, як тільки Валер схопився за ручку; зламалася засувка, вискочив замок, і як гримне він за собою дверима...

В кімнаті все захвилювалося. Лаяли Валера, лаяли Карася, лаяли навіть товариша Майхерта. Деякі вже бралися за шапки і один лише побитий Карась із очима, що палали зненавистю, вимагав, щоб у вирок було сказано і проголосовано, що на той випадок, коли присуду не пощастить виконати, Валерові — смерть. „І вже знайдеться такий, що з ним дасть собі раду, — аджеж і на слонів полюють“.

Але всі до одного були того погляду, що треба поспішати попередити можливі події, а вирок треба виконати завтра ж.

— Завтра до цього часу все повинно бути закінчено. А ні, то ще догадається, сволоч! По очах наших дізнається. І тоді вже нам його не спіймати. А сам він візьме, та всіх і виявить, вже просто хоч би для власного рятунку.

— Ну, так значиться, — хто? Хто ж береться?..

Всі знали і раніш, що це питання повинно бути поставлене аж наприкінці. Не один із присутніх думав про це останнє і в той же час — найперше питання, протягом усього вечора. І не зважаючи на це, всіх охопило якесь тремтіння. І в моторошній, могильній мовчанці залунав іронічно-ущіпливий голос Карася:

— Ну що ж? Хіба вже я?..

Валер біг через густу п'ятьму Вольських провулків, місячи грязюку величезними чобітьми. Якби хто - будь знайомий зупинив його і запитав, куди він поспішає, він напевне не дав би відповіді. Саме навіть питання здивувало б його. Але швидкий рух, холодне повітря і непроглядна п'ятьма вплинула на нього заспокійливо. З голови вилетіли безладні думки, перестало боліти в тім'ї. Він швидко біг уперед, неначе у сні, начеб-то хтось такий підштовхував його своєю силою; корився йому, дихав глибоко, несвідомо радіючи тому, що з кожним кроком віддаляється від того страшного місця, як від якоїсь жахної небезпеки. Лише тоді, коли з п'ятьми впливли й вималювалися на тлі каламутного неба величезні снасти воєнних елеваторів, коли він наштовхнувся на залізничні рейки, він озирнувся і почав обмірковувати, де він перебуває. І тільки тут знову перед ним встало все огидне і незрозуміле, що він недавно пережив. Мовчки, зціпивши зуби, почав він бити себе своїм могутнім кулаком по голові серед цієї нічної п'ятьми і порожнечі. Зойк безсилою люттю виривався з його грудей.

О, наскільки йому було б лекше, якби він почував у цю хвилю в своїй руці десятихунтовий молот!.. Старий майстер Шмигельський підставляє йому червоного розпаленого валка, перевертає його кліщами, а він розміреним рухом, без спочинку, б'є молотом: раз-два, раз-два... Почуває приємне напруження в руках і спині, почуває як

блискавично падають ці його удари і в'януть у м'якій масі металу, чує як вони глухо, але могутньо звучать.

Стискав кулаки і бив ними п'яту, погрожуючи комусь. Кому? Ось це саме і гризло його найбільше, що він не знав — кому. Кого бити? На кого скерувати свої нищівні удари? Щоби одна тільки м'язга залишилася. Не знає... Не знає...

Хіба що, може Карася одного? Зуби в нього стискалися, як тільки пригадував його. Оці його вічно насмішкуваті очі... Ех, якби він його запопав! Ну, а всі ті? Всі до одного! Всією зграєю! Тому, що всі думають, що це правда...

Тут він зупинився, як у землю вліз. Чому ж, це там не прийшло йому до голови? Чому тільки зараз, уперше. А така ж, звичайна справа. Чому-ж він так повірив одразу, з першого слова? Чому пішов як дурень за всіми? І стільки муки, стільки страждання!

Щось таке затанцювало в ньому від радості. Неправда! Може бути, що це помилкові докази, але якісь докази повинні бути, тому, що хто-хто, а Майхерт не запідозрив би людину без підстав... Але, що ж це за документи? Лист, написаний до нього, якісь донесення і якісь гроші, а потім — умова про місце, де зустрінутися. Нічого виразно не сказано. Можуть же і у нього, як і у всякого, бути свої справи. Показати б йому листа в очі, а тоді б подивитися. А то просто, відразу, — б - бах і присуд! Ох і поспішає ж Карась стерти його,

хочеться йому командувати, гордість його заїдає. Такому то не важко повірити в чийсь зраду. Ого! А у Майхерта й інших очі затуманені, — бачать папір і, по-за тим папером, нічого більше.

Його власний лист!.. Хм... Та-ж цей один лист іще нічого не значить. Тільки що разом із тим листом... А той... так саме нічого ще не доводить.

У тому ж і ціла справа. А те, що розповідає той незнайомий товариш, так теж треба б його послухати; певне, вже дуже його накрутив Карась... або й навчив... його...

— Треба мені, певне, повернутися, — тепер я інакше поговорю...

Знову блакитні, вицвілі очі і шляхетне обличчя Майхерта. Руки у Валера опустилися. Що робити, що думати? Неправда, — тільки нічого більше не лишається, як побити всіх тих, до смерти, за одне тільки підозріння. Правда? — Коли ж так, то тоді піти ген-ген далеко до міста, перейти його впоперек аж до Висли — і на міст, а з мосту у воду, — тому, що не можна жити, коли це правда?

Він ішов все вперед, важко працюючи мозком. Ожили в уяві всі оповідання про різноманітні зради, про провокації минулих років, про якогось Сидорку, якого Майхерт добре знав, який запродав його самого і цілу купу інших хлопців...

Було так саме, як і тут: був добрий товариш, на чолі других ішов завжди, багато років служив справі, але прийшов час, — перепаскудився і найнявся до жандарів за Іудушку - душепродавця.

І його також засудили товариші. І також не один знайшовся, що неодразу повірив і сперечався з усіми. Не раз розповідав йому про цю справу Майхерт: „За одну ніч, каже, я тоді посивів“...

І згадав Валер першу хвилину, коли він дізнався про це усе. Ні хвилини не вагався. Одразу повірив, хоч-би що в ньому зойкнуло, — ні, одразу повірив! Чому? От, що тут найстрашніше!

Все затяглося туманом в його голові, тому, що знову виповзло наверх переконання, що все це правда. Знов відкривалася перед очима безодня: немає на світі правди, немає соціалізму. Всюди є тільки падлюки, нічого не зробиш і світу на новий кшталт не перетвориш...

Відвертаючися від цієї істини, намагався уникнути, пробував уявити собі, що це лише сон, і що за хвилину він прокинеться і все одразу припиниться. Ех, стане легко й радісно! Скорше б уже прокинутися! Мучить його змора, давить, давить..

Стогне, неначе крізь сон, хрипить. Чому ж його не збудить жінка, як і завжди? Спить баба, не чує...

Нарешті вийшов із вузького провулку Костельної вулиці. На Вольській трохи ясніш. Де-не-де проходили люди, у вікнах іще горіли огні. Тут уже важко було дурити себе, що це не більш, як сон. Це правда, жива правда!..

У безнадійному розпачі зайшов Валер до найближчого шинку. Там було гамірно і людно. Дивно якомось вражало це піднесення після порожнечі і

тиші на вулиці. Дух спиртових випарів розворушив його. Старі часи, старі мерзоти стали перед ним як живі. Галас, крики, пияцтво, безладне гультяйство, дівчата з безсоромними очами, друзі-приятелі „з під темної зірки“ і сила, що джерелом була по всьому тілі. Гей, гей, тільки б забути про все, тільки б сп'яніти по давньому, а тоді хай усе завалиться, коли так...

Поспішно пропхався до шинквасу.

— Спирту, велику!

Та-ж сама „панна“ наливає, тільки лице у неї наче ще більш припухло за ці три роки. Всі три роки сиділа на цьому самому місці... Його чекала. Повернешся — думала собі — повернешся. До горілки всякий повертається. Чи перед ксьондзом, чи перед соціялістом, чи перед якимсь іншим богом зарікався. От ти й повернувся... Ну, добре! На, пий на здоров'я...

Спирт на хвилину вдарив йому у голову. Надто вже відзвичаївся. Кров прилила до очей, в голові загуло, ще хвилинка — задихнеться... В горлі страшно залоскотало, закашлявся.

— Ге-ге, який паруб'яка, як добрий дуб'яка, а пити не вмів!..

— На панну Лорку задивився! Не дивись на неї як п'єш, у панни Лорки погане око.

— Горілочка до неї назад вертається, як до матери рідної, хоч і через горло...

— Погана це ознака, — їй-бо! Слухай, Лорко, не заплатить хлопець! Тримай його...

— За що хочеш...

— Ха-ха-ха!..

Глянув Валер у бік, де сиділо товариство. Четверо гуляк сиділи навколо круглого столика. Обличчя веселі, п'яні. Один, що сидів спиною до залі, повертав шию, як лише міг, і реготався просто йому у вічі. Валер розумів, що це за публіка — у кожного ніж за халявою. Битися хочуть... Гаразд!

З охотою присунувся ближче до столика.

— А ви це чого, босото, зуби шкірите, наче б вони були у вас на продаж, га-а?

Вимовивши це, схопив за ковнір двох, що були найближче, притиснув донизу і, коли підборіддя їх уже торкнулося стола, стукнув їх так підборіддям об стіл — раз, другий, третій... Потримав їх так ще з хвилину і відпустив.

— Ну, це тільки так, для першого знайомства...

І як-найспокійніше повернувся знову до шинквасу, закусив оселедцем і, не поспішаючи, розраховувався. Чекав не без таємного бажання, що ті змовляться, встануть і всі разом підуть проти нього одного, щоб помститися за зневагу. Майже всі на залі дивилися на нього зі злобною радістю. Чекали більшого скандалу. Деякі півголосом уже закладалися.

— Однією рукою усіх їх покладе, — три гривеники ставлю...

— Кишки ж у нього не з заліза, — ніжик прохопить... Ставлю п'ятдесят проти...

— Карбованця ставлю на парубка. Возьме їх голою рукою, — бояться дурні!..

— Гей, сором, паруб'ята, що й казати!..

— Він їх примусив язика прикусити... Тихо сидять... Який сором!

— Три карбованці ставлю на парубка! Хто закладеться?

Валер чекав. Забув уже про все і п'янів своєю перемогою, цією ліцитацією і підмовлянням. Спирт одразу вдарив йому до голови. Сили прибуло. Наче не було цих трьох років. Знову все було, як і тоді. Ой, накласти б!..

Глянув нетерпляче на ворогів, і стрінувся з тупою, мерзенною, переляканою усмішкою одного з них. Здригнувся.

— Це ти, Антолеку? Погане твоє діло, до чого ти тепер здатний! Давненько ми з тобою не бачилися. Не такий ти був... Тьху, чорт би тебе за брав!..

Плюнув і пішов геть. Публіка з пошаною дала йому дорогу. Хтось прошепотів:

— Соціяліст...

Спирт піддав надзвичайної легкості його рухам і думкам. Широкими кроками, почувуючи у всьому тілі якусь чудодійну теплоту, ішов він у напрямку міста. Похмурі думки відійшли геть. Все здавалося надзвичайно природним. Провокатор, так провокатор! Що ж тут дивного? Трапляється... Тільки ті всі погано роздивилися. Еге... Сидять там і радяться. Комедія... А завтра прийде він сам,

і все розвіється. Підозріння, — мовляв, — перепросять. Ну, а коли справді провокатор, так значить стільки часу грав комедію. Ну й митець! Вся ця історія почала здаватися йому страшно смішною. Подумати тільки: всі уявляють собі так, а він тобі диви, зтиха кахикне на кого схоче, та й гайда до арешту. Ха-ха-ха!.. Так саме робили, — от хоч би оцій паршивий Анатолька: друзі-приятелі п'ють разом, цілуються, а тимчасом він до його жінки унадився, поки не надокучило. Діло парубоцьке. Хто хитріший. Дурень завжди дурнем залишиться.

Проте плювати він хотів на це все. Ішов уперед з молодецьким виглядом, чекаючи в душі якихсь бажань, що їх немає, а коли тільки з'являться, зразу зробить так, як захоче.

Що захоче, то й зробить. „Я — хазяїн“. Захоче, так усе передмістя буде в огні; захоче, так усе тут, як є навколо, купить разом із фабриками і зі святим Станіславом, і з ксьондзом-настоятелем, графом Лубенським. Його воля. Захоче, — візьме, відштовхнеться від землі і полетить, наче птах по повітрю, — полетить собі і буде вітати над містом, сміючися над цілим світом. Хай тільки захочеться, а вже повинно бути так, як захочеться.

Почалися перші ліхтарі. Тут уже, значиться, близько до міста. Порядок і дисципліна, — он і фараон стоїть посеред вулиці.

Звідкілясь чується якась музика, скрипки, кларнет, захоче — зайде ще випити, не захоче — пройде і повз піде далі.

Довго так ішов, похитуючися. Сам не знаючи навіщо, перейшов на другий бік ulиці, але зараз же повернувся.

— Додому мене ноги, пся крев, несуть. От, от якраз! Ні, ще не зараз до баби повернуся. Ого! А захочу, так і зовсім не повернуся: піду до старих знайомих на Закопну, зі старими товаришами привітатися. Старий приятель завжди найкращий, — т ож приязнь без усяких прикростей та турбот. Там не зневіришся, через те, що наперед знаєш, що всі злодії і волоцюги. А хто з ними, той також злодій. Може красти, може й не красти, — тільки, значить, на все будь згоден і один одному на перешкоді не ставай. Тому там і приязнь, і один за одним завжди горою стане, хоч і без всякого соціалізму.

На розі знову засвітилися вогні й почувалася музика. Шкварять на гармонійці якоїсь завзятущої польки. Ой-ра, ой-ра, ой-ра-ра.. Ану, ще одну чарочку! Це був шинок поважніший. Світлий і, порівняльно чистий. Утримував його свій товариш і вечорами сходилася публіка змовлятися та радитися. Тут у третій кімнаті, за біліярдом щоденно розподілювано літературу, оброблювано всякі справи, ба, навіть, відбувалися збори. Частували несподівані труси. Тільки власник Консиновський завжди знав наперед, і ніхто ніколи з цього шинку не попадав до рук поліції. Головно— шинок був вільний від шпиків. Про це вже досить турбувався господар, як товариш; проте це

було і в його власних інтересах, бо шинок давав гарні прибутки.

— Як живете-маєте, Валере?— зустрів його маленький, швидкий шинькар.— А тут справа до вас є...

— А що там таке?

— Там, у кабінеті. Прислати вам пива.

— Велику чарку спирту й оселедця.

— Ого! Іменини, чи що?

— До чорта, кажу вам, не пиво!

— А ви вже, я бачу, трохи тее. Не бачив я вас ще ніколи таким. Ну-ну...

Привітався Валер з кількома знайомими, зупинився коло біліярду, дивлячись кудись у просторінь і постукав до „кабінету“.

— Хто?

— Я Валер...

Зашпари забігали в нього по спині, коли почув знайомий голос. На хвилину йому здалося, що там, за цими дверима, стоїть його смерть. Рука його здригнулася на замку. Все, що було в дійсності, спалахнуло перед очима. Але тільки як одна іскорка, на мить. Зараз же згасла, і знову спирт запаував вад його думками.

— Дурниці... — подумав і натиснув ручку.

Вже без усякого особливого почування, ввійшов до „кабінету“. Глянув на „нього“ своїм тупим поглядом, привітався, як завжди, глянув на двох якихсь незнайомих і також привітався.

— Що це з тобою, Валерику? — глянув на нього Тжисевич. — Перемінився ти, неподібний до себе, наче тебе з хреста зняли?..

Валер не відповів нічого, тільки знову кинув поглядом на Тжисевича і, з моторошним тремтінням, зауважив, що й він також дуже змінився. Очі його ще глибше провалилися в орбіти, а на обличчі застигла не то посмішка, не то вираз переляку.

— Та що ж зі мною? Нічого... — неухважно відповів Валер.

Тжисевич усміхнувся йому своєю звичайною усмішкою, поблажливою і товариською, але Валер знову здригнувся, — ця усмішка була також зовсім незвичайна, якась інша. Завважив він також, що на скронях у нього палав рум'янець, що також його здивувало, бо Тжисевич завжди був блідий, як папір, без кровинки в обличчі.

Валер сидів за столом, ні про віщо не думаючи ввесь зігнувшись. Стіл притягав його до себе. Йому хотілося схилити голову і заснути. Голова наче циною була налита і ні одна думка не ворухилася в ній.

Ті шепталися про віщось. Головно говорив Тжисевич, агітуючи тих. Прокинувся, коли ті двоє вже вставали. Прощалися з Тжисевичем із виразом великої пошани до нього і з хвилюванням.

— Зав'язав нові звязки, — піднято заговорив Тжисевич, коли за знайомими закрилися двері.

— Люблю отаких новеньких, що роками тягнулися до організації і десь там по ведмежих

кутках, відрізани від усього світу, робили своє діло. Незіпсута публіка. Легко запалюється. Не те, що наші старі, яким треба взяти та й покласти все готове. І то ще нарікають. Зв'язки очевидно широкі, коли не брешуть хлопці. Але виглядають, здається, нічого, порядно. Яке вони на тебе зробили вражіння, Валерику? У тебе, брате, на такі речі вірне око. Чи ж раз ти мене задалегідь попереджував?

Валер злякано глянув на нього. Ніколи Тжисевич із ним не розмовляв так і це була зовсім неправда, наче б він йому колись щось радив. Ніколи б не наважився, бо завжди лише слухав, що наказував йому Тжисевич. Ніколи поміж ними не було справжньої близьости: Валер говорив йому „ви“, а він йому „ти“, і так уже воно й лишилося назавжди. Нераз товариші сміялися з цього і сміявся сам Тжисевич, але Валер знав, що при їх взаєминах він і вимовити не сміє „ти“. Всі інші були „товариші“: інтелігенти і неінтелігенти, — це було байдуже для Валера, але Тжисевич завжди стояв перед ним на недосяжній вишині. Це був володар його думок, що міг наказати йому все, що хотів...

— Що з тобою, Валерику? Що-будь засмутило тебе? Може хто в тебе хворий? Дивний ти сьогодні якийсь, — га?..

Схилився над ним і на хвилину їх погляди зустрінулися. Пронизливі очі Тжисевича наскрізь пройняли його, наче дві довгих шпильки. І одразу

туман вилетів у нього з голови. Ні сліду не лишилося від спирту.

Ніщо не помагало. Знову почув удар диявольського молотка по тім'ю. Раз-у-раз і все в одне й те саме місце...

— Ого, це для мене новина! Ти що, Валерику, п'яний, чи що? Ну-ну-ну...

Валер глянув на нього з розпачем, але побачив, що Тжисевич доброзичливо сміється і наче б то чогось дуже радий.

— Ну, нічого, не соромся... Буває... Тільки пам'ятай, братіку, що я тобі нераз казав: не пий, тому, що з п'яцтвом все старе повернеться. Ну, а так, трошки, — це нічого...

Знову менторський, самовпевнений тон. Валер зідхнув вільніше. Глянув збентежено і сам засміявся, побачивши усмінене обличчя Тжисевича. Тим часом хлопчик приніс тарілку з великою чаркою і закускою.

— Це для кого? — запитав Тжисевич.

— Вони замовляли, — відповів хлопчик, показуючи на Валера.

— Неси назад... Два малих пива. Гайда!..

Валер раптом схопився і почав його просити, бламати. Навіть руки склав перед ним.

— Дозвольте, один лише цей раз. Така хвилинка найшла! Така підла хвилинка, — не можу, не можу!.. Самі бачите, що не можу!..

У Тжисевича щось здригнулося в обличчі.

— Став на стіл і йди геть! Чого став тут? — гукнув на хлопчика.

З хвилину тяглася важка мовчанка. Тжисевич пройшовся по кімнаті вперед і назад.

— Ну що ж це з тобою? Розповідай!

Зовсім чужий голос. Значить, правда! Правда! Так, правда! — І Валер із стоном кинувся до чарки. Вихилив її „одним душком“... Як тільки перепустив через горло, то йому здалося, що він уже п'яний, що давно вже п'яний, декілька день, як це було в старі часи, коли в голові все плутається і не розбереш, що було справді, а що лише примарилося. Так от і зараз...

— Що ж розповідати? Нудьга допікає, а в голову така погань лізе, що нехай її чорти візьмуть... Що тут розповідати? І розповідати нічого, — проплюся от і все...

З його грудей мимоволі вирвався глухий стогін.

— Звідки ти? — запитав, трохи помовчавши, Тжисевич. — У Майхерта збори були?..

Помовчали трохи.

- Хто там був?

— Ті, що й завжди.

— Всі?

— Всі.

— Чому ж я про це не знав?

Голос Тжисевича звучав сердито, голосно, ніби він наказував.

— Слухай. Валере! Підведи голову! Дивись мені просто у вічі! От, так... Чому я про це не знав?...

— Я... не знаю...

— Не знаєш?— голос Тжисевича перейшов у моторошне, пронизливе гадюче шипіння.— Не знаєш? А чому ти напився по дорозі? Чому ти зараз п'єш? Кажи, ледащо, а то я тобі зараз кулю пуцу у твій черепок!

Несподівано почувся стук у двері і ціле товариство ввійшло до „кабінету“. Всі були трохи напідпитку, ввійшли юрбою, з галасом, наспівуючи „Червоного прапора“ і тягнучи за собою з першої кімнати ще гармоніста, який верескливо награвав ту саму мелодію на своєму струменті.

— Тихше, музико! Увага!

На середину вийшов маленький, швидкенький чоловічок із хитрими очима й веселим обличчям і, розставивши руки, наче диригуючи хором, верескливим тенорком заспівав:

«Сьогодні тільки із Цитаделі друга нам звільнили,
Де цілий рік його тримали, мучили й гноїли,—
Отже встаньмо, стриваймо і гідно вітаймо,
Борця за волю в обійми приймаймо»...

— Славно, Петрашику! Славно!...

— Мовчи! Музико, шквар далі!

«Гей лунай, цей наш спів, гей лунай! —
Над світом прапор наш замаяв»...

„Кабінет“ переповнився людьми. Всі говорили разом, перебиваючи одне одного, співали. Із юрби відокремилася бліда виснажена людина із здичавілим виглядом, якого звичайно набувають у довгій самотності.

Тжисевич дружньо привітався з ним, обидва обнялися і міцно поцілувалися, після чого ще довго стискали один одному руки.

— Ну, от і добре! Як же воно там?

— Можна витримати... Бачите, чорт мене не взяв...

— Ну, а як? Цілком, може, тее...

— Ні... До присуду, сволочі! Випустили тому, що в них там тісно тепер стало... Яблучку ніде впасти. У Пав'янці також.

— Знаємо, знаємо!

— Жах один, як провалюється публіка. Учора з Павільйону забрали тридцятєро, а натомість нових із Ратушу. Все бундовці...

На столі з'явилися пляшки, чарки, запахло жареною ковбасою. Валер дивився на все це, наче крізь сон. Товариш Тжисевич був дуже веселий. Публіка крутилася навколо нього, як завжди, віддаючи йому пошану, як улюбленому товаришеві. Він розмовляв по-приятельському з товаришем, якого випустили з в'язниці, пив за його здоров'я, виголосив невелику промову, за яку публіка нагородила його голосними оплесками і почала „качати“ промовця.

В той час, як товариш Тжисевич летів отак угору, Валер ледве був не заривав від одчаю. Тепер уже він цілком не знав, що було, а чого не було. Нічого більше не розумів. Як божевільний, переконував він сам себе, що нічого подібного не могло бути, — ні того, що було у Майхерта, ні там,

у першому шинку, ні тут, — цієї жахливої, останньої розмови. Спирт поволі робив своє діло, і все навколо затяглося темною заслоною, наче лампи почали одна за одною гаснути. Голоси людей чулися, якби звідкись іздалеку, скорше навіть, мов би з по-за стіни. Слова зникали, а гомін голосів іноді глушили дзвоном у голові.

Валер випив подану чарку і знову сів, уважно прислухаючись до того, що говорили навколо, намагаючися спіймати хоч одне слово і хоч що-будь зрозуміти з усього, що говорили тут.

У Майхерта публіка вже розходилася. Більше не було про віщо говорити. Все було розплановано до найменших деталей. Лишалось тільки моторшне завдання — виконати присуд.

З пошаною і отрахом, ховаючи збентеження, дивилася публіка на Карася.

Він зробився тепер першою особою, всі йому тепер у всьому догоджали, зосереджено слухали його розпоряджень і наказів. Що до Валера, то всі заспокоїлися, бо всім було зрозуміло, що цілий скандал стався виключно через його добре серце й розпач, що охопив його. Вирішено було, що в найближчому часі він повинен урочисто перепросити товариша Карася за свою експансивність і як кару, пожертвувати двадцять карбованців на користь партії, що мусить бути зазначено в „Робітників“ під заголовком: „За безпідставну зневагу товариша, який користується загальною пошаною“.

Кару було накладено сувору, як-би то не було — пів-місячної плати. Така постанова заспокоїла Карасеву лють і тепер говорили тільки про те, щоб Валер не перешкодив чимсь... Чи не побіжить розповісти провокаторові, — звичайно, через свою глупоту?

— В провокації переконався — це головне. Такий не піде виявляти. Побіжить додому горе перетравлювати. Навіть якби стрінувся з ним, так утече, як і всякий би втік... — Ну як ти йому у вічі глянеш? У всякому разі головне зараз — не гаяти часу.

— Це вже моє діло — зауважив Карась.

Всі напружено помовчали кілька часу. Стояли вже в шапках, збираючись розходитися. Все вже було вирішено й умовлено: як виправдуватися, якщо все несподівано кінчиться провалом, що говорити на слідстві, якщо виявиться, що зрадник задалегідь подав їх прізвища жандарям, і т. д., і т. и. Більше не було чого чекати, але вони все ж таки не розходилися і чогось ждали. Дивились на Карася, на товариша Майхерта, зідхали...

Нарешті старий Майхерт відкашлявся і, помовчавши хвилину, з глибоким схвильованням промовив:

— Товариші, одне лише скажу, всі ми повинні вголос сказати те, що кожний із нас думає в цю хвилину. Все інше сказано, що треба і як, щоб усе добре склалося, і яких слід ужити пересторог. Зараз справа не в цьому. Всі ми тут свідомі, старі товариші. Здавалося б навіть й говорити про це,

коли й так все відомо, але я таки по правді думаю, що треба говорити. Для зміцнення нашого суду і присуду перед усім робітничим народом, тому що хоч наш суд і таємний, і лишиться навівки таємницею, але ж ми ні для чого іншого вирішили цю смерть, як тільки на користь і для рятунку всіх наших братів — і свідомих, і тих, що живуть у півтімі і нічого не знають. Від їх імення ми судили, від їх імення оголосили присуд. Тут зовсім не було нашого власного бажання, ні особистої злоби проти зрадника. Як-би у мене в душі була така особиста злоба, так я перший сказав би: нехай хтось інший замість мене судить, а я піду, тому, що смерть людини — це справа не легка. Не помстою повинна вона бути, а лише карою. Ніхто нас не вибирав, самі ми себе призначили, — це правда. Але коли хто, хоч один із нас, що брав участь у цьому суді, не почуває в собі великого покликання і чести, як суддя від імени всього польського пролетаріату, так той даремно брав у ньому участь. Бо ми взяли в свої руки не штилет, не револьвер, або щось там таке, але взяли право. І не Карась уб'є його, а це саме право зітре його на порох, — право, що він, цей зрадник, переступив через нього й ганебно стоптав його.

Так говорив старий, а присутні в напруженій мовчанці слухали його.

— Що з тобою, Валерику? Здурів ти зовсім! Пий із нами!

— Та що ж зі мною?... — Нічого... Трохи випив...

— Пий ще! Видно, що ти тільки-що почав, а це найгірше. Будь здоров!

— Гарзд! Хай вас усіх чорти візьмуть!...

— Та й тебе туди ж!..

Отак, випиваючи чарку за чаркою, сидів Валер за столом у галасі і гаморі, що збільшувалися все більше й більше, бо раз-у-раз приходив хто-будь новий вітати звільненого. Гармонійка верещала вже без перерви і тим, що говорили, доводилося кричати з усіх сил. Товариш Тжисевич був дуже веселий, жартував і показував приклад усім іншим, часто пив, виголошував різні тости один веселіший одного, так, що всі хапалися за животи від сміху.

Але декілька разів уже Валерик стрівався з його поглядом, який видно шукав його в юрбі. Дивні були ці очі, дивно злобні, насмішкуваті, і в той же час наче благали про віщось. На веселому й лагідному обличчі Тжисевича вони робили таке вражіння, начеб-то хтось, якась примара або сам диявол заліз на мить всередину нього й визирає через його зіниці своїми очима.

Піймавши такий погляд, Валер за кожним разом ввесь холоднів. Він уже не ламав собі голови над питанням: „правда чи ні?“ Він неначе забув про це, або неначе воно в цю хвилину зовсім не було важне. Всі думки лишили його на цю мить. Він простісенько боявся, страшно боявся цього погляду, наче чогось надприроднього, так як люди бояться духа або самої смерти.

Під кожним таким поглядом він внутрішньо здригався і ледве не кричав від страшного болю, що вивертав усі його члени і, неначе блискавка, пронизував наскрізь, з ніг до голови, так, що йому доводилося стискати зуби, щоб не почати вити вовком, і міцно триматися за стіл, неначе боявся, за себе, що ось зараз, своїми руками зробить щось жахливе.

Вирішив не дивитись нікуди, крім стола та шклянки, яка стояла перед ним. Це його трохи заспокоїло, так, що йому пощастило зібрати потроху свої думки, він почав вговорювати сам у себе, що він п'яний і вмовляв сам себе, наче когось іншого, щоб він повірив цьому. І в той же час почував, що він зовсім не п'яний, що тільки-що був п'яним, але зараз — ні. Зараз він виразно чув усе, що говорили навколо, був свідомий того, хто що говорить, пам'ятав добре, що робив сьогодні з самісенського ранку і протягом цілого свого життя. І якби хто захотів його слухати, то він міг би розповісти про це життя, день за днем. Даючи собі звіт у тому, що випив отут одну велику чарку спирту і чотири очищеної, знав, скільки за це з нього належиться, скільки йому дадуть решти за шинквасом з п'ятидесяти копійок, які у нього були із собою, все, все знав, був цілком при своєму розумі, як ніколи. Про одне тільки ніяк не міг подумати, як слід, від одного тільки відганяв свої думки, поки це йому вдавалось, і все повторював собі: „П'яний я, дуже п'яний, п'яний, як бочка“...

— Ну, підемо, Валере, гайда!

Зірвався так, що перекинув за собою стільця.

Тжисевич стояв поруч нього уже в капелюху, але не дивився на нього, бо прощався з іншими і щось продовжував комусь розповідати.

На вулиці йшли якийсь час великою юрбою, голосно розмовляючи і сміючись. Але на розі Королькової Тжисевич з усіма попрощався; не дивлячись на нього, подав йому руку і Валер.

— Ти ж зі мною, Валерику...

Валер пішов за ним, як засуджений. Кілька хвилин не говорили один одному ні слова. Коли проходили по вузькому і темному коридору Крохмальної, Тжисевич невимушено і весело заговорив:

— Пам'ятаєш, як ми тут розліплювали першо-травневі відозви? Ха-ха-ха... Я ледве тоді не вмер зо сміху... Пам'ятаєш тих двох двірників з дубця-ми: „Заарештуємо вас!..“ А ти: „Гаразд. Беріть мене!..“ І тільки один крок зробив, а вони як майнуть, наче п'яти салом намазали... Ха-ха-ха... Є у нас, що згадати в кожному варшавському закамарку, багато ми з тобою разом тут вилазили. Чи не правда, Валере?

Не зважаючи на зусилля, Валер не міг видати з себе ні одного слова. Не мав сили навіть передихнути. Ввесь здерев'янів, чекав, що буде. Відчував, що зараз щось мусить статися.

Тжисевич спокійно йшов поруч. Запалив цигарку і щось наспівував собі під ніс.

Трохи згодом, вийшли на Товарову. В очі їм ударив яскравий світ електричних куль, що висіли коло декількох будинків. Зграя візників стояла коло тротуара широкої вулиці. Раз-у-раз із шеренги виїздив — то один, то другий візник „на гумах“, зупинявся на хвилину коло тої або іншої брами і зникав у далекій перспективі вулиці. Раз-у-раз під'їздили фаетони із узької пащі Крохмальної вулиці, збоку Холодної. Рух тут був сильний, гомінкий. Візники сварилися за місця. Поліцаї гукали на них. З відчинених вікон лунали по вулиці звуки роялю. Час-від-часу чулися високі ноти скрипки. Лунав і затихав в півмороку ночі чийсь крик...

— Бачиш, Валерику, який гармидер? Сюди щоночи з'їздитья буржуазія правити „службу“ у своєму храмі. Тут тільки вони й „моляться“ щиро. Кажуть, що на цілу Варшаву є один духовний батько — єпископ Попель, — але це тільки для дурнів. Для буржуазії єпископ — це Слимаківська, що утримує найбільший люпанар ¹⁾.

Язик у нього розв'язався і він розповідав безліч усяких річей, раз-у-раз переплітаючи їх дотепами. Валер завжди хапався за боки від таких його розмов, але тепер похмуро мовчав. Думки, що до цього часу гнав і розганяв їх по світу якийсь незрозумілий вихор, тепер наче уперлися в якийсь темний куток, в якийсь страшний закуток поміж мурами. Радіючи захистом, вони одвертались від

¹⁾ Люпанар — дім розваги, розпусти.

усього й замикалися сами в собі. Глухий був Валер до розмов Тжисевича; не чув його слів, лише відчував, що той розважає його і плете дурниці, щоб невідмінно змусить його першого, заговорити по-справжньому. Валер, що - далі, то все більше відходив у свій таємний закуток, неначе хотів врости у мур. Ввесь з'йожувався і замружував очі, відчуваючи, що от-от гримне грім, розступиться земля, і за хвилину прийде кінець світа...

Іще тільки хвилина...

Вони все йшли і йшли. Без кінця й краю тяглися одноманітні паркани збоку пакгаузів Варшавсько-Віденської дороги, лишалися позаду одна за одною вулиці й провулки міста. Спокійно горіли серед тиши жовті вогники газових ліхтарів. З по-за парканів лунали свистки чергових паротягів. Вагони зіштовхувалися буферами, з по-за них, визирили на високих, вигнутих, як лебедині шиї, стовпах кулясті електричні ліхтарі товарової станції, кидаючи на вулицю боязке, таємниче півсвітло.

Звуки їх самотніх кроків чутко лунали в порожнечі.

Раптом серед порожньої тиші почувся голосний пронизливий, якийсь незнайомий голос.

— Стій, Валере! Досить уже цих комедій!

Валер зупинився, як у землю вріс.

— Давай нарешті поговоримо, як товариши... Поговоримо... Дивись на мене, Валерику... Чому ти не дивишся?..

Валер підвів голову і подивився, але тільки на одну хвилину, бо більш не міг дивитися і знову втопив очі в далекий простір вулиці.

— Гей, Валерику, ти все мінився в обличчі, але твої думки так і вилізають наверх! Я ж усе знаю... Так, знаю... Можеш і не казати... Я тобі й сам скажу... Хіба ж я тебе не знаю, любий ти мій хлопчику?.. Згадай ти ці три роки, що ми разом прожили; все пригадай і розміркуй. Кожне мое слово пригадай і все, що ми робили... Все... Все... Ну й скажи ж ти тепер, скажи від усього твого щирого серця, чи видане на світі таке діло? Чи бачив хто таке? Слухай, Валере, поміркуй! Зупинися й скажи, що ти відчуваєш, що ти думаєш своїм простим розумом, своєю простою душею, — скажи одверто, як велить тобі власне сумління! Не з чужого гавкання. Не так, як підтасували якісь там пройдисвіти!

Останні слова вирвались у нього з горла з криком, що нагадував виття собаки. Полетіли в п'ятому вулиці лайки і прокльони, ціле пекло пекучої зненависти. Вилізла з-під маски та людина, що крилася під нею. Розперезався злочинець, припертий серед білого дня до муру, і так викручувався на очах у людей, людей-свідків, коли вже не було більше змоги викручуватися, не було змоги більше брехати. Цей вибух тягся всього лише декілька хвилин, після яких знову запанувала мовчанка; але Валер уже весь тремтів дрібним холодним тремтінням. Зуб не попадав на зуб, а в

спині відчувалося якесь дивне безсилля, і почував, неначе воно сходило з плечей і підгинало йому ноги. Ступні у нього прилипали до гладенького тротуару, наче до мокрої глини і він з усієї сили підіймав — то одну, то другу ногу.

Тжисевич говорив далі вже спокійно, часто зупиняючись. Звертався до його розуму, заспокоював і впевняв: завтра ми всі будемо сміятися над цим. Завтра ми обидва підемо до старого.

— І я доберуся, як по нитці, до того негідника, який кинув на мене таким підозрінням.... Морду йому тільки при всіх наб'ю, щоб пам'ятав...

— Дурниця це, не більше, — а от за дурниці і б'ють; то за підлоту тільки — смерть, але для дурня — забагато чести. Тільки коли там виявиться інтрига, коли там виявиться падлюка, який всю цю машинку крутить по злобі на мене, — тоді ми на нього, Валере, підемо разом, підемо, як на найлютішого ворога, що своєю отрутою затрує людей... Не з помсти, а щоб... покарати...

Взяв Валера за руку і лагідно та м'яко сказав:

— Ну, відкрий же свого рота, хлопче! Не бійся. Я ж тебе розумію. У мене у самого в голові все обертом іде від усього цього. Чи це ж чуване діло? Тут — або реготатись до упаду, або всіх їх — динамітом... А я, от, регочуся! Заспокійся й ти, Валерику! Ти весь час так і тремтиш!.. Дякую тобі за твою доброту, за дружбу, за те, що ти відчуваєш мою образу. І ще скажу тобі, — нехай у мені весь світ зневіриться (припустимо

такий неможливий випадок, припустимо!). Нехай про мене писатимуть по всіх газетах, розумієш... Так—я знаю, ти лише один не повіриш, бо ніхто мене так, як ти, не знає. Ні перед ким я так своєї душі не відкривав, як перед тобою за ці три роки. Але ж ти все-таки дріжиш... Лиши!.. Неварто!.. Усе це дурниця!.. Бачиш, я спокійний... За свою дружбу спасибі тобі!.. Ніколи я в тобі не зневірювався, Валерику! Ти—товариш, як мур!

Притискався до нього все ближче й ближче, говорив все інтимніше. Нагадував йому різні випадки, які були між ними, їх давні розмови, які вони провадили поміж собою. Валер усе пам'ятав і один спогад за другим проходили у нього перед очима в міру того, як розповідав Тжисевич.

Тільки він пам'ятавав це все так, як воно було в дійсності, а слухаючи, що говорить Тжисевич, бачив на кожному кроці й за кожним словом, порожню балаканину й підлесливе запобігання. З оповідань Тжисевича виходило так, начеб-то в усіх випадках всюди першою особою був він, Валер, а Тжисевич лише—другою. Все це шарпало його душу з таким болем, від якого доводилося заплющувати очі. Йому було боляче від кожного слова. Він хотів не слухати, намагався думати про що інше, але не було змоги.

— Через такі пльотки багато у нас шкоди робиться. Пустить якийсь падлюка дурне слово, другий, іще дурніший, послухає і піде та пльотка по всьому світу. А завтра, дивись, облетить уже ціле

місто, всі вже будуть боятися, та в додаток до всього — кожний іще радіє з того. Кожного радує підлість людська, — так, так, вір мені! А коли це тебе дивує, так це тому, що ти не такий, як усі. У тебе душа чула і віддана...

Знову... Валер уже більше не міг витримати. Він почав стогнати і зідхати, щоби хоч як-будь відсунути від себе неймовірно гострий біль. Тжисевич ще міцніше притиснувся до нього і продовжував говорити ще довірливіше, ще улесливіше... Нарешті — змовк.

— Так, так, бувають на світі всякі підлі речі... Бувають...

Так ішли вони увесь час вперед, і тут лише Валер задав собі питання: навіщо й куди вони йдуть?

У цьому боці ніхто з них не жив. Ні один із них не відпроваджував другого. Ніякої справи ні в кого з них тут не було, а вони все йшли та йшли. Раптом жах схопив за горло і почав душити. Він злякався цієї порожньої вулиці, цієї незрозумілої, недоцільної мандрівки.

— Ну, а скажи, хлопче! Ха-ха-ха!.. — Тжисевич засміявся своїм звичайним, дзвінким приємним сміхом. — А ну, скажи ж, хто там (не рахуючи тебе) тримав мій бік? Дуже ви там багато сперечалися через це підозрення? От, певно, лаявся Майхерт! Не любить він пльоток. Не любить, ні. А що говорили оці самі прокурори! Так, від себе лише, чи як? Це цікаво. А може бути приносили документи які, так що відразу видно... Ну, якщо

документи, так уже й я нічого не можу зробити. Тоді й я сам повірю. Ха-ха-ха!..

— Були документи: два листа. Один — ваш, другий — писаний до вас.

Ці слова сказав хтось інший, третій. Невідома, незрима людина або диявол. Валер почув тільки, що вони були сказані його устами, але сам був настільки здивований, що озирнувся — чи не йде хто за ними. Зовсім втратив голову і нічого вже більше не відчував, — йому тільки почало здаватися, що все це — неприємний сон, не більше. Почував, як під його ліктем дріжить і смикається Тжисевичова рука. В ту ж саму хвилину у нього рука стала пружинитися й дріжати у лікті. Подумав: от зараз прокинувся. Почував, як у товариша із уст вилітає часто, зі свистом дихання, почував, як у нього молотком стукає кров у серці. І думав про себе: зараз прокинувся. Цієї хвилині задзвонить будильник — час вставати на роботу... Але тому, що йому дуже хотілося спати, то подумав: рано ще, напевно, не пізніше, як четверта, п'ята година...

Раптом здригнувся і цілком опритомнів. Знову йдуть по темній вулиці. Стукають закаблуки чобіт по асфальту. Йдуть під руку. Ідуть вногу, як салдати: раз-два, раз-два. Валер з огидою одвертає очі від будинків, від вулиці, з огидою дивиться проти волі вперед, в порожнечу: от, поміж двома кам'яними будинками — просвіток, от тут ближче склад вугілля, а там далі одноповерховий будинок. Знайомий будинок. В ньому невелика

їдальня, куди збираються на обід робітники від „Бормана“, від „Братів Гантке“... Невже тут, перед оцією їдальнею? Ні! Далі біліють на паркані якісь оголошення; все ближче й ближче, от уже поруч, — невже ж тут? Ні... Оголошення лишили з-заду.

Валер з огидою дивився на порожню вулицю, що-хвилі відчував жах у душі і обливався холодним потом. Десь, у нічній порожнечі, десь, може близько, може дуже близько, ховається й чекає якесь місце, якесь страшне, незнайоме, таємниче місце. Присувається до них все ближче, ближче... Де?.. Де?

Чує, як у ньому збирається і напружується небувала, велетенська сила. Твердою, мов камінь рукою протискає чиюсь руку. Рука напружується і визволяється, хоче вислизнути і вирватися — заспокоїлась і тільки просить, тільки благає, скавувить, — вся розм'якла і повисла на його руці.

Пробує ще, нерішучо, поволі, прикидається, наче і не думає вирватися, хоче одурити, робить знову рух, знову заспокоюється, безсило зомліває...

Ідуть підруку, йдуть нога в ногу швидким салдатським кроком. Гомінко лунають кроки по хіднику. Мовчить вулиця.

Якийсь паркан або частокіл — фірточка. Рука під пахвою знову рухається, неначе хоче сказати, пояснити: — пусти, — каже, — та ж не можемо ми пройти вдвох через фірточку. Ні! Рука тримає ту руку, неначе в кліщах. Валер проходить боком у фірточку, не відпускає: конвульсійно стискається плече.

Ідуть далі.

— Гей ви там, чорт би вас забрав, сліпі чи що? Не можна тут ходити!

З далеку чути незнайомий, сердитий голос.

Рука відпустила й послухалася цього голосу.

Валер дивиться — далеко, на протилежному боці, стоять двоє з ліхтарями, а впоперек — ряд за рядом — тягнуться рейки. Близько-близько чується нерівне, часте, вогненне дихання, яке що-хвилині наближується...

Глянув Валер очами, що нічого не розуміли, наче питаючи, наче благаючи, щоб йому пояснили диявольську загадку. Бачить, — тут же в двох кроках стоїть хтось чужий. Стоїть „він“, але з чужим обличчям, — з чужим, ненависним, злочинним... Глянув ще раз — чужий відступає назад, задкує, щось показує, протягає руку... Револьвер!...

В цей момент усе охопило могутньо-потужне дихання, що налетіло на нього збоку, і на землю впало пасмо світла; летить, росте, наче сонце зірвалося й покотилося по землі. Який страшний гук...

І раптом на одну мить ненависне чуже лице наблизилось до нього, до самого його обличчя, — жакливе, потворне, бліде. Забігали страшні огидні очі, неначе хочуть вискочити з обличчя... Хрупнуло горло в міцно стиснених велетенських пальцях...

Залізний гук і залізний вихор усе покрив...

ЦІЛОНІЧНЕ БЛУКАННЯ

Минула вже десята година, коли Танський вийшов із брами будинку на Млинарській вулиці. Машинально вийняв годинника, подивився по звичці, озирнувся назад, по боках і пішов у напрямку Волинської вулиці, спотикаючись у пільмі на нерівних плитах тротуара. Стомився надзвичайно як і взагалі кожного дня надвечір. Мріяв про ту близьку хвилину, коли він опиниться у світлій, захисній кімнаті на Тамці, де його вже чекає чай і вигідне ліжко, де зможе сісти повечеряти, знявши чоботи з перевтомлених до болю ніг і відпочивати, балакаючи з Гершелем, милим розстяпою, найсимпатичнішим з усіх тих, що „співчують“, в якого він завжди почував себе краще й захисніше, ніж де инде. Стомлений мозок не в стані ні про віщо думати і Танський дивився на все, що його оточувало одними лише очима. Проходив повз тьмяно освітлених крамничок, що нагадували собою шпарки, де кублилися нікчемні, але лукаві паразити, повз темні сумно - чорні брами кам'яних будинків і сторожів, що дрімали в своїх кожухах; повз одноповерхові, нахилені на бік, дерев'яні халупки, в яких крізь низенькі віконця, можна було бачити

міську бідноту, що клалася спати, та тісні комірки, заставлені ліжками, напівроздягнених жінок, які щось таке шили при тьмянім світлі нафтового ганця.

В густому тумані осіннього вечора тьмяно світилися жовті вогники газових ліхтарів, кидаючи пасма світла на вогкий брук вулиці. Час - від часу на тлі туману вимальовувався гурток мужчин на - підпитку, що голосно перегукувалися на всю вулицю. Коло однієї крамнички Танський побачив двох робітників, які про віщось шепотіли між собою і які ввірвали розмову, як тільки він наблизився до них, глянувши на нього підозрим поглядом. На душі у Танського засвітилося ясною усмішкою відрадне почуття, яке швидко згасло і розтануло в перетомленому розумі, щоби потім кроків через тридцять - сорок знову запалитися й засвітитися, побачивши новий гурток, почувши знову голосні слова, сміливі вигуки. Млинарська вулиця, треба сказати, це вже такий закуток, де не доводиться надто стискатися, або часто озиратися. Шпики не насмілюють заходити в цей темний коридор, вони стоять на розі Волинської вулиці, коло трамвайної будки, блукають вдовж паркану і тільки з захланністю позирають на ріг Млинарської, уважно слідкуючи за трамваями, що під'їжджають та від'їжджають. Танський подивився на трамвай, що саме в цій хвилині від'їздив у напрямку міста, з почуттям, яке межувало, з одного боку — з одчаєм, а з другого — з чорти-

ханням, і пішки попрямував по Волинській вулиці. З конечности він дотримувався всіх правил обережності, але давно минув той час, коли його цікавило і, навіть, розважало це воловодження зі шпиками, гра з небезпекою. Тепер, після довгих років досвіду, він лаявся в душі і стомлено йшов уперед, замучений біганиною протягом цілого дня, ледве пересовуючи ноги, що пам'ятали сибірський ревматизм і ступали так, начеб - то були дерев'яні.

І коли він у своїх думках вимірював віддаль, що відділяла його від Тамки, його охоплював одчай. Як легко можна було б доїхати трамваем, хоч би до Театральної площі, або до Маршалківської. Але про це можна було тільки мріяти для розваги — надто добре знали його шпики, що стояли коло Волинської застави. Він почав обережно перекидатися на протилежний бік вулиці, бродячи по кісточки в болоті і проскочив на Каролькову, пройшов по ній кілька кроків і, вичікуючи, зупинився. Переконавшись, що ніхто за ним не стежить, рушив далі. Втягнувши в плечі голову, в капелюсі на бакир, він поплентався по Крахмальній. Ішов і йшов, спотикаючись, зупинявся, що кожних п'ятнадцять - двадцять кроків і озирався навколо, силкуючися стомленими очима пронизати півморок вулиці і що - будь побачити в далечині.

Тільки в шумі Нового Світу отямився Танський від своїх думок і цілком уже опритомнів на Ординацькій, стрівшись віч - на віч із знайомим шпиком, з яким він рік тому довго грав у „кішки-

мишки" по всій Варшаві. Стомлені очі не викрили себе ні одним рухом м'ясня, коли перед ним виразно вимальовалася знайома фізіономія. Стомленим повільним кроком пішов він далі, наче нічого не сталося. Протягом лише одного моменту бачив він байдужі очі шпика, що дивився кудись в далечінь, начеб-то на протилежний бік вулиці, вгору, — можна було б подумати, що він дивиться на вивіску книжкової крамниці Арста. І, от, ці ледве-ледве підняті в гору очі і видали хитрого шпигуна. — Перехитрив! — Танський ні на хвилину не сумнівався, що його завважено. Більш він про це не думав, а енергійно почав будити стомлений мозок, змушуючи його зібрати думки, бо до рогу Гороб'ячої конче потрібно на щось наважитися; за своєю спиною, на другому боці вулиці, почував шпика, — йде за ним, ні, не той, якого зустрів він на розі, а, звичайно, інший (цікаво було б позирнути на нього), почекати за рогом, — не годиться... Йти просто? — Не можна показувати дороги... Можна коло спуску зачекати й дати йому змогу догнати себе? Озирнутись ніяк не можна... Від спуску повернутися теж ніяк не можна, а то потім доведеться робити гак і ніяк у свій час не попасти. Швидко почнуть замикати брами... Котра ж це година може бути?

Танський повернув до Александрії, а там зараз по схилу спустився до Тамки. Знав, що там верхи, по Ординацькій, летить що-духу до сходів шпик; треба його за всяку ціну випередити, — і він, не

стискаючись, швидко побіг у низ, обійшов сходи і розстанув у пільмі.

Ішов далі вже спокійно, разів двічі озирнувся, почав швидко обмірковувати, — чи можна після всього, що трапилося, йти до Гершеля. Все говорило про те, що йти не слід. Що буде завтра? Тамка і всі виходи з неї будуть оточені, а керувати облавою буде оцей самий пройдисвіт із рогу Ординацької. Хто зна, може ще вночі, разом із „околоточним“, піде будити сторожів на Тамці, та розпитувати їх? — У всякому разі, моїми слідами ідуть, — і він поспішав, легко біжучи по схилу. — Може ще раз з'явитися перед ним, щоби зберегти Тамку від сталого стеження; оцей пройдисвіт знає напевно, що це там, на Тамці... Треба з'явитися ще раз. Не збираються ж вони хапати мене на вулиці, хіба, може цьому негідникові прийшло до голови помститися мені. На всякий випадок...

Саме в цю хвилину він проходив повз дім Гершеля. Сторож дрімав, загорнувшись у кожух. Перед очима Танського промайнула знайома, ваблива брама, ясно уявилося світло, захисна кімната, де Гершель чекає його з чаєм і ковбасками, приладнане до сну ліжко... І Танський пройшов повз будинок. Саме в цей час почали замикати брами і вулиця стали порожніти. Танський далі попрямував униз, але не поспішав. У нього вже був готовий план і він скреготав зубами від люті, повторюючи за кожним кроком одне й те саме лайливе слово.

Знову цілу ніч не спати, сновигати по місту... Знову його вигнали, як пса безпритульного, на вулицю, в цю похмуру, осінню ніч, тинятися без кінця до ранку... Порядні люди сидять собі вдома в теплі та захисті, — але ж це люди порядні...

І як вони насміхаються із тебе, нещасний! Кожний собі в теплі і захисті, кожний у себе вдома, кожний спокійний, зрівноважений, повечерявши, ляже поруч жінки у ліжко і міцно засне. А знаєш, що їм буде снитися? Їм — міщухам, експлоататорам, що стоять над бездною соціального перевороту? Напевне не ти, не твої товариші, не всі ці ваші авантури. Правду кажучи, вони навіть нічого доладу й не знають, а тому їх сон такий немилий нічним волоцюгам.

Хочеться спати тобі? — Не турбуйся, вони за тебе виспляться. А ти так собі... Рушай, іди своїм темним шляхом? Ну ж, пішло! Як собака...

На хвилину Танський поринув у похмурі, пекучі думки. Надто він уже сьогодні змучився. Подібні пригоди траплялися йому не раз. Чи ж один раз уже доводилося йому блукати цілу ніч по місту, або простирчати в якому закамарку, десь на передмісті, під парканом, на якій-будь занедбаній цегельні... Траплялося літом, траплялося зимою, де як випадало... У Вільні, у Лодзі, у Ченстохові, а то і тут же, у Варшаві. Чи ж раз! Чи ж десятки раз!

Це — хліб щоденний і не бог-зна яка новина. Але сьогодні це вже було для нього забагато. З

дванадцяти годин дня він ходить як отетерений. Як сонний виконував всі свої справи, серед розмови замислювався, й ледве не починав дзьобати носом. Перепитував по тричі одне і те саме і коли дивився, то наче б нічого не бачив, так, що навіть усі звертали на це увагу.

— Що з вами, Танський? Видно, що з вами щось не тее... Захворати, чи що збираєтесь?

— Чого ви причепилися, — нічого такого... Стомився...

— Чорт бери, трошки не до речі! Ну та нічого не зробиш. Добре, що хоч гроші є. Поїдьте кудись на село. Хочете — під Сандомир? Хороша садиба, господар — із тих, що „співчувають“ — розумієте, не треба ніяких комедій. Слив наїстесь... їдьте швидче, а то тут ще зляжете. Ну, хоч на два тижні.

— Дайте мені спокій з вашою садибою і вашими спочутливими дідами.

— А що краще буде, як ви тут даремне загинете протягом найкоротшого часу? Обличчя ваше ні до чого не подібне. Сами знаєте, що тепер треба стеретися й тримати чуйно вуха. Не ті часи, що були.

— Не поїду — і край. Саме тому, що не ті часи.

— Та слухай ти, дурню, тобі треба спочити! Ти й шпикам перестанеш колоти очі. Там розкажеш декілька анекдотів, — на руках тебе носитимуть. Гроші стара через тебе передасть — сприяють, публіка нічого собі. І час тепер добрий — осінь...

— Не хочу й не поїду!

Декілька день почував себе не добре. Лихоманка—не лихоманка, а просто якась нудота і повна байдужість до всього. Ходив як автомат, говорив тако ж і, майже, що ні про віщо не думав. До того ж цілими днями йому хотілось спати, і рот все розкривався на позіхання, а вночі він раз-у-раз повертався з боку на бік і прокидався що-хвилини, хоч і на вигідному ліжку у Гершеля. Час-від-часу до нього приходила тривога і якесь не-виразне очікування чогось. Чого?— Сам не знав, але чогось цілком певно чекав, — якоїсь зміни, або новини, важко було сказати — поганої, чи хорошої,

Здавалося йому, що в подібному стані, він уже колись не раз перебував. Часом згадувалися йому старі, давно пережиті події, і в такі хвилини приходили до голови давно докучливі, як мухи думки.

— Візьмуть мене. Почуваю, що на цей раз візьмуть... Так було і в ті рази. І це не дивлячись на те, що навколо нього було спокійно, що ні звідки не ждалося ніякої особливої небезпеки.

Тепер, коли на розі Ординацької він так несподівано зіштовхнувся із знайомим шпиком, він подумав:

— Видно судилося мені ще раз стрінутися з цим прайдисвітом, і, хто зна, може через це, може через нього й доведеться вскочити?.. Тільки, звичайно, ще не зараз...

Незалежно від того, хоч він почував себе покищо в безпеці, що-сили мчав через Тамку вниз, до

самісінького кінця, ні разу не озирнувшись. Вже перетравив у собі злобу за це надпрограмове закінчення дня і перестав уже згадувати з жалем про захист і спочинок у Гершеля.

Коли він зійшов вниз, раптом зупинився на одному з темних воріт улиці і, швидко обернувшись, подивився крізь пенсне вгору, в бік міста. Намисто жовтих ліхтарів відходило в гору, а низом в півморозі тяглася вулиця. Було цілком порожньо. Одначе він постояв і довго, хвилин п'ять уважно озирався навколо. Ніяких ознак чого-небудь. Тоді він рушив у напрямку Висли і, дійшовши до Доброї, раптом повернув убік, в цілком темний провулок, де зупинився і став прислухатися. За хвилину почулися кроки людини, що очевидно бігла, але зараз же все стихло, і в каламутньому світлі, що падав від далекого ліхтаря, вимальовувався на розі низький, зігнутий суб'єкт, який пішов повільною ходою, неначе щось обмірковуючи. Ще хвилину і цей суб'єкт, навіть не зазирнувши в переулок, пройшов вперед і зник за парканами.

Танський здивувався, здивувався тому, що це був час великого піднесення руху. Це був час, коли несподівано для всіх, несподівано навіть для безпосередніх керівників руху, виявилось, що соціалізм зробився дійсно справою мас, і що у Варшаві тисячі безіменних робітників стоять напоготові до боротьби за цей соціалізм, як за свою власну справу, та що вона іде вперед силою власного розгону, не надто озираючись на програми

і не дуже чекаючи команди згори. У цей недавній період шпики в більшості не наважувалися заходити вночі надто далеко в не дуже безпечні місця. Досить часто траплялося, що їх там нещадно били, іноді навіть і з надто великою жорстокістю, за що доводилося висловлювати догану надто інтенсивним товаришам.

І Танського дуже здивувало, що за ним ідуть так далеко. Він і далі лишався на своєму місці й чекав, що буде далі. За кілька хвилин друга постать шпика швидко й нечутно проскочила повз провулок і також заховалася. Згори, з боку міста торохтіла візнича бричка.

— Хто знає — міркував Танський, -- може бути, що вони справді хочуть мене зараз спіймати? Не до терпцю тому пройдисвітови!.. Проте воно зрозуміло. І як тільки оце він прочухався після Кремпачівських лап... Соромно буде й згадувати, — але натомість тепер уже як слід візьметься...

Раптом течія його думок увірвалася: на розі виросла висока, кремезна постать і, зробивши кілька кроків, зупинилася на самій середині вулиці. Зупинилась і так стояла.

Танський в одну мить почав відступати у глибину провулка. Просовувався боком, не зводячи очей із шпика і дбаючи про те, щоб його кроків не було чутно. Справа починала з'ясовуватися: ті, очевидно, заходять з боку, єдиного виходу з провулка, що спускається до річки, і за хвилину будуть там. Певне шпики трохи таки знають ці

місцевості — лише я краще за них знаю... І з надзвичайною обережністю, не випускаючи нічого з ока, але поки-що без особливого припливу енергії, що підхоплювала його за більшістю в хвилини дійсної небезпеки, Танський почав відходити все глибше й глибше в цілком чорну, роззявлену пащу провулка.

Бричка деренчала все ближче й ближче.

У всякому разі треба було поспішати... Провулок не мав ніякої назви, — якийсь початок майбутньої вулиці. У ньому стояло декілька маленьких і підозрілих будиночків, а крім них тяглися по обох боках високі паркани, за якими були склади дров та будівельного матеріялу. Вдень тут очевидно відбувався помітний рух, про що свідчила вкочена вибоїста дорога, — тепер же було цілком порожньо й тихо, начеб-то десь на краю світа.

Пройшовши кілька сот кроків, Танський притишив ходу і з великою обережністю почав рухатися вперед, ідучи навмання вздовж паркана. Трохи згодом рука намацала порожнечу.

— Хіба вже?! — здивувався Танський і, присівши до самого долу, обережно висунув голову за ріг. Десь далеко, дивно далеко, мерехтіли вогники ліхтарів, а з обох боків стелилася неприниклива чорна пільма.

— Невже ж ці паркани тягнуться до самої річки?.

Не встаючи з землі, почав швидко обмірковувати і пригадувати. Знав ці місцевості, але от уже з рік, як не був тут. Очевидно за цей час склади

посунулися до самої річки. В такому разі йому доведеться дряпатися через паркани, через кучі дощок, дерева, потім знову через паркани і перекрадатися провулками поміж новими складами, потім знову через паркани, і вийти тільки десь коло Липової або Радної, якщо до того часу по всій Добрій не будуть стирчати ті, що приїхали у бричці, та ще коли не стрінеться козацька патруля, що роз'їздить протягом цілої ночі по Добрій та Сольці.

Не чекаючи більше, підбіг до протилежного паркану і почав облапувати дошки, шукаючи місця, де б зручніше було перелізти. Намацавши одну дошку, що випиналася трохи з загального ряду, почав лізти на паркан, шукаючи опертя для рук, за хвилину сам виліз на паркан, перекинувши ноги на другий бік і почав повільно спускатися, дбаючи про те, щоби зробити як-мога менше шуму. Багато допомогла йому купа дощок, що була складена під самим парканом. Він сів на ній і вирішив хвилину спочинутися, та поміркувати. Найважливіше було те, щоби не помилитися в напрямку, — це найважливіше. Треба відійти як-найдалше від паркана і йти під простим кутком праворуч, весь час праворуч, заходячи як-найдалі.

Встав і тільки в цю хвилину відчув, як страшно стомився. Важко пересовуючи задерев'янілими ногами, зробив кілька кроків вперед і одразу наштовхнувся на якусь нову перешкоду. Перебираючи руками по дошках, почав він просовуватися

боком, увесь час праворуч, спиною до паркана. Скінчилися одні дошки, почалися другі. Проїшов уже з десяток таких дощаних штабелів і, нарешті, наштотхнувся на якийсь паркан. Ні на хвилину не замислюючись, виліз по дошках на гору і з жалібною цікавістю виглянув за паркан, але побачив лише у глибині чорну, щільну пільму. Десь далеко підносилося величезною, чорною горою місто, витягнувшись пласкуватою горбинкою на тлі каламутного марева, що ним світилося небо. Де-не-де горіли вогники, і якийсь уривок улиці відзначився косим рядом ліхтарів.

— Це — Обозна.

Коли довелося перелізати через паркан, щоби знову поринути у пільму і знову рушити в довгу і важку дорогу, — Танського раптом охопила неподолана втома. Він сидів нагорі, на дошках і одну хвилину цілком поважно подумав, чи не краще й чи недоцільніше буде пересидіти тут до світанку, виспатися з деякими — можна сказати — вигодами, а потім, не блукаючи, а вже певно до ранку вибратися звідця до Висли, або — ще краще вийти просто на Добру. О шостій годині буде розходитися нічна зміна; на вулиці буде рух — кілька сот людей — прослизну навіть тоді, як будуть стерегти, а на лихий випадок, — публіка визволить, чорт забери, — кричатиму, хто я такий, не дадуть мене робітники, якби навіть шпигунська облава ждала мене до ранку, що, з другого боку, цілком неможливе тому... тому... що...

Думки в нього починали плутатися. Промайнуло в голові ще декілька проектів, і Танський почав глибоко над ним задумуватися, в той же час несвідомо як-найзручніше влаштовувався на дошках. Не перестаючи думати й роблячи зусилля, щоби зосередитися і щось нарешті вирішити, поспішав і повертався до першого плану, — але все йому щось перешкодило думати.

За хвилину він схопився на ноги і ледве-ледве був не полетів униз головою, але встиг схопитися за паркан — і в одну мить опритомнів.

— Певне, я спав? Спав! І видно довго спав...

Почав злякано озиратися, але навколо все потопало в густій темряві і спало в глибокій тиші. Тільки з по-за Висли, збоку Тераспільського двірця, долетіли свистки маневрових паротягів. Не тратячи більше ні хвилини, Танський зліз із паркана і пішов далі. Тут, одначе, він знову наштовхнувся на перешкоду: скрізь і всюди, у всіх напрямках, куди тільки він не робив два-три кроки, руки його натикалися на штабелі дерева. Обмацавши все навколо себе, він переконався, що опинився неначе на дні широкої криниці. Не замислюючись довго, зміркувавши напрямок, почав видряпуватися на один із штабелів. Без особливих труднощів переліз через нього, але на другому боці попав на такий самий колодязь. Виліз із нього і кількадесять кроків пройшов по цілком вільному просторі, розійшовся вже був як слід, коли несподівано ударився коліном об щось, спіткнувся і полетів

кудись у безмежність, неначеб-то його хтось штовхнув із-заду. Почувши, що падає, інстинктивно витягнув наперед руки, що й урятувало його від надмірного удару; скотився шкереберть у якесь дивно - низьке і завалене чимсь м'яким місце; помацавши навколо руками, зрозумів, що лежить на товстому шарі стружок.

— Ага! Тут працюють пиляльники. Значиться, я внизу, під козлами?..

І почав вибиратися, видряпуючися по обсіпаній землі. В лівій руці тільки почував якусь незручність, а коли схопився за якийсь кілочок, — тихенько скрикнув від пронизливого болю.

— Це негарно!.. Дуже негарно!..

Спробував ще зробити кілька вільних рухів — не боліло; але коли тільки брався за що-будь, щоб вилізти з ями, як пекучий біль знов перешкоджав йому орудувати рукою. З найбільшим зусиллям, притримуючись лише однією рукою, виліз нарешті і за хвилину був уже під парканом.

Про те, щоб лізти знову, як раніш, у гору, на паркан, не міг тепер й думати. Але даремно обмацував усе навколо, шукаючи якоїсь підпори, дошки, або ще чого-будь такого. Нарешті намацав якісь дошки, але вони як на те, лежали штабелем більше як на аршин від паркану, — і щоб хоч на кілька вершків вище..

Танський притулився до паркана і похмуро замислився. За хвилину пригадав, що думає зовсім не про те, про що слід було думати. Несподівана

перешкода розгнівала його на стільки, що він знайшов неможливим продовжувати дальшу дорогу через паркани і штабелі. Стояв і розмірковував, що можуть зараз робити „ті“? „Це залежить — думав він, — від того, скільки часу минуло з того моменту, як я переліз через перший паркан“. Але про це він не мав найменшої уваги. Як довго він проспав там, на штабелі? А скільки часу до того прочекав у перевулку, ходив і обмірковував? Йому здавалося, що все це відбувалося дуже давно. „Ті“, напевно покинули вже й думати про гонитву і сидять зараз де-будь у шинку на Тепелі, або на самій Тамці. Але ж те, що на його раптом зробили таке полювання, що випустили по його слідах в таке пустельне місце, цілу зграю, та що один наважився навіть стати йому поперек дороги, зовсім не ховаючись з цим, — доводило, що він комусь дуже потрібний.

Він згадував минулі події, приблизно рік до цього, коли оцей самий Олеярчик з такою впертістю і з таким геніяльним нюхом протягом двох тижнів лазив скрізь по його слідах. Виключно талановитий шпик! Можна сказати ясновидячий, сміливий, здібний на найбезпечніші кроки, але в той же час обережний, як старий лис. Танський нераз затягав його далеко за рогачку і Олеярчик ішов слідом за ним, але ніколи не доходив до небезпечного місця: з цього боку у пройдисвіта був надзвичайний нюх і всі засідки, де вартував генеральний кат і винищувач шпиків, Кремпач, — були даремні.

— Коли так, товаришу, то вже дозвольте мені самому з цим падлюкою порахуватися. Я вже знайду нагоду як - будь ближче з цим негідником познайомитися. Я вже надумав, як саме порахувати йому ребра.

І Танський віддав його до розпорядження Кремпача. А за тиждень шпик кудись зник.

— Ну як же там, чи не стриваєте де - будь отого самого, як його... отого самого?.. — допитувався Кремпач.

— Ні, більше вже ніколи не стриваю... А хіба що?

— Нічого, так питаю... — всміхнувся Кремпач.

— Хіба вже?

— Та ви про віщо?.. Нічогісенько не знаю...

— Значить уже? Ну і гаразд! Як - же це вам довелося? Розкажіть...

— Зустрінулися ми випадково на Огородовій, — Сковрон усе його за собою водив. Він нічого, і я нічого... Для початку поцілів я його камінчиком у голову, розумієте, цілим таким гранітовим бруском (вони гопою на бруку лежать). І що ж ви скажете, — захитався тільки на ногах та як загаласує, — але таки не падає, стоїть на ногах, сволоч...

Танський не дослухав продовження оповідання, тому, що цілком не міг виносити подібних історій.

— І, от, тобі! Через рік знову зустрінулися... Видужав, падлюка.

Танський був певний, що цей шпик при першій нагоді заарештує його просто на вулиці. Може й

справді доведеться поїхати туди, під Сандомир, на сливках попастися... На якийсь час добре заховатися...

— Ну, а тим часом треба вибратися кудись на вільне місце, — неохоче вирішив Танський і, не даючи собі виразного звіту, що робить, пройшовся ще раз вздовж паркану і вилаявся:

— Чорт би його взяв! З однією рукою не перелізу... Знайдуть мене тут... Видно, нічого вже робити... І треба-ж було наштотхнутись саме на цього шпика, який здавалося, після Кремпачівської операції, зовсім зник зі світу.

Йому не хотілося думати про те, щоб перелазити через паркан з хорою рукою. В голові проходило все його життя, переведене в тяжкій, постійній, щоденній праці. От уже три роки, як він повернувся із заслання. Хіба цього не досить для теперішніх важких часів. Можна думати, що він уже має право на „спочивок“... Все нервує його, найменша дурниця доводить до сказу, — хоч загалом йому наче-б-то стало все байдуже. Стомився він, неймовірно стомився... Вимучився, випрацювався, мов чобіт старий...

Не хотілося більше ні про віщо думати, не хотілося перелізати знову через паркан, — та й годі було йому виконати це завдання: хіба-ж однією рукою можна підтягтися вгору?

Зробив кілька кроків у бік, повернувся і знову сперся на паркан, ні про віщо не думаючи. Знову почав його сон брати, очі злипалися, ноги підги-

налися. Притиснувся щільніше до паркана і, раптом, почув, що цілим своїм тілом падає кудись назад.

— Паркан валиться, чи що?

Схопився, почав намацувати в п'яті руками дошки — намацав якийсь край. Почав намацувати далі, — далі був цілком вільний простір; паркан кудись зник. Танський зробив кілька кроків, — нічого, дорога вільна. Лише значно пізніше зміркував він, що, напевне, притиснувся до нещільно зачиненої брами і відчинив її вагою свого тіла.

З цікавістю почав оглядати розкриту перед ним в такий чудесний спосіб просторинь. Намагався йти в різних напрямках, і ніде не стрівав ніякої перешкоди. Йому навіть здалося, наче-б сама темрява якось тут зм'якла. Знову побачив місто, що нагромаджувалося десь угорі, вогники і ліхтарі на Обозній, а ліворуч, ближче до міста, над парканами, — каламутну й ледве примітну смужку світла. Почав посуватися в цьому напрямку і пройшов кілька кроків не наштовхнувшись ні на одну перешкоду.

Світанок все наближувався й наближувався, робилося все ясніше й ясніше і нарешті вималювався контур паркана, а на цьому світлі сторчові смужки. Танський притиснувся лицем до дощок і почав дивитися крізь щілини. Перед самим парканом горів нафтовий ліхтар. В його тьмянім світлі на другому боці стояв якийсь будиночок, а перед ним — розпряжений віз із деревом. Танський довго

і з захопленням, що й не описати, дивився на цю картину; одразу ж йому стало соромно перед самим собою за тільки-що виявлену слабкість, апатію і безпорадність. Дивлячись на цю хатину, що поринула вся у сон, він почував поруч себе чісь людське життя, і це наддало йому бадьорости, свідкуючи, що він не один зостався жити на цьому світі з облавою шпиків, які полювали за ним у темряві.

І Танський у своїх думках почав сміятися над усім світом, починаючи з самого себе. На хвилину в його душі спалахнув прекрасний настрій — навіть полекшено зідхнув.

Зробивши з півсотні кроків і дійшовши до другого ліхтаря, він знову глянув у щілину і знову побачив одноповерховий будинок і навіть світло у двох вікнах, що пробивалося крізь червоні фіранки. Це світло у вікнах надзвичайно потішило його.

— У всякому разі напевно вже дуже пізно.

Якби у відповідь, почувлися з далеку, десь із вежі, повільні й помірні звуки дзвіну годинника.

Танський здивувався:

— Дванадцять?.. Як-же це може бути?..

Але він ясно чув звуки. Це на костелі святого Флоріяна. Не могло бути жодного сумніву. На всякий випадок, щоб переконатися, вийняв годинника і, приклавши його до самої щілини у паркані, спробував хоч що-будь на ньому розглянути. Дійсно, годинник показував десять хвилин на дванадцяті.

— Як-же це може бути? Менше першої години. Бути цього не може!..

І в здивованні приклав годинника до вуха.

— Іде...

— Не инакше, як я хорий. І це звичайне гарячкове маячіння. Щастя, що ще так...

Бувши переконаний, що минуло багато часу, Танський забув уже й думати про облаву. Ішов швидко вздовж паркана, користуючись проблисками світла, що прозирало крізь щілини. За декілька хвилин паркан привів його до великого одноповерхового будинку, що стояв коло самого паркана, відокремлений від площі заґратованим садочком. Там стирчало декілька дерев — очевидно, це був невеличкий садок при будинкові. Танський почав обходити будинок навколо. Все там спало солодким сном; у вікнах було темно; не було чути ні однісенького собаки (який, звичайно, був-би для Танського не до речі). Зате за будинком, в паркані, він зауважив фірточку, яка звернула його увагу. Схілившись ліктем на парканчик, подумав з хвилину, чи не добре було б, як належить, постукати до двірника і попросити відчинити, наче б так і слід... Але будинок виглядав за мало поважний для таких церемоній. Танський переліз через парканчик і спробував сам відчинити фірточку. Ближче дослідження виявило, що вона, по провінціальному замкнена лише на засувку, як і належало на глухій добрій вулиці. Танський, не довго думаючи, відчинив і вийшов на цілком

порожню вулицю. Але дряпатися східцями високо в гору по Коров'ячій вулиці коштувало йому надзвичайного висилкування. Кожний із безконечної кількості крок на цих східцях, яких було безліч, здавався йому смертельним ворогом.

На кожному з них робив він веймовірне зусилля, а — нарешті — поліз уже рачки, немов п'яний. Останнім зусиллям волі ледве-ледве дотягся він до темного кутка площадки і просто упав на складене там дерево.

Тут він одразу й непохитно вирішив, що не рушиться з місця до самого ранку. Підняв комір пальто, засунув руки в рукави аж до ліктів, скорчився і, ледве рухаючи сонною думкою, впевняв себе з упертістю і рішучістю:

— Спатиму, хоч-би весь світ завалився, — і хай усе пропаде пропадом...

Приємна знемога потроху руйнувала всякий порядок думок, усувала уривки якихось побоювань, що ще ледве-ледве блимали десь, і Танський заснув.

Розбудив його тихий, але виразний шепіт. Десь близько хтось розмовляв. Не рухаючись ні на волос, Танський почав жадібно прислухатися до цієї розмови. Відігнавши від себе сон, він почув, що його охоплює острах.

Таємничому шепотові час-від-часу відповідав якийсь хрипкий, глухий бас: ті, що розмовляли, очевидно, були десь дуже й дуже близько. Танському здавалося, що варто йому простягти руку,

щоби намацати когось із них. Очевидно, вони сиділи тут-же, на цих самих дровах і, звичайно, нема що й казати, — напевне встигли вже зауважити його. З напруженою увагою почав прислухатися, щоби зміркувати, що це були за люди. Шепіт збільшувався, але вухо не могло спіймати швидких слів; бас також не переставав хрипло густо, перериваючись, наче заїкаючись. Танський з неймовірним здивованням слухав цей своєрідний дует, нарешті схопився і — цілком опритомнів. Дрібний дощик кропив каміння на бруку і хриплим басом губонів десь близько у ринві.

Видно, що дощ ішов уже давно, бо на бруку вже встигли стати цілі калюжі. Танський почував, що спина і плечі у нього сильно промокли, але не відчував ніякої ворожости до дощу. Почув себе від чогось бадьорим і, навіть, ледве-що не веселим. Сон зміцнив його сили, дощ надав йому свіжости. Зняв з голови капелюха і з насолодою підставив голову під дощ, який сівся наче із сита...

На розі коло отелю „Бристоль“ вулиця сяла вогнями, що відбивалися яскравими смугами на вогкому бруку. Внизу, в кав'ярні життя ще було повним джерелом, пасма світла сліпучо падали з величезних дзеркальних вікон; в сутериновому поверсі метушилися кухарі. Минаючи вікно за вікном і проти волі вдихаючи ароматні запахи, що долітали з готелевих сутерин, Танський дуже швидко відчув апетит, який, може скоріше заслуговував

назви — голод. Одного моменту підступило було під серце ось таке, що він ледве не зомлів. Заходить у „Бристоль“, звичайно, йому не було рації, бо в кешені у нього не було навіть цілого карбованця, та до того-ж його напевне й не пустив-би туди через його зовнішність ославлений мурин, якого свого часу описували на своїх шпальтах майже всі варшавські газети.

Танський попрямував на Підвалля до знайомого льоху, який неофіційно лишався відчиненим із затильного ходу на цілу ніч, користуючись виїмковими привілеями завдяки тому, що містився він поруч поліцейного участку, та що там підживлялися „околодочні“, обробляючи всі свої хабарні справи.

— Вип'ю чарку й закушу, а там побачу...

Швидко йшов по Краківському передмісті. На вулиці раз-по-раз шмигляли брички; але прохожих було мало на широкому блискучому тротуарі. За кожні півсотні кроків він стрівав, або наганяв вицяцьковану пані, з надвмисно піднятою пеленою. І кожна з них притишувала ходу, коли він проходив повз неї, та „показувалася“ йому з-під парасоля, відкриваючи при цьому іноді лице старої мегери, іноді — дитини. Одні кокетливо всміхалися до нього цинічним рухом уст, інші дивилися йому у вічі з виразом одчаю на обличчі, наче благаючи рятунок. Поліцаї стояли на своїх місцях посеред вулиці в гумових плащах, з накинутими на голову каптурами, неначе стовпи, закопані в землю лише для того, щоби перешкоджати рухові фаєтонів.

Не озираючись, поспішно ішов Танський до своєї мети. Мимохіть зауважив лише декількох шпиків, що верталися додому з роботи. Вони йшли неофіційно, по двоє під однією парасолькою, уже як приватні особи, і хоч не в одного з них було цілком певне доручення що до особи Танського, який давно вже був на оці у варшавської охранки, але ніхто з них не думав у цю хвилину його зачіпати, а Танський і не думав їх оберігатися. Він знав, що шпигун також не щось інше, як тільки російський урядовець і в позаслужбові години, за які йому не платять, цілком не почуває себе обов'язаним берегти державні інтереси. Танський навіть не озирався на цю дрібноту і простував далі, прискорюючи крок і не зважаючи на втому.

— Пане! Пане! Вибачте!.. — почувся раптом чийсь переляканий голос.

Озирнувся. За ним бігла якась жінка.

— Ради бога, дорогий пане! Ходімо далі!.. Зараз я вам скажу, тільки ходім... Дорогий пане, тільки разом, разом... Мені кілька кроків... Тільки дорогу...

Танський одразу зрозумів, у чому річ. З хвилину йшли поруч, жінка задихалася від перевтоми.

— Від самої Хмільної женуться за мною... І цей розбійник також із ними разом... Що мені робити? Ах, навіщо я з цим негідником!..

Її голос раптом увірвався в несподіваному пароксизмі плачу.

Танський дивився на цю невеличку постать, що перебирала ногами поруч нього. Легка, якась фантастична сукня промочла на ній до останньої нитки, капелюх із якогось „газу“ цілком розмок і лежав на голові мов ганчірка, молоде, але негарне обличчя було вимазане розмоклою фарбою. Це було якесь жакне опудало, і Танський не міг знайти в своїй душі навіть жалю до своєї попутниці. Готовий був їй допомогти, навіть захистити, в разі потреби, не жаліючи себе, але ні одна іскра будь-якого теплого почуття не зажевілася в його душі, дивлячись на цю огидну, нещасну істоту.

— Що-ж це, поліція? — запитав, щоби хоч щобудь сказати.

— Поліція, — то ще нічого... Але, от, цей негідник...

— Кавалер ваш, чи що?

Жінка озирнулася назад.

— Будьте ласкаві, ближче до мене. До жаху боюся!... Щоби одразу було видно, що я з вами йду... Це-ж злодії, шубравці... Ось вони вже йдуть. Господи, боже мій! Під руку, під руку, пане дорогий...

Танський з огидою підійшов ближче, готуючись до пригоди, в яку так несподівано попав, як півень у борщ. Жінка конвульсивно притиснулася до нього, вся дрижучи від переляку.

— Сідайте у фаетон, я заплачу...

— Ох, пане мій дорогий! Порятівнику!.. Тільки, будь ласка, сідайте й ви зі мною, — хоч трошечки,

щоб вони бачили... Щоби тільки побачили, що ми разом... А ні, то вони уб'ють мене. За волосся витягнуть із фаєтону.

На розі Трембацької Танський посадив її на однокінку, але ще раніш ніж встиг відстебнути залите дощем шкіряне закривало і посадити жінку, підбігло декілька постатей, які нахабно зупинилися за його спиною. Танський навіть не озирнувся.

— Стривай, ти ще попадешся до моїх рук, дрянй ти!.. Ще вернешся до мене! Ого!.. Вернешся і тоді вже, — гляди — порішу з тобою!.. — закінчив один із мужчин (Танському видалося, що ледве не зі сльозами в голосі).

— Вернися, Лодзю! Вилізь, краще, з фаєтону, замирися з парубком! — лагідно вмовляв другий.

— Гей пане! — звернувся третій просто до Танського. — Не роби з себе дурня, не лізь у такі справи, — це-ж злодійка! Кинь ти її до чорта, — кажу тобі, як доброму! Це-ж повія, просто з Княжої! Невже ж, пане, не найшлося інших у Варшаві, щоб із такою?.. Не роби з себе дурня, пане, як другові раджу!..

В першу хвилину Танському хотілося вистрибнути з брички, кинутися на негідника і побити, пошматувати його, але бричка вже рушила.

Танський одразу заспокоївся в п'їтмї під шкіряним верхом і поїхав, сам не знаючи куди, не цікавлячися цим. За гуркотом і торохтінням брички не чув, що говорила його попутниця. Але

Її голос, різкий та захриплий, не замовкав ні на хвилину, викидаючи цілу лаву слів, інтонацій, вигуків, лайок, голосінь. Що-хвилини цей голос переривався риданням, або переходив у жахливе, надлюдське верещання. Бричка тряслась з одної вулиці на другу, дощ лив далі, а Танський дивився з-під шкіряного верха на блискуче каміння бруку і думав щось — безсистемно, безпорадно, вдивляючись у свої думки.

Були моменти, короткі, наче блискавиця, які світлом блискавки освітлювали на тлі картини минулого, що загубилися десь, на самому дні життя, враз із його ділами і подіями. Вставали й пригадували про себе добре знайомі і, проте, страшні і нові речі. При світлі цих блискавиць бачив Танський усю жахну гнилизну і жорстокість життя.

Бричка зупинилася перед якоюсь брамою, і Танський, наче прокинувшись, відстебнув мокрий фартух і вискочив з-під шкіряного верху на дощ; заплатив візникові сорок копійок і, не озираючись назад, де щось огидне длубалося в бричці і кричало йому наздогін, швидко пішов у безкінечну далечінь вулиці, наче б тікаючи від чогось.

Довго йшов по мокрому, блискучому тротуарі, минав браму за брамою, поспішався, нетерпляче поглядав на номери будинків, що повільно виростили перед ним.

— Хмільна, Хмільна, Хмільна... Коли ж вона скінчиться?..

Ішов вздовж безперервної стіни холодних, замкнених, неприступних, кам'яних будинків. Даремно було дзвонити до якої-будь із цих брам, бо ніде двірник не відчинить йому гостинно фірточки і не дасть захисту. Чужий він усім їм. Кожний може, — але він ні. І йому хвилинами здавалося, наче він перекрався у ворожу фортецю і з цікавістю розглядає незнайоме йому, вороже місто. Перекрався, завдяки необережності охорони і ходить по сонному місту, ходить безпечно, поки люди сплять. Але насвітанку доведеться тікати, тому, що вранці вилізуть мешканці з будинків, наповнять вулиці і, безумовно, пізнають чужого, почнуть оглядати, показувати на нього пальцями, а потім оточать його галасливим ворожо-настроєним колом і поб'ють його камінням. — Смерть ворогові!..

Але, поки-що, він може ходити безпечно.

Ніч така довга.

У щільно зімкнутій стіні будинків, то з одного, то з другого боку почало ясніти. Тоді було видно невеликі, старі, смішні, допотопні будиночки, що так дивно дисонували з кам'яними велетнями, що оточували їх. В деяких місцях, замість них, тяглися паркани якихось складів. Танському почало щось пригадуватися.

— Ні, це ще не тут, ще трохи далі.

Пройшовши ще з півсотні кроків, сумно й здивованно зупинився. Там підводилася величезна, п'ятиповерхова кам'яниця і дивилася на нього сотнею холодних, темних вікон. Шаблонова, міська

касарня придавила своєю вагою старовинний будиночок із садком і стояла, наче суворий пам'ятник на цвинтарі реліквій старовини.

Спогади... Танський рідко коли сюди заходив, може був зо-два, зо-три рази протягом багатьох років і якось ні разу не звернув уваги, та може ніколи й не думав про ті часи... Тільки недавно почали на нього знаходити хвилини ліричних спогадів. Згадував, що якось думав навіть навмисне вибратися сюди і подивитися... І от зараз випадок привів його сюди, до цього кам'яного будинку, що так несподівано виріс перед очима.

Пекуча туга стиснула його серце і міцно, міцно тримала в своїх пазурях, — наче б умер у нього і на віки відійшов від нього, не сказавши прощального слова, хтось дуже близький. Нічого, нічого не лишилося... Кам'яний велетень посідав три таких ділянки, на якому стояв колись будиночок його батьків. І зараз навіть не можна сказати точно, де саме він стояв. Ніякого сліду...

Сад вирубано, дерево продано гуртом за копійки. Землю глибоко розкопали і вивезли геть, щоби не лишилося ні одного камінця.

Тепер немає за що зачепитися спогадам, все зникло, — лишилося лише місце — місце математичне, філософське, або якесь там таке розуміння, яке десь, звичайно, безумовно існує.

Тільки ось оця дика, чудернацька туга, що стискає серце, говорила, що ті старі діла давно минулих днів уже скінчилися і вмерли назавжди, безслідно...

Шкода... Сумно...

Отут стояв простенький, невибагливий будиночок, з крамничкою, за якою колись, в одній із кімнаток, побачив денний світ Танський. У крамниці торгував колись його суворий батько, простоюючи цілий день за лядою; в кімнатах пестила й доглядала сінка, завжди залякана і заштурхана, мати. Отак і встає перед ним зі сльозами на очах, нещаслива. Потім вона вмерла і він залишився один з батьком.

Ох, він, оцей батьківський нагай! І постійний, щоденний жах. Як ненавидів він його ще тоді, коли був дитиною...

Иноді за нього заступалися сусіди, і Танський пригадує страшні скандали, що відбувалися на подвір'ї, в садочку, а иноді й посеред улиці, — отут, на цьому ж місці, де він зараз стоїть.

Він тікав із дому і блукав по декілька день по місту, ночуючи над Вислою з безпритульними хуліганями. Ті навчали його розуму.

— Дурню ти, — кинь свого старого! А на прощання, побажавши йому на добраніч, зазирни до нього у скриню, та до каси у крамницю теж заглянь, — не будь дурень!.. А ми собі тут гуль-немо... А зробиш це ось як: — як ляже старий спати...

Не послухався Танський цих порад, — але хіба він не обмірковував у душі плану, як спалить увесь будиночок, — отак як є, цілком, разом із катом-батьком, з крамницею і сусідами, які були на

боці недолюда. Усім на злість, щоби нарешті прийшла якась переміна...

Був він тоді вже не дитиною, вже до того часу його встигли вигнати три майстри, — не надавався він до ремесництва.

Батько вже тоді бив його до непритомности.

— Виріс уже, падло! Може витримати, а не витримає — хай здихає! — пояснював батько сусідам, що збігалися на галас. — Краще коли я його тут уб'ю, батьківською рукою, а ніж йому ціле життя у в'язниці сидіти...

Не раз дивувався пізніше сам, уже сидячи в Десятому Павільйоні, як воно сталося, що він дійсно не попав раніш до в'язниці, як кримінальник? Це було чудо, як чудо було й те, що він зустрівся із соціялістами. По цій стежці і пішов він — а ось те життя, що було раніш...

Иноді Танський сам собі не вірив, коли в його пам'яті вставали ті часи. Як він утік з дому, як пізніше вчився чотирнадцяти ремеслам і як щоразу його зі скандалами, та биттям по морді виганяли з майстерні...

Мешкав на той час у кутку в невеликій комірці у якогось подружжя, що вічно гризлося поміж собою. Як зараз, чує жахливий крик нещадно катованої жінки, п'яну лайку чоловіка, бійки у темній кімнаті, брязкіт розбитого посуду і плач малих дітей, яких цілими годинами тягав той за вуха... Він лежить у своєму кутку на нарах і думає; цілі ночі минали в нього в думках. Жадібно ковтав

брошури і знав на пам'ять декілька тих примірників, що ходили в той час по руках. І одразу зрозумів, що сама істотність і колосальна маса питань не вміщалася в тонких книжечках. Останнє додумував важкою працею розуму і будував, будував його своїми впертими зусиллями.

Вчився від самого себе і від таких, як сам, з ким йому доводилося жити.

Пригадував своє минуле життя. Вночі прокидався і схоплювався, міцно стискав 'розгорячену голову і пробував зібрати свої думки.

— Бога немає!.. Бога ніколи не було!..

Жахом і острахом охоплювало його від потворної підступності людської брехні. Нечувана облуда, яка підтримується протягом тисячоліть. Уважно прислуховувався до того, як висловлювалися робітники про того господа бога, але його мало цікавили блюзнірські дотепи, або анекдоти про кзьондзів. Все шукав між людьми вирішення цієї дивовижної загадки і бачив, що ніхто її не вгадав.

Коли ж питав про це у інтелігентів, то вони розповідали йому безліч надзвичайно розумних річей, цитували одним духом цілі сторінки учених книжок, — але нічого він із них не зрозумів, усе лишалося невиразним, темним і тільки ще більше все переплуталося в голові. Йому радили читати, вчитися, давали книжки.

Накинувся на читання товстих томів. Читав їх по вечорах і по ночах у кімнаті, де спали поко-

том каменярі, носив їх із собою на роботу і в перерві на обід, десь на риштуванні, високо над землею, змозоленими, згризеними вапном пальцями, перегортав сторінки книжки.

З великим трудом перемагав він ці важкі книжки, а вони всі були важкі. Перечитував по двічі, й по тричі і більше, і не раз ходив наче п'яний, після такої напруженої умової роботи. Шукав пояснень і допомоги у товаришів та інтелігентів, але це мало давало йому користи. Питався при нагоді, відповідали йому стисло, між иншим, тому що для таких питань ніколи не вистачало часу. Одначе, читання він не залишив, тому що дуже вже уперся, щоби досягти свого.

Але все менше й менше вистарчало у нього на це часу. Ганяли його „на роботу“ нещадно. Танський знає, що в той час у Варшаві небагато було ще таких робітників, як він.

Масівки, маївки на Кемпі, у Вілянові і Марках. Що-разу справа закінчувалася полюванням на шпиків, для чого Танський також був потрібний. Потім пішли перші страйки, і надійшов великий страйк каменярів та мулярів. Почали „хапати“ каменярів, дійшла черга й до нього.

Тут уже починаються недалекі діла. Спогади цілком виразні: всі події— наче перед очами, немов живі, день за днем, рік за роком.

Довгі місяці самотности й спочинку. Могильна тиша і спокій, так, що чуєш, як думки рухаються в голові, чуєш виразно їх мову, як ніколи там, на

волі. Можеш питатися — відповідають, завжди готові, ніколи не зраджують.

Весь поринув у цей новий, чарівний світ думки. Наче вплив на тиху поверхню безмежного, глибокого, ніколи в житті не вичерпаного моря.

У цьому спокою і тиші перечитував він у думках у стосотий раз ті важкі книги, яких не міг осягнути і зрозуміти там, в життєвому шарварку.

Воскресали у пам'яті всі незрозумілі загадки і питання і склалися в гармонійні, ясні образи, єдналися з власними думками і траплялися короткі, наче блискавиця, хвилини, коли він раптом охоплював розумом усе, що тільки існувало в світі і про віщо тільки можна було подумати. Над усім панував своїм розумом, і не раз потопав у несканзаному раюванні.

Згадував і обмірковував своє життя, дивився на нього з жахом, як на історію іншої людини, яка вже вмерла, і давав обітницю на все життя. Він не покине тих, що лишилися там, таких, як він колись був. Не відхилиться від них із обридженням, повинен бути і буде їхнім лікарем. Іменно лікарем. У нього були цілющі засоби, які творять чудеса: воскрешають уже майже мертвих, повертають здоров'я калікам і сліпим, так само, як дали нове життя і йому самому. — Нехай живе соціалізм! — Почував у собі незмірні сили, як вони клекотали в ньому і вибивалися вгору. Вони були здібні порушити мури.

В такі хвилини він зупинявся посеред своєї камери і широко-широко розгортав руки, наче бажаючи ними обняти весь безкінечний світ і скерувати його на інший шлях своєю чарівною силою. З його грудей виривалися голосні й великі слова — гасла, які здібні були здобути увесь світ.

Але тоді до віконечка стукав жандар і нагадував йому, де він:

— Не бешкетуйте!

Слідство викликало у нього усмішку. На всі вимоги й погрози жандарів дивився він, як на дитячу забавку.

— Чи-ж їм змагатися із соціалізмом?

Погрози шибеницею також не дуже турбували його, хоч іноді він був цілком певний, що його можуть і повісити, на всяке „обмеження“ йому було „наплювати“. Писати йому не було до кого, про побачення із ним ніхто не клопотався, без книг він навчився обходитися. А коли за упертість з його камери забрали всі „меблі“ — ліжко, стіл і табуретку, — то він сам загадав, щоб забрали ще й плювательницю. Висидів кілька тижнів у „карцері“ і тішився там пільгою, серед якої ясніше накреслювалися його власні думки. Нічого не могли з ним зробити. Тоді вигадали для нього хитру, диявольську штуку: поставили в коридорі, коло самих його дверей електричну машину, прикрутили її до стінки і почали пускати через стінку струмень. Не було кутка, куди би він міг заховатися від цього струменя. Він в'їдався у мозок,

нишпорив там і вивертав думки, зараз же передавав їх другій, спеціальній машині, перед якою сидів жандар і слухав, і записував. Машина точно „працювала“ три рази, усе по-півгодини (довше не витримає ні одна людина). І тричі на день незміряним зусиллям волі повинен був Танський стримувати всяку недоречну думку. Рахував угло-с, деклямував все одні й ті самі два-три вірші, які знав на пам'ять, а нарешті починав лаяти жандарів, капіталістів, царя — робив усе, що міг, аби лише не думати про свою справу і не видати в такий спосіб своїх товаришів. Кілька разів від такого напруження млів, кілька разів думав, що божеволіє.

Тим часом слідство скінчилося, і до нього в камеру впустили товаришів. Обидва були молоді люди, студенти, — один Клейн, соціяліст, другий — патріот Венглінський. Товариші швидко примусили викинути з голови цю електричну машину і почалося цілком нове життя. Читали всі разом цілими днями, про все розмовляли і тут довідався Танський про найрізноманітніші речі, про які цілком не мав ніякого поняття. Світ знову поширився на сто миль в усі боки. Молодий учений Клейн імпонував йому своїми знаннями і проникливим розумом. Венглінський, хоч, правда, був „патріотником“, зате мав гарну душу, і якби всі патріоти в Польщі були такі, як він, то може, — думав Танський, — зайві були б і соціялісти.

Так просиділи вони цілий рік. Чудовий час...

Танський замріявся й отямився лише десь на Срібній. Дощ перестав лити і від землі підіймалися туманом густі випари. Танський розм'як від спогадів, як це буває з людьми, що рідко коли їм віддаються.

Дивився наче з просоння на місця, серед яких опинився, зі здивованням згадував свою втечу від облави, зустріч із жінчиною... Це ж було всього лише декілька годин до цього, — але Танському довго довелося перевіряти себе, щоби переконатися, що дійсно було так. Десь іще, наче в далекому тумані, кублилися рої спогадів, усміхалися знайомі обличчя, починалися й уривалися бесіди, розмови, що їх проваджено багато років тому назад, лунали слова і вигуки або широко розгортався якийсь знайомий краєвид, що з тої чи іншої причини вривувався в пам'ять, наближувався звідкись здалеку й обертався в сон, у мрію...

Танський що-хвилини здригався, прокидався і здивовано озирався навколо, намагаючись нарешті зрозуміти, що це за вулиця і що він тут робить уночі? І в ту ж хвилину знову безвільно поринав у вир забуття, яке, мов тінь, не лишало його протягом усього часу. Решта тверезих думок уривалася, і ніхто вже не провадив його темними вулицями. Хитаючись і ледве тягнучи свої ноги, він ішов далі, сходяв з тротуару на середину вулиці, спотикався об каміння, і переходив на другий бік улиці, опирався в стіну будинку і знову сходяв з тротуару на середину вулиці.

Несподівано його примусив отямитися якийсь голос і раптова пекуча біль у лиці. Щось швидко проїхало на волосок від нього, з гучним тупотом і гомоном. На одну хвилину промайнуло перед очима в повітрі кілька усміхнених фізіономій. І одразу ж кудись зникло, наче крізь землю провалилося.

Пекучий біль примусив його цілком опритомніти. Він кинувся і пробіг кілька кроків, наче бажаючи наздогнати когось, але зараз же зупинився і довго стояв на місці.

Це було на розі фабрики Бормана. Все далі й далі по Товаровій вулиці летів фаєтон на гумових шинах, і тільки підкови чітко, мов град, відбивали ритм по бруку і їх виразний, металевий звук наповнював порожнечу й тишу на вулиці. Повільно затихали й танули звуки, ще раз долетіли до вуха, і знову мертва тиша зійшлася над смутною вулицею.

Танський стояв і дивився у слід фаєтону, що віддалювався по вулиці. Пекучий біль у скроні породжував у свідомості рвучкі, шаленні, неадекватні думки... Одну хвилину думав було піти просто на Товарову, розшукати тих пасажирів і візника.

— Чи для того я тут сновигаю по ночах, щоби перший стрічний пройдисвіт і льокай усякої сволоти стьобав мене батогом по морді, щоби оця наволоч кидала в мене болотом, їдучи туди, в оці будинки, від яких каменя на камені не лишиться? Я мушу це все терпіти...

Удар батогом палив йому скроню. Пекуче почуття пониження — свідоцтво його нікчемности й безсилля — мучили душу.

— І несе в боротьбі помсти грім... Ха-ха... — закипіла в його душі від грубого, понизливого удару по лиці люта, в'їдлива іронія.

— Над світом прапор наш замає... А ти, всемогутня надлюдино, будь страховищем і смолоскипом пожеж, тримай у руках долю світів... А поки-що, ступай тихенько, навшпиньки, та озирайся навколо, та тікай від останнього якогось ледачого шпика, тремти перед кожним поліцаєм, — та не являй собою чого-будь такого, — це буржуазна звичка, не варта товариша.

— Ти голодний, спати тобі хочеться? Гаразд, помандруй по Варшаві, виміряй кроками свою майбутню державу і радій тим, що з усіх, хто не спить у цей час, ти — найшляхетніший, на цілу Варшаву.

— А може ти заздриш тим? Надокучило тобі?

— Признайся, — чи поїхав би ти з ними до дівчаток? Ну, от за це ж саме ти й дістав по морді! Дістав і маєш! Тільки не вихваляйся цим... Зрозуміла річ — конспірація. Ха-ха-ха!..

Дощ полив як із відра і затарабанив по тротуару. Голосно лаючись, Танський почав шукати очима якогось захистку і кількома стрибками добіг до трамвайної будки, що стояла недалеко коло кінцевого пункту лінії Погонське-товарова. Будку було замкнено, але піддашся, що висува-

лося в бік вулиці, цілком захищало від дощу. Там навіть лавочка була — постійне місце трамвайних шпиків. Танський сів як-найзручніше і вирішив не рухатися звідця ні за що в світі. Почував, що замість ніг, тягав тільки дві якихсь чужих, неймовірно важких колоди.

А дощ лив і заливав вулиці. Просто перед Танським, через вулицю, стояв у суворій величі під струмками дощу якийсь завод. Таємничо й моторошно блищала величезними ґратами вікон безлюдна будівля. Здавалося, що страховище не спало і думало про якусь свою, йому одному відому думу. Миготливі блиски світла блимали десь у глибині суворої майстерні, гасли і знову спалахали, і тоді — то в одному, то в другому вікні, рідшала пітьма, неначе якийсь вогнистий подув блукав по-під склепінням майстерні, місив темряву, перемішував її тьмяним півсвітом і відлітав, кидаючи цю непотрібну справу...

У вікнах панувала густа пітьма і чорні пащі вікон, здавалося, виливали рештки цієї пітьми на вулицю...

Струмочки води бігли по шибках, по цегляних стінах, бубоніли у ринвах, а величезна будівля стояла якась чужа, застигла в своїй думі і виконуючи наказ чієїсь невідомої волі, не спала.

— Переситився кров'ю та жертвами Молох і спочиває, — думалося Танському.

Але рано-вранці закомашатся народом вулиці, що провадять до храму злобного божества і знову

тисячі рабів, поспішаючись, служитимуть йому протягом цілого дня в муках душі і в поті чола. З прокльонами підведуться зі сну, сто раз клястимуть його дорогою, раніш ніж переступлять його поріг, і стануть коло жертвних вівтарів.

— Мене вибудувала могутня сила, що панує й керує усім світом. Мудрість і праця століть вкладені у кожен цеглину мою, у кожний гвинтик моїх незлічених машин. Мій закон — закон для всього світу і для кожної людини...

І Молох, злий бог, що відвічно купався в крові і муках людського роду, гордо панує над душею людини, що безнадійно й навіки поневолена, радіє, що немає вже більше на світі нікого — лише він, пан, і раби, в душі яких немає зненависти чи протесту, бо всі сини людства зробилися машинами.

Танський опритомнів і довго пробував розібратися в своїх заплутаних, сонних думках. З огидою відкинув їх від себе.

— От до чого призводять розмови з добродіями, що „співчують“ і тремтять перед соціалізмом у своїх турботах про правнуків!..

Танському уявилася захисна тепла кімната на Тамці і сумний голос добрячого Гершелю, який голосив над хибними шляхами, на які зійшла соціалістична ідея. Танський, слухаючи цю балаканину, поблажливо всміхався, багато з чим згоджувався, іноді навіть, коли був у доброму настрої, під'южував його до більшої критики.

Ті розмови розважали його. Кімнатка у Гершелю була така захисна, а Танський що-вечора був такий стомлений, що слухав його буркотіння з таким же захопленням, з яким читають, наприклад, на сон нудну книжку, не знаходячи потрібним обтяжувати пам'ять ні одним її словом. Вже так воно ввійшло у звичку, що Гершель завжди виливав перед ним свої жалі, побоювання, обдаровуючи його при цьому, як він казав, „виїмковим довір'ям“, із чого Танський міг зробити висновок, що Гершель, певне, вже досить надокучив усім своїми ереміядами, та що ніхто більше не хоче його слухати. Ввійшло у звичку, що з Гершелем ніхто серйозно не рахувався. Ну що з нього візьмеш, — звичайний неврастеник, що страждав манією багатомовності, і як єврей, був настроений скептично і меланхолійно.

Гершель ненавидів машину, торгівлю, фабрику, телефон і, не думаючи й не боючися сміху та лайки, впевняв, що всього цього не повинно бути на світі, що соціалізм не повинен був допустити до такого панування фабрики і гендлярства, не повинен був спокушатися сухозлотною культурою, а мусив би весь світ переорати залізним плугом — і ждати нового урожаю, а старих людей і старі уми перекинути „під скибу“, неначе гній.

Взагалі багато чого говорив Гершель, викликаючи у всіх веселі усмішки, бо з ним взагалі ніхто й не думав полемізувати.

Зараз в цю хвилину безкінечної перевтоми, Танському стала зрозумілою трагічна туга бідоласи, що був загальним посміховищем.

Знову прокинувся від сумних думок.

— До чорта всяку філософію! — вилаявся, наче б перед ним стояв сам Гершель. — Кинь турбуватися про своїх внуків. Касарні — не касарні, шаблон — не шаблон, чи так, чи инакше — дадуть собі раду наші хлопці! Не заглядай надто далеко, а то твій час втече від тебе...

І Танський намагався думати по-своєму — як каменяря, як муляря:

— Інтелігентська філософія... Нудним здається для них соціалізм тим, що він надто простий і надто зрозумілий. Настільки зрозумілий, що цілком може обійтися без усякої філософії і нічого більше не потребує, крім роботи. Багато їх блукає по світу, ось таких невдоволених товаришів. Часу не вистарчить із кожним із них говорити. Фабрика. Ну що ж, що фабрика? „Сліпе зло падає безсило: добро не може вмерти!“. Це ж кожний розуміє, — всміхався Танський, дивлячись своїми думками в сумні Гершелеві очі. І чого ти сумуєш, розтелепо?

— Глянь, глянь! — стогнав Гершель, показуючи рухом, повним одчаю у далечінь.

Танський здригнувся. В п'ятні вулиці перед очима замайожили якісь зморні тіні.

...Коли Танський прокинувся від важкого, зморного сну, була вже зовсім гарна погода. З трудом

почав думати й розплутувати стомлені, задерв'янілі думки. Сон не підбадьорив його, а навпаки, наче ще більше притиснув до землі. Почував стопудову вагу на ногах, яка в повному розумінні тягла його з лавки до землі. Почував, як у задерв'янілій шиї важко й уривчато стукає кров у жилах, заповнюючи мозок важким, дурманним туманом, від якого вигиналася і вривалася кожна думка.

В голові спалахували уривки думок людини, що вже прокинулася, але зараз же гасла, вповиваючись туманним маревом.

Важка змора не покидала його і раз-у-раз накидала на нього свій сепранок забуття. На декілька хвилин його знову охоплював сон, але він зараз же прокидався, що-разу силкуючись зібрати здерв'янілі думки.

Тепер до нього підходили примари і з'яви, що прилітали з кінця світу, навіть невідомо звідки. З'являлись і зникали в одну хвилину, користуючись кількома хвилинами дрімання, розгортали перед ним фантастичні і таємничі образи та постаті і нав'язували очам цілі зграї забутих картин.

...Плескувата, безмежна рівнина сибірського степу, широка - широка полярна ріка — і вічна, невимовна тиша тайги.

...Велика дорога, — шлях важких мук і страждань — довгі місяці руху кроком черепахи, хмари пороху і брязкіт кайдан, що не затихав ні на хвилину, і сірі куртки, і виголені голови...

Нестерпна самотність, жагуча туга, почуття загубленості, голод, безкінечні темні зими і жорстокі тріскучі сибірські морози.

Безкінечні розмови і сперечки. І тоскна нудьга заслання, і голод, і гори перечитаних книжок, і непорозуміння між собою, і сварки, і суди, і проклята, і невимовна туга.

Танський боровся і намагався вирватися з обіймів змори. Відганяв ману, що-хвилинки прокидався і, нарешті, дійсно прокинувся. Довго дивився він широкоодвертими посоловілими очима і бачив перед собою лише червоні цегляні стіни заводу та його величезні вікна. Намагався зрозуміти, що це таке, збирав думки, обмірковував... Нарешті почав думати вже твердо, як людина.

Почував нестерпне безсилля у всіх членах, в кожному суглобі. Що-хвилини його тіло охоплювали дріжаки і коли він загортався в мокре пальто, то це зовсім не допомагало йому. Зі стоном у душі думав про ту ніч, яку ще повинен був перечекати. У нього не вистачало сил навіть на те, щоб лягтися. Глибоко страждав... Загасла всяка ясна думка. Вимучене по-над усякі людські сили тіло, владно говорило про свої права. Відмовляло у послуху, як машина, коли гасне під котлом. Він вимагав у думках захисту і тепла. Благов, жебрав... Готовий був скаржитися як мала дитина, готовий був плакати. Все має свої межі.

— Хорій я, хорій... — скаржився перед самим собою. — В такому стані кожний лежить у себе

вдома, в своєму ліжку, і має право стогнати, і в кожного хтось такий є, хто подасть йому води, пожалує хорого...

— Війна війною... Кожний знає, що революція — це не перина... Але ж усе має свої межі! Війна — війною. Але коли жовнір звалиться від пострілу на полі побойовища і обливається власною кров'ю, тоді його ніхто не штовхає в бік чоботом і не жене в атаку.

Людей мало — не вистарчає людей. Він повинен один робити за сто чоловіка. Повинен зробити все за тих, хто зараз спить у вигідній постелі, хто вважає себе за вартого пошани, і за тих, хто говорить: „утопія!“, і за тих, хто оточив себе частоколом зручних ідей, забиваючи в землю кілок за кілком: індивідуалізм, вища мета, етика, „життя — ширше формул“, або — „не можна відмовитися від власної душі й віддати її до чийого б не було розпорядження“, „воля особи — вище всього“ і т. д. і т. и.

Тисячі людей, що мають розум і незалежну волю. Одні в родинних курниках, в задушливій атмосфері, що пестить їх духом буденних родинних справ; інші — в щоденній біганині за кар'єрою, треті — невтомно працюючи над створенням багатств „нещастливого народу“, і радіють кожно-ранку, коли, йдучи до своєї крамниці, бачать поліцаю на своїй стійці... Четверті кажуть: „Моя хата зкраю“ і загортаються в ковдру, і сниться їм Польща „від можа до можа“, і білий орел, і

конституція третього травня, а коли бачать Краківський Вавель, — то ллють гіркі сльози... озираючися, чи не підглядає російський шпик. Повернувшись до дому, говорять: — „Тепер ми можемо спокійно вмерти“...—і проте живуть собі спокійненько, як жили до того.

Вершки суспільства і гордість нації — душі, що тужать і сумують, що ненавидять нікчемні, щоденні турботи, — ці висовують голови з вікон своїх веж, та з вікон паризьких шиночків і гукають: „Вище! Вище! Вище!“

І стільки, стільки, найрізноманітніших...

Мільйонове місто повне хлоп'ячих людей...

І холодна зненависть почала цокотіти і скреготіти своїми зубами в його душі, радіючи багатою поживою.

В'їдлива думка перебігла по пущах, та нетрях життя, що розрослося дико, як випало, повелося гадюкою, повертаючи на всі боки своє отруйливе жало, і жалило-жалило, не пропускаючи ні однієї своєї жертви.

Він мстився, він знущався. За холод і голод, за муку й пониження, і за безсонні собачі ночі, і за вічну потребу озиратися і бути завжди напоготові, від чого його людський розум обернувся в інстинктовий нюх затруєного звіра.

І знову... Бурхливо загойдалося над сплячим страховищем - містом сліпуча заграва блискавиць, і в яскравій авреолі виросла високо — аж під — небо, знайома постать людини-велетня.

Сили його рівні відвічному гнобленню, що па-
нує над світом, а в широкому, велетенському
обличчі була зосереджена ненависть мільйонів,
в руках його була непереможна сила, що здат-
на стерти старий світ з обличчя землі.

Чорна велетенська рука піднімається вгору,
над морем дахів, над дзвіницями церков, над
фабричними комінами. Піднімається і погрожує,
тягнеться до неба, піднімається все вище й вище...

І, нарешті, з неймовірною силою — падає мов
грим...

І все зникає, а з похмурої далечини підні-
маються і йдуть — хвиля за хвилею — відгуки за-
гибелі й руйни — громові слова присуду. В темній
і моторошній ночі потянули вогні землі, — і тіль-
ки на тлі спокійних мерехтячих зірок тремтить і
кублиться з рокотливим гомоном чорна хмара,
наче похмурий прапор — емблема розплати і зни-
щення...

— Увага! Не спи!

Танський схопився з лавки, почувши дрібне
цокання кінських підков об брук.

Патруля...

Душа в ньому бурхливо обурювалася і про-
тестувала, але він ішов і поспішався.

— Можна кидати громами і мріяти, можна
погрожувати, — але тікати доводиться завжди,
завжди, завжди...

Гірке почуття розлилося, наче річка у повідь.
Отруйливі, колючі рослини — будяки та терен

буйно розрослися, виповзли на дорогу і стелилися під ногами. І кололи, боляче кололи на кожному кроці.

Ішов і розмовляв сам із собою, і пояснював собі простими, логічними словами, які не терпіли ніяких заперечень, що інакше й бути не може. Всі докази були цілком готові і вишикувані в ряд, і кожний з них був ясний, як сонце.

І тільки божевільний може не згоджуватися, або поет, що руйнує з-під перини світ, або хора невиспана людина.

Ішов, додаючи кроку, висміюючи в думках „проблеми“ і „тонкості“. Але похмура думка не давала себе відігнати. Що-хвили звалювалося на нього, ловлячи зручний момент, хвилину вагання, хвилину задуми. Чорна, як саджа, думка гасила і заливала в його душі всі огні, не лишаючи ні одної іскорки.

Цокання копит затихало і віддалювалося.

Патруля поїде по Карольковій, потім по Садибній дорозі, а далі — по вуличках та провулочках Вольського передмістя, що нагадувало кола пекельного чистилища. Козаки клюють носами, хитаючись на патлатих, горбоносих кониках. Але раптом прокинуться від дрімання, що опановує ними і від нудьги причепляться до першого стрічного перехожого й почнуть виконувати свою службу.

Танський виразно чув у нічній тиші роздираючі душу крики, міцну російську лайку і глухі удари

нагаїв. Десь злочинно і безкарно катували якогось беззахисного нещасного. Танському здавалося, що це відбувається на його очах, та що він відчуває кожний удар, і стискав зуби від нестримної люті. Ще хвилина — і він кине́ться на катів, буде обурюватися, кричати, буде щось робити їм. Негідник той, хто дивиться на це байдужими очима. І сто раз більший негідник той, хто тікає від подібної сцени, щоб врятувати власну шкіру...

А йому ж не раз доводилося це бачити, ще гірші доводилося бачити речі, — і завжди він тікав. Так треба було... Не можна було інакше.

— Що може зробити людина-тінь? Що може зробити людина, яка ніде не існує? Якій присуджено усе життя прожити у підземеллі, у п'ятьмі таємних справ, якій не можна існувати?

Йшов швидко, сам не знаючи, в якій бік, не зауважуючи, якими вулицями йшов. У вихорі думок, наче у вирі каламутної води, виринали і зраз же знову поринали якісь складні проблеми, важкі завдання, і прості, убивчі питання: — чи не помиляємося ми? Чи не божевільні ми всі, всі як є?...

Людина не може обернутися на крота, що не знає ні муки ні сорому. Огідно дивитися на себе, коли станеш перед дзеркалом і побачиш свої неспокійно шмигляві, вічно перелякані очі, та бліде, безкровне обличчя кольору сутернної вогкості.

Голос наш тихий, призвичаєний до шепоту, рухи гнучкі, гадючі...

А хочеться гукнути — голосно, шаленно, на весь світ. Закляклі руки хочуть розмаху — широкого, вільного. Зброї рука шукає. — Гей!..

— Ми задихаємося! Тісно нам! Повітря! Світла! — обурювалася в ньому стосотий раз задавлена, затоптана, власною волею закута в ланцюги душа. Метушилася, рвалася... Але тільки сильніше і міцніше стискалися кайдани і голосніше кричала неминучість: — так повинно бути.

До голови лізли велетенські проекти, не можуть вміститися, розсували кості черепа. Ось це треба зробити, — ось це виконати... Ми помиляємося — та це ж ясне, як день... Завтра треба почати робити інакше, чого-б то не коштувало. А ні — то загинемо.

Пирснути ворогові вогнем просто у вічі. По-нести все на жертковний вівтар, все поставити на карту, нічого не пошкодувати. Ва банк! Ва банк! У нас досить сили! Треба тільки дати їй волю — і ми одразу ж переможемо.

Якась незрозуміла сила наповнювала його душу. Все стало зрозуміле і, як день ясне, виразне, переконливе. Хто може сперечатися? Хто може не вірити?

Але десь на Вальцевій, чи може на якомусь розі Залізної причепився таємничий „він“, зітканий із туману і духової туги, проклятий, зловісно-похмурий товариш, — і йшов за ним тихо, наче тінь. Доганяє, підкрадається все ближче й ближче, ось уже йде поруч, торкається об ті самі стіни,

намагається йти з ним нога в ногу своїми тихими кроками; закриваючи очі, весь трясеться від внутрішнього, в'їдливого і руйнуючо-диявольського реготу.

Ще тільки хвилину до цього, тільки секунду тому Танський будував барикади на вулицях Варшави, бачив увесь край у вогні і чув ясно брязкіт зброї, і тільки секунду тому назад побіг...

І тільки зараз, коли тут же, поруч, так близько, може навіть у ньому самому, розсипався цей безнадійний, огидний сміх, він схопився й побачив, що йде по темній, сонній порожній вулиці, що все до останнього камня на цій вулиці — таке сіре й безнадійне, що сам він стомлений і змучений до неможливого, що живчик у скронях стукає, як молот. Спробував боротися з думками, але бачив, що не може перемогти їх, що мусить їм піддатися...

І раптом весь затрусився від обурення.

— Навіщо це все? Нащо ця напружена і неймовірно важка робота. Насилування власної душі... Добровільна відмова від всього, що цвіте і співає у світі. Коли очі не побачать, ніколи не побачать ні одного проміння... До ста чортів правнуки, до ста чортів мету, до ста чортів дурноваті, високі пісні, що підносять і поривають.

Йому здавалося, що він метушиться в тісній камері, в лікарні для божевільних, — наче з-поза стін долітають стони, сміх, прокльони...

— Всі однакові — всі ви захоплені божевіллям і задихаетесь в його петлі. Ми умremo, як і всі

инші, і зариють нас у могилу, і сліду від нас не лишиться ніякого... Навіщо тоді жити?

Ішов далі по темній вулиці і блукав по пустелі власних думок. Шукав виходу і все більше й більше заглиблювався, намагався підбадьоритися, дурив себе, що знайшов дорогу, але незмінно, наче вказівка на годиннику, вертався момент — і він знову стрівав на своєму шляху прокляті, викручені, мов ганчірки, думки, і все починалося знову.

— Навіщо жити? Нащо жити?

І лише десь у заплутаному лабиринті темних вулиць, десь на якомусь розі Низької або Сульської, почав опритомнюватись, прокидатися, пригадувати, завважувати.

От з по-за нещільно закритої вікониці одноповерхового будинка долітає до його вуха одноманітний, частий, глухий стук шевського молотка, і він бачить: поспішає, переривається сухітник-невільник. Зручними пальцями забиває цвяшок за цвяшком, а за спиною стоїть із залізним нагаєм голод і відганяє геть сон, перевтому і всяку думку. — Ого, як швидко вистукує цей швець! Ого, як йому ніколи!..

І знову засірили порожні вулиці, тягнеться у безкінечність довгий розок намиста ліхтарів і шеренги будинків, — і тільки десь на Воронячій вулиці, або Огородній, раптом зайнялися вогнями декілька десятків вікон, приголомшили його ляскотом машин і гарячим віддихом — якась фабрика, що була в повному ході в цей нічний час. Наче

мана, перейшло перед очима кілька десятків людей, що кублилися за нічною працею. Ще кілька кроків і все зникло, як сон...

На одну мить змусив його отямиться тьмянний вогник, що блимав із-під землі, із сутерен, скиглення пилки і свист рубанка, і нудний дух столярного каруку. І десь на повороті на Новолип'я, в кутку між напівзруйнованим, старим — як світ — будиночком і недобудованою, величезною кам'яною масою, побачив він скарлючену постать безпритульного жебрака, що загорнувся у вимоклі на дощі ганчірки. Зупинився, як у землю вріс.

Почув тихо, без слів, але виразно й зрозуміло, як шепталися в душі думки. Слухав і почував, що там у душі, під холодним попелом зажеврїлася квола, ледве помітна, іскорка. Почував, як вона розгорається і починає зогрівати, як претворюється все навкруги. І раптом почув болючу тугу і палючий сором.

І захотілося йому смикнути за плечі сонного безпритульного і розбудити його:

— Нехай і він це знає!..

— Слухай! Твій унук не спатиме на вулиці, як пес безпритульний... Кажу тобі! Загинеш ти, загину й я, — але ми будемо останні, — вір, так, як я вірю, я — той, що кажу тобі це у цей нічний час...

Тепер уже тихе, замирене чуття розуміння водило його далі по порожньому місту. Знов усе так, як повинно було бути, все на своєму місці,

як звичайно, як завжди. Бунтарна думка повернулася до своєї тачки покірною, слухняною.

В душі лишилися лише туга та смуток. Перед очима почали виринати знайомі милі обличчя: ті, які колись провадили його у новий світ, світ відродження, які кудись поділися, зникли; і ті, що з ним разом їли гіркий хліб у вигнанні і не повернулися із сибірського заслання, там загинувши; ті, яких він пізніше втратив, і кожного дня ще тратить, і ті нові, які вперто прибувають, безстрашні, з вічною вірою у молодих серцях.

Суперечки і фракції, тисячі планів і тисячі світоглядів, поглядів і переконань, і ніхто не питається — чому, за віщо повинен він загинути?..

Слухав, що вони говорили, озирався в юрбі і шукав тих, хто був завжди опертям, допомогою і захистом у його смутку. Знав, що їх уже немає, і стало йому сумно. Шукав навколо дружньої руки, йому одному, другові, розповів би про свою тугу й муку. Він один міг би зрозуміти, порадити...

— Бачиш, я стомлений, змучений... Спочити хочеться... Не можна ще?... Коли ж?.. Відповідай! Бачиш сам, — я не можу більше...

Відрухово, без думки й волі, йшов уперед, не бачучи й не розуміючи, куди йде... Засинав...

І вважалось йому, що йде він десь по чужому, незнайомому місту, в далекій мандрівці і що десь там в далеких світах у нього є свій дім і свої близькі люди. Що досить йому захотіти, і все навколо зміниться, — розступляться будинки, і

стане ясний день, і буде перед ним луговина або ліс, або щось таке...

Марилося йому, що швидко він прокинеться і почує розмірене, металеве тікання Гершелєвого будильника, що зможе повернутися на другий бік і, зручніше влігшись, знову поринути в солодкий сон...

Несподівано він на щось таке наштотхнувся— і опритомнів. З хвилину дивився навколо, нічого не розуміючи, намагаючись зрозуміти — де він і що з ним. З одного боку йшла в далечінь низка будинків, а з другого — тягнувся тоскний, щільний мур...

Раптом зрозумів — де він опинився. Здрігнувся цілим своїм тілом, наче зазирнув і побачив самісеньке дно життя — кубло таємничих сил, що керують долею людства.

Хто мене запровадив сюди?.. Якими шляхами я сюди прийшов?.. Хто саме привів мене сюди?..

Почув на собі нерухомі, крижані очі, якими дивиться неминучість.

Бачив крізь стіни похмурі коридори і свою камеру. Чув брязкіт замка, що відокремлював його від світу, бачив перед собою довгі роки, які перебуватиме відрізаний від життя.

Відчув у душі тиху, безмежну радість:

— Тут спочину...

Перед очима встали ті, кого вже проковтнула ця похмура будівля і тримає досі, хто спить зараз тут, три кроки від нього, за ґратами, за цим

довгим, щільним муром... Згадалися знайомі обличчя і близькі душі. Шепотів дорогі імення і довго-довго перераховував їх...

— Усіх вас побачу...

Відчував, як душа вже переноситься за цей мур і відривається від живого життя, від вільних людей, від турбот і хвилювань, — спочивав...

ВДОМА

Після трьох день і трьох ночей, перебутих у вагоні та бруді, серед невигод та серед різномовної, чужої юрби, вони опинилися нарешті на цій чудовій, рівній, як стіл, луці, що вся пахтіла й переливалася барвами весняних квіток, серед яких виблискували великими золотавими плямами жовті куці дрібноцвіту.

Краківський візник, що привіз їх сюди, повертаючи свою сухоребру шкапину назад до міста, оглядав на прощання цікавим оком панів, які звеліли йому зсадити їх тут серед просторого поля, зі своїми чемоданами й баульчиками.

— Ну, Янку, в путь-доріженьку! Час коли-будь і виспатися по людському, а то в мене вже черепок розривається...

— А мені зовсім не хочеться спати. Поглянь, яка з біса гарна лука!.. Боляче очам дивитися...

— Лука, як лука, а очам боляче дивитися тому, що не виспався.

— Чуеш, як тут чудово гудуть пчоли? Послухай-но хвилиночку...

— Сам собі слухай...

І, кречтячи, взяв на плечі свій багаж, пішов уперед, твердо втоптанною стежиною, що тяглася до самого краю луки, де крізь срібно-сіру зелень верболозу чорніли сільські дахи.

Янко скоро наздогнав його і так, хвилину, мовчки йшли собі.

В сьайві й спеці червненого півдня повітря дрижало, мерехтіло в очах. Дрижала зелена скатертину луку, дрижали окремі верболози і чорна смуга лісів, що підперізувала обрій. З лязуркового неба, що по ньому пливли отари білих, як вовна, хмарин, линула пісня жайворона.

— Постій-но, Гавареку, послухай: у Кракові дзвонять.

Став і повернувся обличчям до міста, що багряною плямою темніло далеко десь, наче в тумані. Декілька башт тяглось угору над стінами й дахами, що пласкувато стелилися ледве помітною темно-цеглистою смугою на краю зеленої площини і місто також дрижало й миготіло в розпареному повітрі. Мелодійний дзвін ратушевого годинника чувся звідти ледве чутними хвилями. Янко жадібно ловив ці мелодійні звуки. Коли в тиші зазмер їх останній відгомін, він з хвилину ще прислухався й чекав, йому здавалося, наче величні, величні акорди все ще струмчать над розквітлою площиною. Зі смутком прощався він з ними й думкою своєю просив: пролунайте ще раз...

Був певен, що, послухавши ще хвилинку цю музику дзвонів, він з'ясує собі якесь таємниче,

незрозуміле, але солодке почуття, що охопило його тут, на луці, й неначе зачарувало його собою. Якийсь безмежно далекий спогад наближався до нього, вітав над ним, відсувався й зникав тугою, — то неясно виринав знову, не даючи себе ні відгадати, ні пізнати.

Думки, що ніколи не приходили до голови, — затримували його на місці, приковуючи його очі до цього лагідного краєвиду й змушуючи з непоборною силою поринати в якесь невиразне замислення. Йому здавалося, ніби він чогось чекає, що з хвилини на хвилину мусить статися.

Дочекався сердитого, роздратованого оклику, що зразу повернуло його на землю.

— Та йдім же! Що там гав ловити?

Пішли далі зі своїми вузликами, надаючи ходу. Дійшовши до перших хат, Гаварський зупинився в затінку верби.

— Біжи-но, Янку, досліди становище. Питай про старого Чмеля... Анджей Чмель, — прочитав він у записній книжці. — Чорний селюк, роками близько п'ятидесяти. Спитаєш його, чи знає він з того боку Амброжека. Коли відповість, що ні, тоді скажи йому, що ми від пана з окулярами.

— А чому не разом?

— Та йди, йди... У мене свої міркування...

— Знову якась ідіотична конспірація... Лиши вже це, краще на завтра. Там це знадобиться.

— Зараз не час дискутувати. Йди і хай старий кого-будь пришле по речі.

Гаварський лишився під вербою і ввесь поринув у свою записну книжку. Перегортаючи листочки, чогось там шукав, щось таке викреслював, глибоко замислювався, час-від-часу чухаючись у потилиці і лаючись по французькому.

Повз нього пройшла баба, привіталася з ним звичайним селянським привітанням, згадавши „отця і сина і духа святого“ й цікаво оглядаючи незнайомого пана, що стояв серед вузликів та чемоданів. Гаварський її навіть не завважив. Худа, чорна, кудлата кішка, йдучи кудись по здобич, стала перед ним, як укопаня, витріщивши величезні жовті очі. Коли ж Гаварський сердито вилаявся, силкуючись вирішити якесь складне завдання, — кішка схопилася і, як привид, заховалася в бур'яні, що закривав собою паркан.

Янко довго не повертався. Так довго, що вславлений своєю обережністю Гаварський став уже думати про те, що робити, коли його товариш зовсім не вернеться.

— Напевно до нього причепилися тутешні галицькі шалихвости, батьківщинні підлизники, що охороняють кордони поділеної на частини батьківщини...

Злісна усмішка надала характеристичного виразу його негарному, звичайному обличчю, яке, з цією злісною рисою навколо вуст, набирало своєвидного, індивідуального, — кажучи правду, — досить неприємного виразу. З перекривленим цим виразом обличчям, він потонував у хмарних думках.

Гаварський взагалі і завжди уявляв собі світ у чорних барвах; він не міг терпіти різних ілюзій і ще більш тих людей, що самі себе обманюють. Вважав за своє покликання „приводити людей до свідомости“, — роля, що в його колі не можна сказати, щоби була синекурою. На жаль, йому більш усього доводилося уступати перед переважною більшістю, що вважала за краще жити у тумані, ніж ясно бачити, якою дорогою й куди вона йде. Гаварський ніколи не розраховував ні на що несподіване, завжди про все давав собі звіт і, наскільки можна, записував у своїй енциклопедійній записній книжці, а потім, не поспішаючись, — читав, і тільки добре обдумавши — обережно й повільно діяв, але зате вже мирився з усіми наслідками повзятого способу діяння. Не любив новаторства і взагалі яких-будь змін. Прямуював, звичайно, за своєю добою, але, доки міг, стримувався й лишався в ар'єргарді, в упертій опозиції.

І зараз він гадав собі, що надто рано зібрався в оцю подорож. На еміграції він пробув усього шість літ і йому не дали часу виконати давно намічених планів. Все робилося надто поспішно, не обдуманно, по-божевільному. А їхати врешті-решт конче треба було ще й тому, що инакше, замість нього поїхав би хто-будь инший, а це загрожувало найсумнішими наслідками для всієї справи на батьківщині. Конче треба було, щоб і „там“ була хоч би одна людина, яка тямилася, що, опріч

ентузіязму, треба ще мати й розсудливість і чуття міри та відповідальности.

До цієї кампанії, що мала бути, він готувався, як до боротьби, з внутрішнім ворогом, якого конче треба було зламати. Він гордо називав себе „європейцем“ і йшов просвічувати місцевих „батьківських дикунів“. Ці „дикуни“ де-що знали про нього й чекали його там не без деякої, заздалегідь підготовленої, войовничої опозиції. Він не потішав себе надіями на надто великі радощі, але за радощами й не ганявся і завжди вважав за краще „добру сварку“, ніж „лиху згоду“. В свою чергу він сам себе рахував за невдачу і був на цілий світ лютий. В дану хвилину його мучили різні думки тому, що, підрахувавши у Кракові касу, прийшов до висновку, що ціле „підприємство“ являє собою „авантуру“.

Через добру годину побачив здалеку Янка, що йшов з якимись двома хлопчиками.

— Ну, хлопці, беріть-но наші речі,— скомандував той, коли всі троє підійшли до дерева, під яким стояв Гаварський, не звертаючи ніякої уваги на настирливе буркотання останнього, що хотів знати — чому він так довго десь блукав, чи знайшов він Чмеля, що сказав Чміль і чи нема в селі стійки кордонної сторожи.

Коли хлопці з речами пішли вперед, Янко почав розповідати, що його стрінули дуже привітно, почакували молоком, але, що тиждень тому у старого прострілили весь його „крам“ на спині,

через що саме він пересварився з євреями обох держав, а тому їм доведеться обійтися без євреїв, або чекати доти, доки старий не замириться з ними. Знову ж таки замирення важко було чекати тому, що старий дуже побив місцевого шинкаря. Далі ще таке, що він, Янко, якраз застав у старого жандарів, які з цього приводу склали протокола...

Почувши це страшне слово, Гаварський став, як укопаний.

— Чи ти збожеволів? І куди ж це ти хочеш нести нашу літературу? Та ще й ми самі повинні туди лізти? Простісенько в зуби? Адже ж ці халамидники один за одного! Для жандарів границь немає!..

— А, лиши!

— Але ж ти ладен навіть у чесність жандарів вірити!..

— А ти лише у свої вигадки віриш?..

— А ти...

Після такої суперечки, що відбулася як-найспокійнішим тоном у голосі, Янко казав далі:

— Література й ми самі підемо аж на другий кінець села, до Скворонського. Там живуть літники і є вільна кімната. Там чекатимемо нагоди. Старий прийде до нас увечері. Між иншим, сам Скворонський, який має тут крамничку й господарство, також головно пачкарством промишляє. Можемо ще й з ним поговорити...

— Отак, зразу, без усякої рекомендації?

— Коли хочеш, то відрекомендую: пан Гаварський, доктор філософії і конспірації, командор ордена „Великої Обережності“, член все милостиво велящого нам ЦК...

— Лиши, любий мій, ці дурниці, бо становище наше справді серйозне...

— Ну, то що-ж?

— Треба це питання зважити й обговорити...

— А хто ж головувати буде?

— Ти, що — справді збожеволів? Та чи ти знаєш, чим це пахне? Не можна ж, справді, вічно бути легковажним студентом і тільки думати, що про жарт!

— Не можна ж, справді, бути вічно розсудливим з усякої дріб'язкової нагоди розтелепою...

— Недалеко ти заїдеш!

— А ти нікуди не заїдеш...

— Годі!.. Я не йду далі. Клич сюди хлопців.

— Клич їх сам, коли хочеш. Що ти забув уже й говорити по-польському.

Так, сперечаючись, ішли вони вздовж довгого ряду хат та інших забудовань, у затінку верб, що так буйно розрослися. Було вже під полудень і в цілому селі було видно багато народу. Заганяли корови на подвір'я; на подвір'ях та в тінистих садочках обідали сільські господарі і в повітрі пахтіло міцним духом пришквареного, гарячого сала. По дорозі блукали отари гусей, в калюжах вилежувалися свині. Хати були збудовані гарно й порядно, через що в цілому селі почувався достаток.

— Ось це я розумію! Це справжнє село, а не яка-будь до нудного вибрукована й забудована кам'яницями village.

— Солодка й приємна нам батьківщинна калюжа, рідним духом пахтить, — ехидно підказував Гаварський зі своєю звичайною усмішкою.

Так сперечалися вони й наділяли один одного колючими словами вже протягом тридцяти шести годин. Цілу дорогу вони мовчали, або підпускали один одному шпильочки, з завзяттям, що варте було найкращого зужитковання. Власне підпускав їх Гаварський, але доброзичливий Янко, коли який-будь дотеп мізантропа-товариша зачіпав його за живе, вмів також як-найкраще дошкулити своєму опонентові. В такому своєвидному переведенні часу минув у них досить довгий шлях.

Це було найдивніше з того боку, що вони любили один одного, що спільно прожили в Парижі декілька літ і згідно та дружньо працювали, випускаючи цілу низку брошур та (не так часто) декілька чисел певного напрямку періодичного видання. Вони жили гарно, поки сиділи на одному місці в приємному й усталеному порядку життя. Але, коли рушили з місця й пішли „на одчай“ у світ широкий, старі „мир та згода“ порохом розвіялися.

Гаварський страшно нервувався і став дуже важкий у співжитті. Янко ж на кожну його зачіпку — зуб за зуб — відсварювався, хоч іншого разу міг би й помовчати за для загального спокою.

Коли ж вони дісталися нарешті до кордону, то становище їх було таке: Гаварський занурився в найчорнішу меланхолію, а Янка охопила найбезглуздіша в цілому світі веселість, що в їхньому колі називалася звичайною „телячою радістю“. Ні один, ні другий не робили собі звіту про стан своєї душі, а тому й не диво, що за кожную дурницю сварилися. Слово за словом і справа дійшла до того, що вони зійшли на площину принципових питань.

Було це вже надвечір, коли вони встигли виспатися в чистій кімнаті Сковронського на свіжому сні, пообідати (а заразом і повечеряти) вареною куркою, коли Чміль уже пішов, умовившись, що вони підуть завтра, як тільки зійде місяць. Все начеб-то складалося цілком добре.

Повечерявши, Янко пішов на край села, де довго дивився на зорі і, слухаючи, як квакають жаби, потопав у найлегковажніших думках. Радів, що побачить сестру та її „гніздо“, якого досі ні разу ще не бачив. Радів, думаючи про Варшаву, звідки шість літ тому виїхав. Палаючи цікавістю довідатися нарешті, що справді діється там, у тій таємничій „країні“, що про неї стільки було говорено на зборах та з'їздах, але яка все далі й далі відходила, обертаючись на якийсь міт, на якийсь таємничий, чужий привид, як і для більшості давніх емігрантів. Радів нарешті, що вирвався з цієї Європи. Його тягло до пригод, до небезпек, до нового й незнайомого життя. Почував у собі

молоду, що рветься до діла, живу силу й чекав подвигів, яких навіть не міг собі уявити. З паризьким життям і взагалі зі своїми закордонними митарствами він попрощався з приємністю і, навіть, тихесенько посміювався над собою й над іншими, що зав'язли в роботі над розвитком справи польського пролетаріату, який знав про них ще менше, ніж вони про нього. Не думав він ні про труднощі завтрішньої експедиції, ні про те, що його чекала на тім боці важка робота.

Ішов назустріч цьому недалекому майбутньому, неначе з піснею на устах. Знав, що розпочав нове, повне невичерпного змісту життя, де все здавалося чудовим і небуденним, неначе в таємничому серпанку. Прийде час, розвіється млисто-чарівна авреоля, і в денному світлі яскраво вималюються гострі риси дійсності. І там, у країні, не буде ні чудес, ні чудових людей, а лише те, що є і яке воно є. Але, поки-що, він дозволяв собі солодко мріяти, слухати жаб'ячого концерту, вдихати повними грудьми свіже, пахуче повітря й дивитися на зорі.

Нарешті і він усе ж таки встав і, глянувши ще раз у темряву, де недалечко, стояла міцна, непоорушна кордонна стіна, весело подумав про себе: „Завтра в такий час будемо вже вдома“...

Ввійшовши в кімнату, він застав Гаварського за роботою. Товариш, в одній лише білизні сидів на підлозі і при світлі свічки розпаковував чемодани. Ціла кімната була закидана розкладеними пачками паперів. Купками лежали скрізь газети

та брошури, а сам Гаварський розглядав крізь світло якусь стару частину свого убрання, при чому його обличчя було зосереджено-заклопотане.

— Е-е! А це ще що таке? Чого ти тут шукаєш, брате?

Гаварський не відповідав. Він уважно оглядав стару куртку, потім так само уважно оглянув стару камизельку, рахував ґудзики, шукав чогось по кешенях. Янко, гадаючи, що „старий“ сердиться на нього ще за передостанню суперечку, став роззуватися й лягати спати.

Одначе, коли тільки він заснув, як його враз розбудив голосний бас товариша:

— Знаєш, тут така справа...

— Га? Що? Може щось таке сталося?

— Заходив на хвилину Чміль і, як виявляється, то за таку ціну він може перевести лише нас самих, без усяких річей...

— Ну, так що ж, самі понесемо...

— Ти не дуже заривайся! По-перше, ми самі ніяк не зможемо нести все — вночі, через нетрі та хащі... А, по-друге, той пройдисвіт, між іншим цілком слушно заявляє, що коли ми самі нести мемо, то він ні за що не ручиться.

Треба йти тихо й легко. Поза тим, він каже, що коли тільки він скомандує, — ти чуєш? — то все кинути, — ми мусимо кинути, бо інакше він лишить нас у полі і буде сам рятуватися.

— Почекай до ранку. Завтра вранці поговоримо ще із Сковроньським.

— Ми ні з ким не можемо говорити тому, що у нас нема грошей. Так, oprіч того, цей твій Сквороньський—така негідна людина, що їй ніяк не можна вірити. Чміль, як-не-як, але хоч одверто говорить...

— Невже у нас не лишилося ще декілька карбованців?

— Декілька карбованців!.. Не гадай собі, що завтра зразу ж за кордоном, у тій твоїй Польщі, карбованці, як камінці, на дорозі валяються, або що „за природою і традицією революційно настроений народ“ візьме нас на своє безплатне утримання.

— До діла! Кажі до діла! Неодмінно якісь дурні жарти. Скільки у нас грошей?

— Стільки, скільки є. Досить буде сказати, що Чміль з кожного пуда хоче по десять карбованців. У нас при собі п'ятдесят кіло, а це значить — тридцять карбованців.

— А взагалі скільки у нас лишається. Після всіх видатків, квитків, дороги...

— За переправу нас двох — п'ятнадцять карбованців, підвода до Міхова — три, залізничні квитки — вісім. Ну, а потім ще треба заплатити за нічлі та ще за оту курку, якої тобі так дуже забажалося...

— Здається, товаришу, що й ви без смаку зволили ласувати тією самою куркою.

— Ну, так ось, за найточнішим підрахунком, у нас лишається мало-що не два карбованці на непередбачені видатки в дорозі й на прожиття у Варшаві, поки там кого-будь не знайдемо.

Янко нічого не відповідав на це, бо до деякої міри почував себе винним. Це ж він приспішав від'їзд, не чекаючи, поки збереться певна сума грошей. Розраховував на Женеву, гадаючи, що там можна буде трохи „підлататися“. Тим часом виявилось, що женевські товариші самі переживали в той час важкі злигодні і, вислухавши доповідь про з'їзд та дві лекції, відіслали їх до Цюриха, де також вислухали доповідь та дві лекції, але що до грошей, то як-же було говорити з колонією, серед якої знайшлося два таких зухвальці, які звернулися до них, мандрівних товаришів, з проханням визичити їм грошей. І так вони скорше подались далі, щоб не проїдати того, що мали з собою. Від Цюриху й аж до самісінької Варшави розгорталася в той час така пустеля, де вони могли надіятися лише на самих себе.

Нарешті Гаварський перервав мовчанку, заявивши, що літературу треба гарненько запакувати й лишити на схованку у Чмеля до якогось щасливішого часу, а так саме треба зробити і з зайвою білизною та одежою.

— Це значить, — спалахнув Янко, — що лишити це все на загибель! Коли й хто за цим приїде? Словом сказати, країна ніколи не матиме порядної літератури, а завжди лише одну старовину. До ста чортів таку роботу.

— Нічого іншого ми тут не вигидаємо. Покищо в країні є де-що з нової літератури. Три місяці тому Казік п'ять пудів узяв з собою.

— З того половина попала до рук жандарів, та й взагалі то була стара, що набила оскому, жуйка.

— Та-ак, але там були всі ґрунтовні, кардинальні речі, які, — ти напевно згодишся, — надто часто не можуть змінюватися...

— Завтра я сам поговорю із Чмелем. Він мужик не дурний і вже мав справи з нашими.

— Не вірю я в ідейність пачкарів, навіть польських. Спробуй, виклади йому нову програму. Може бути, пощастить його на товариша обернути. Знадобився б нам зараз...

— Скажу йому просто, без мудрувань по-селянському, робили ви справи з Анджеєм, паном в окулярах, робили з Амброжиком — і не лишилися без користи, розплатилися з вами, як належить, і гріх було б вам на нас скаржитися.

— Коли хочеш правду знати, то старий твій уже нагрішив — прилип до мене, як шевська смола, щоб я заплатив йому п'ять карбованців, що ніби-то Казік не доплатив йому.

— Чміль не може бути такою свинею, щоб не взяти хоч би одного пуда, а решту ми поділимо між собою. Одежу й інше старе лахміття лишимо тут, а нову літературу, на всякий випадок, треба буде взяти і візьмемо, хоч би мені все довелося нести на своїх плечах.

— Чміль не свиня, але взяти — не візьме нічого тому, що завтра спирт бере. Він тільки й тому приходив сюди, щоб довідатися про наші речі.

Думай про це, як є, а не так, як тобі хочеться.
Шкода часу...

— Добре! Беремо, значиться, на плечі скільки буде змоги звітів та декілька останніх чисел часопису, — і все. Ну, а тепер будемо спати.

— Я собі вже відклав пакунок. Мало, але бодай знаю, що зможу донести. Всього лише декілька хунтів, але, знаю, — що взяв найгрунтовніші речі, що перш усього повинні бути з нами.

Янко замовк і мовчав так довго, що Гаварський встиг підготуватися до дальшого двобою. Обличчя його перекривилося й зробилося жорстоке, неблаганне. Свій пакунок він старанно загорнув у пасмужасту ковдру й зав'язав шворкою. Знав, що під цею ковдрою йому було б зручно спати, але вперся й робив неначе наперекір комусь.

— Слухай-но, Гаварику, — урочисто почав Янко, — скажи мені, будь ласка: чому ми їдемо на батьківщину?

— Їдемо тому, — зразу ж відповів Гаварський, — щоб перш усього закладати підвалини, щоб зміцнити те, що страчено протягом перерви в роботі. Їдемо ще й тому, щоб коли-будь, нарешті, пустити ґрунтовне коріння в маси. Їдемо ми не на легку здобич, а їдемо робити те, що сто раз до нас робилося. І нас також не вистане, щоб докінчити справу. Прийдуть інші й вони також поволоводяться з цим самим. А все останнє — це дурниці, це гарні, ефектові речі, це — вигадки фантастів, що лише нудяться та метушаться. Коли вони

будуть тримати нас у своєму полоні, тоді під три вітри піде наша робота. Час на дрібні шматочки все пошматує. Робітник зіб'ється з пантелику, стане лише півсвідомий, буде вивчати лише закінчення того, що має свій природній, первісний порядок. З таким „пробудженим“ робітником кожний найменший історичний вітер зробить, що сам забажає. Горе тому, хто гвалтує принцип!

Схопився з підлоги і став швидко ходити, міряючи кроки по маленькій кімнатці. Навчився ходити так протягом двох років, що пересидів у „одиночці“ Десятого Павільону.

— Добре, дуже добре, що ти заговорив так одверто.

— Це нахабна зневага! Я ніколи інакше не говорив, — грізно прошипів Гаварський. — Не бреші!

— Це правильно! Але хто з цієї, загалом правильної, методи робить непохитний принцип, хто вважає це за своє післаництво і їде з ним на батьківщину, той мусить думати й про те, що він там буде робити. Проти твого бажання, все, що ти будеш робити, буде скероване до того, щоб знищити те, що родилося в стражданнях та незлічених суперечках і що віднині мусить провадити нас уперед. Ми йдемо тому, щоб кинути там це нове слово, щоб випалити його, як невитравне тавро, в людських душах. Це є, — ні, я неправильно висловлююся, — це є не яка-будь вигадка, як ти кажеш. Просто й звичайно ми побачили,

що в нашому повсякчасному „отчинаші“ не вистачає одного слова, що в нашій лірі не вистачає одної струни... що в нас самих не вистачає одного пальця на руці, коли ми взялися за велетенську роботу. Розумієш. Тепер же піде і більше вже не зупиниться. Тепер ми там у себе пустимо коріння, як живе дерево, що росте й зелене. І не буде такої сили, щоб могла позмагатися з нашою. Ми згадали собі, хто ми і що ми. Не забув цього ні німець, ні француз, ні хтось інший, а тільки ми, як сліпі, були змушені шукати свого ймення й свого місця у всесвіті...

Гаварський підійшов до відчиненого вікна і став дивитись у темряву. Він ні однісеньким словом не перебивав Янкової мови, а той говорив неначе в момент надхнення, забувши, певно, що його слухає холодний, проникливий суддя, який не пропустить йому дарма ні одного слова, не вибачить йому ні одного ліричного захоплення, який старанно завважує всі його слизькі місця і в своїй думці вже готує найгострішу запряжку з полемічної кухні.

Гаварський довго слухав, роблячи вигляд, неначе слухає цілком терпляче. Давно вже, одначе, готувався зробити свій лев'ячий стрибок. Із стисненими кулаками й сердитим, грізно насупленим чолом, дивився він в темряву, начеб-то його ворог стояв десь поза вікном, і в п'ятьмі скрадався до нього. Нарешті він швидко повернувся обличчям до Янка і став. Обличчя його було жажне.

— Тепер уже досить, шановний! Ні слова більш, розумієш! Я слухаю вже цілих дві години, хоч у мене всередині все перевертається від твоїх слів. Чи ж насмілишся ти заперечувати, що я чув від тебе це саме — слово в слово — вже сто тридцять п'ятий раз? І все ж таки я слухав. І все ж таки не перебараньчав. Прегарно! Тепер моя черга. Я тобі скажу де-що нове...

Після такого бурхливого вступу, він зупинився і грізно подивився на свого „ворога“. Потім, цілком другим тоном і начеб-то навіть другим голосом, почав говорити. Говорив виразно, з чудною інтонацією, що нагадувала проповідь, та із жестами, що являли собою голосне попліскування по власному чолі та повертанні в один бік обличчя, де якраз не було слухача.

— Карл Маркс, якого ти знаєш, як я гадаю, хоч би з прізвища та ще з того, що про нього було писано в нашій скупенькій літературі, навіть не гадав би ніколи, чи розумієш ти, — ніколи...

І так далі, і так далі...

Поки в кімнаті не згасла свічка.

Десь в одинадцятій годині вечора, коли блідий серп місяця почав ховатися за ліси, обидва мандрівники пішли разом із надісланим від Чмеля хлопцем через сади, городи, всякими задвірками, через тини, канави й межі і подалися до того місця, де їх повинен був чекати старий пачкар. Янко скоро відчув дійсну вагу своєї ноші. Товариші раз-у-раз зникали з його очей і, не зважаючи на всі свої

зусилля, він ледве встигав за ними. Кожних два десятки кроків він перекладав свою ношу з одної руки в другу, спотикався, падав.

Потішав себе думкою, що буде легше, коли вони вийдуть на яку-будь дорогу. На дорозі дійсно стало легше, але дуже швидко він почув, що ніяк не зможе витримати далі. Кинув чемодана на землю і, важко дихаючи, зупинився. Почував себе страшно нещасливим, але соромився Гаварського й тому з цілої душі ненавидив його. Простий, звичайний розум підказував, що треба було-б зараз, поки є час, викинути частину літератури; але тільки подумавши про те, якими-то очима Гаварський буде дивитися на цю операцію, Янко напружив усю силу волі і знову підняв свою ношу. Скоро він наздогнав товаришів, але наздогнав їх лише тому, що вони його ждали.

— Е, та ви, пане, не дасте ради! Далі зовсім біда буде! Впереді ще ліс та болото. Взагалі ви цей чемодан взяли б собі на плечі, тоді й легше стане. Тож так, у руках, ніхто не носить... Це ж не відро...

— Добре, добре, йдем далі, — белькотав Янко, але, одначе, з приємністю користувався хвилевою передишкою і, із щирою вдячністю дивився на хлопця, що загортав „собачу ніжку“, бажаючи собі лише того, щоб він загортав її як-найдовше.

Коли рушили знову, Янко висадив чемодана на плечі й пішов трохи жвавіше. Через кожних двісті кроків систематично змінював плече, і це раху-

вання кроків так захопило його, що він навіть не завважив, коли й яким шляхом вони прийшли до самотньої хатини, яка стояла осторонь шляху. Кризь заслонене віконце просвітлювався тьмянний вогник.

У хатині старий Чміль уже навантажував на себе мішки із спиртом. Він був веселий, розмовний, жартував і підбадьорював своїх „пасажирів“. Був трохи на підпитку.

— Ви, панове, нічого не бійтеся. Як нас не підстрелять, то перейдемо цілісенькі й здоровісенькі, а коли сьогодні чогось не переплутаємо, то завтра вже у цей час, панове, будете машиною їхати. Що там, Войтку, нема хмар на небі?

— Ясно. Дідько б його взяв, — зорі так і дивляться...

— А вітер є?

— Також немає... Як видно, то його десь инде замовили. Тиша...

— Це значить, панове, — тут старий зробив суворий вигляд, — це значить, що треба буде йти, як коти. Ні сучка не зламати, ні камінчика не зачепити, ні чхнути, ні кашлянути, коли вам життя дороге...

Потім з хвилину дивився на Янків чемоданчик, підняв його, зважив на руці й рішучо заявив:

— Або, шановний, вийміть з нього отак хунтів з десять, або все тут залиште. Войтек до нас занесе, де воно буде спокійно собі до свого часу лежати. Лише — раз, два, три...

Янко швидко розстібнув ремінці чемодана й виконав наказа. Вийняв і розгорнув на долівці дівряву ковдру і став складати в неї пачку літератури. Почав було вже й зав'язувати, але враз йому жаль стало, і він ще додав декілька хунтів брошурок. Роздумував, чи досить, чи не надто багато, простягав руку до чемоданчика, приймав назад, почував себе страшно безщасним, пониженим і нетерпляче чекав, щоб Гаварський промовив що-будь до нього, щоб кинув йому хоч яке-будь слово, кашельнув хоч або що. Тоді б він накинувся б на нього, як звір лютий, вилаяв би його, вилив би на нього цебер словесних помий, довів би йому, що він поганий, нікчемний, заздрісний негідник, але Гаварський був не дурень і мовчав.

На щастя, пачкар перервав це напружене становище. Войтек узяв чемодана й поклав кінець усім ваганням. Янко, поспішаючись, запакував свій пакунок і цілком щиро й глибоко вирішував про себе, що розлучиться з Гаварським, як тільки перейдуть через кордон. Бачив у його особі лише ворога, або ліпше сказати — зрозумів, що чотири роки жив, як з приятелем, з людиною цілковито негідною, витонченим крутієм, страховищем. Тепер тільки наскрізь побачив його, тепер тільки вирішив відійти від нього. Ця постанова була непохитна й неоскаржна.

Довго йшли мовчки. Довго проходили через якесь глибоко-сонне село. Пачкар ішов з Гаварським, Янко плентався осторонь, ззаду. Коло якоїсь

криниці напились води, потім довго відганялися від якогось собаки, що напав на них, потім іще було поле й польова дорога, а далі — пішли межами, де Гаварський три рази впав, і коли це сталося з ним втретє, то Янко не міг стриматися і пирхнув зо сміху.

Нарешті дійшли до царини, чи старої левади, яка густо заросла ялівцевими кущами.

Пачкар обережно здійняв з себе мішки і сів під кущем, показуючи на мигах, щоб подорожні також сіли. Став їм щось довго й розсудливо шептати.

— Ця левада тягнеться з півверстви, потім буде ліс. У лісі темно. Коли ж тільки у п'ятмі замаячать перші дерева, то один з вас візьметься за мою руку, а другий хай береться за першого. Тихесенько, щоб ледве-ледве посуватися — йти, як я йтиму. Ногу піднімати високо, спочатку намацати ґрунт, щоб знати, куди ступати, але тихесенько, щоб один одного не чув. Ні голосно дихнути, ні позіхнути; боронь вас боже хоч би слово яке сказати! Зрозуміли? Доведеться притаїтися, до землі припасти, то також робіть, як я робитиму, а тоді завмерти, щоб духу з себе не випустити. Тому, значиться, що це буде на самій лінії, можливо — в трьох кроках від салдата. Ви його не будете бачити, лише я. Тому й кажу, щоб не дихати, тільки стовпами стояти. Коли ж першого пана стисну міцно за руку, то хай той пан так само міцно стисне за руку другого пана. Там уже нічого не можна говорити, лише слухати, що я

робитиму. Може бути, що салдат гукне: „Хто йде“?— так це нічого. Він іноді й так собі час - від - часу гукає. Коли кричатиме: „Стій, стріляти буду!“ — також не слід звертати уваги. Не слід звертати уваги навіть і тоді, коли він клацне рушницею і буде в чоло погрожувати. Взагалі дивіться лише, що я робитиму. Тримайтеся, як слід, панове, та слухайте, бо тут ви своїм життям важите! Так недовго буде. Лише на ту годину треба взяти себе в руки й міцно тримати. Страху тут ніякого, перейдемо. Я кожного тижня два рази перехожу і так двадцять літ уже і — як бачите — цілісенький. Тільки, ще раз кажу вам, — нічого не робіть по-своєму, нічого самі не вигадуйте. Думати я вже сам буду. Може ще й таке бути: враз назад повернуся. Тоді дивитися й ні хвилини не розмірковувати. Взятися за руки, пригнутися до землі і, що-сили, бігти геть, лише тихесенько. Нічого не боятися, лише за мене триматися. Не дай біг — випустивши руку, треба низько - низько до самої землі пригнутися і тікати. Коли хто відірветься, й залишиться, так пропав: заблудить і на світанку простісенько на лінію, або й на самісеньку стійку виповзе. Тоді вже вина не моя. Буду у лісі шукати, буду совою гукати, лише від цього мала користь буде, бо треба ж, щоб і ви мені відповідали. Инакше з цього всього не буде нічого. Чи ж уміє хто з вас совою гукати? — Ні! — Ну, так нічого й не буде! Так зразу не можна навчитися по-пташачому гукати...

— А коли будем тікати, то то має відзначати, що будуть стріляти? — шепочучи, спитався Гаварський.

— Що воно має відзначати, то вже я сам буду знати. Вам зараз це ні на що. Стрілянина ще нічого не відзначає. В темряві ніхто не попаде. Ліс, дерева захищають. Тут інша справа...

— На всякий випадок, ліпше знати в чому така справа, ніж навмання робити.

— Зовсім не навмання. Ліпше — це, значиться, слухати й робити, як накажу. Ось і все...

— А скоро ми дійдемо до того самого кордону?

— А хіба вам це треба знати? Коли дійдемо, тоді дійдемо. Ну, вставайте, панове, і в путь - до ріженьку. Та пам'ятайте, що вже з цієї хвилини не можна рота розкрити, поки не скажу вам. Ш-ша...

Ніч була тиха, тепла. Таємничо розстелилося широке, безмежне поле, зникаючи десь у темряві, еднаючись десь із невідомою таємницею нічного світу. Срібним пилом блищали на небі зорі.

Через декілька хвилин вони поринули у чорній темряві вузької лісової стежки. Моторозна тиша цієї лісової темряви викликали в душі Янка чуття незрозумілого піднесення. Йому здавалося, начебто вони взяли на себе якийсь нечуваний тягар, начебто перед ним не звичайний собі „перехід через кордон“, а якесь таємниче дійство, що вимагає величезної сили, енергії та сміливості. Ця тиша віщувала їм несподівані пригоди, загрожувала неминучою небезпекою. Спочатку дивувався,

що лише тепер з'ясував собі, на що він пішов, потім почув приємну гордість, що не боїться, а тому йому навіть весело стало.

Ішли помалу. Гаварський стискав йому руку значно сильніше, ніж треба було, і з обережності так високо піднімав ноги, що раз-у-раз штовхав його й перешкоджав йому йти.

Раптом всі трое залізли в глибоку калюжу і, голосно хлюпаючи, вийшли на суху дорогу. На хвилину пачкар зупинився, потім, спотикаючись об корні, пішли далі, як могли, перелізли через накиданий на дорозі хмиз, падали в якісь ями, а під час цієї ходи їх ноги так спліталися, що Гаварський, якому на кожному кроці хто-будь — то ззаду, то спереду — наступав на ногу, насмілився щось тихесенько буркнути й разів двічі вилятися. Стискав і тряс руку Янка, бажаючи змусити його зрозуміти ціле своє обурення. Одночасно з цим, він раз-у-раз випускав і піднімав свого вузлика, який дуже перешкоджав йому якраз тому, що він ішов посередині, тримаючись одною рукою за повідиря, а другою — за Янка. Йому прийшла до голови цілком правильна ідея, що, раз люди мають по дві руки, то чому б тут не мати ще й третьої? Натомість очі настільки стали зайві, що навіть перешкоджали йому. Він не бачив навіть спину повідиря, якого тримав за сіряка. Примружив очі і, щоб скоротати час, став рахувати кроки. Одначе, нарахував усього лише тридцять кроків і, надокучивши цим сам собі, зробився цілком байдужий.

Йому здавалося, що начеб-то вони мандрують так майже цілих два роки.

Дорога була порівняно рівна, а до того, що йому наступали на ноги, він уже встиг призвичаїтися.

Збільшилася в них різноманітність та розвага, коли вони звернули в ліс. Загрожували їм дорогу віти соснового молодняка, які то кололи їх своїми шпильками, то били по обличчю й очам жорсткими галузками.

Натикаючись на кострубаті стовбури сосон, стукалися об них лобами, спотикалися на пеньки зрубаних дерев і все йшли далі. Через деякий час перед ними розгорнувся якийсь начеб-то блакитнуватий присмерк.

Вийшли на галяву і знову побачили зорі. Поводир повів їх краєм галяви, вздовж дерев, скрадаючись разом із ними у пільмі. Тримався дуже обережно. Через кожні тридцять - сорок кроків зупинявся, відходив трохи у ліс і прислухався.

І раптом усі трое почули відгук чиеїсь далекої розмови. Як укопані, стали за деревами. Розмова вривалася, чулися скупі, окремі слова; хтось позіхнув, хтось знову плюнув. Нарешті, на галяві з'явилася величезна чорна тінь. Тінь росла, наближалася і враз виросла постать вершника. Глухо й тихо ступали кінські копита, побрязкувала гнущечка й було чутно, як під їздцем скрипить сідло.

В ту саму хвилину, коли вже здавалося, що вершник наїде просто на них і що все пропало, —

постать вершника розпливлася у темряві. Ще раз почулося пирхання коня і подорожні рушили далі.

Цей випадок наче зачарував Янка. Він видавався йому сном, в якому, одначе, містився свій особливий, незвичайно глибокий, тривожний змісл. Йому здавалося, наче він шойно тепер і остаточно переконався в існуванні річей, які протягом декількох літ складали собою цілий зміст його життя. Чорний вершник, що виринуві з таємничої темряви, моторошна чулість нічної мли, жах, що приковував до землі, і кволість, що змушує ховатися, — все це були живі відчутливі явища. Їх велич вражала й пригноблювала. Ясно й чітко стали давно й глибоко знайомі діла. Як у млистих і незрозумілих переживаннях сну, почувся в цих явищах її дійсний суттєвий змісл, що неприступний тверезій, логічній думці.

Щось таке раптово відчинилося й зачинилося. Протягом однієї короткої хвилини його зір встиг зазирнути й викрасти таємницю. Вона буде обтяжувати пам'ять, буде вимагати розгадки, вирішення. Хай самовпевнена розсудливість спробує її злегковажити, але ж вона не зможе не піддатися непояснюваному відчуванню. Не через зрозуміле слово, не через роботу думки, а иншими, своїми шляхами, дістанеться те таємниче відчування до дна душі і назавжди лишить там свою відбитку. Не раз пригадається вона, щось таке пояснить, щось таке змінить, щось таке звелить. В нежданну мить, без усяких причин, з'явиться сама, без

запитання, втрутитися у свідоме мишлення, довершить те, що задумав, і вразить, здивує і зникне до свого часу.

Хто не знає, що кордонна сторожа пильнує вдень і вночі? Хто не знає, що всі речі, які вдень здаються звичайними й буденними, — вночі стають таємничими й химерними. Хто не знає моторошного чуття ночі в лісі, в незнайомій місцевості, коли треба стерегтися, щоб не потрапити до чіх-будь рук...

І проте, Янко зразу і без вагання повірив, що в нього була хвилина, яких він мало знав у своєму житті. Згадувалися інші, так само дивовижні, хоч і звичайні, події. З чорним вершником зв'язувалися глибокі вражіння дитячих літ. Прокинулися серед ночі без усякого значіння давно забуті події. І тільки тепер вони стали зрозумілі. На мить єдину з'явилася до нього й заслонила переходовий, поточний момент якась одвічна непогрішна мудрість. Він збагнув таємницю життя й смерті і знав, через що людина живе на світі. Зловив час і зупинив його рух. На хвилинку блиснула йому з небесної вишини зоря, зирнула крізь віти дерев — і заховалася. І протягом однієї хвилини встигла розповісти йому все, що лише існує у світі, у безмежній просторіні.

Його охопило якесь дивне сп'яніння. Він ішов слухняно за товаришем, чуючи тиху радість в душі. В думці своїй він називав її безглуздою й чогось сам себе соромився, але зараз-же піддавався

і почув себе неначе він вітає в горі на крилах. Нікчемною й легкою справою видалися йому всі подорожування. Смішним і потворним видався йому Гаварський, що обережно ступав у пільми. Він не бачив його, але почував кожний незручний його рух, кожен рису його обличчя. Кумедними здавалися йому у цій непроглядній темряві його окуляри та його міцний стиск руки. Йому доводилося стримувати свій широкий, вільний рух, що рвався з грудей. Враз Гаварський чхнув, але так, як це роблять люди вдень і далеко від кордонної смуги. Пачкар шарпнув його за руку так, що ледве його не повалив на землю. Янко також почув, що його дуже шарпнуло, потягло вперед і він побіг цілком не розуміючи, що саме сталося.

— Стій! Хто йде? — крикнув хтось так чітко й близько, що Янко в перший момент подумав, що то кричить пачкар, щоб обдурити сторожу, або за для якогось, йому одному зрозумілого, жарту. Блиснув вогонь, гримнув постріл і луна покоїлася по лісу. Всі трое присіли під деревом. Поводир намацав у темряві їхні обличчя й своїми кострубатими руками закрив їм роти. Всі зацімпили наче.

І знову страшно близько пролунав вигук:

— Виходь сюди! Чуеш? А то просто на тебе стрілятиму! Чуеш?

В голосі почувалася погроза, але в той-же час неначе й переляк.

Пронизливо, металево клацнув замок наладованої рушниці.

Тихо повз них пропливла хмарка порохового димку від першого пострілу. Ніздри потягли в себе їдкий моторошний дух. Нестерпно важко було почувати близько ворога. А в нього не було ні крапельни пачкарського гарту. Він заплющив очі, бо йому здавалося вже, що салдат стоїть перед ним і штрикає його кінцем багнета. Охороняла їх лише пітьма, але з такої охорони мало користи, бо в салдата напевне була ліхтарня, а до того всього вже світало і, певне, вже й сам день був не за горами. В обох рвучко билосся серце й обидва боялися дихнути, щоб не виявити себе. Гаварський був так пригноблений своїм злочином, що просто задерев'янів. Чекав лише чергового пострілу, як справедливої, заслуженої кари. Ну, гаразд, добре! Хай, нарешті, скінчиться вже ця ганьба!...

Враз щось таке важко й голосно загучало. Почувся тупіт, який наближався й голоснішав. Чутно було, як дрижала земля, як дихав стриманий на ходу кінь. Десь поруч заговорили люди. Чутно було кожне слово. Затихли. Стали прислухатися. Враз блиснуло яскраве світло і в ту саму мить пачкар зірвався із землі, схопив їх обох за руки й дременув у ліс. Дядько був дужий, тримав міцно, і хвилинами пригинав їх до самої землі і, стукаючи ними об дерева та тягнучи крізь кущі, мчав далі. Коли хто-будь із них падав, то він тягнув їх просто по землі. Ніхто не кричав їм у слід, ніхто й не стріляв. Так бігли вони з чверть години. Враз пачкар став, як укопаний. Навколо було тихо й

темно, неначе в чорнильниці. Десь угорі ледве-ледве шуміли розгойдані вітром верхи дерев. Селянин стояв і час-від-часу стискав їм руки. Це тяглося так довго, що Гаварський насмілився легенько зідхнути, але за це пачкар покарав його, так міцно стиснувши йому вище ліктя руку, що він ледве не крикнув від болю.

Стояли вони так протягом цілого часу. Становище витворилося неможливе. Але це напруження ввірвалося як тільки Янко, бажаючи змінити позу, спробував було притулитися до дерева й голосно зламав сухий сучок.

— Ну, ось і спіймали! Ходи сюди, падлюко! — почувся спокійний, впевнений голос.

Почувши це, Янко був певний, що все вже пропало. Хтось говорив так близько, що, здавалося, він міг дістати своєю рукою того, що говорив.

— Це пастка, — подумав він.

Але обидва проте стояли, не рухаючись, бо поводир міцно тримав їх у своїх лапах.

— Чуеш, чорте? Ходи сюди, останній раз тобі кажуть! — загучав другий голос і в ту саму мить їх залило пронизливе біле світло з раптово відкритої потайної ліхтарні.

Пачкар весь зіщулився, припав до землі, повернув у бік і, разом з ними, метнувся у ліс.

Хтось десь гукнув, хтось недалечко відгукнувся, а слідом за ними, продираючись крізь кущі, біг хтось інший. Вони, напружуючи сили й не чуючи, як стукаються головами об дерева, що-хвилини

падаючи й неймовірно швидко встаючи, божевільно тікали. Гримнув постріл — один, другий, третій... Це ще більше піддало їм сили...

Раптом земля під їх ногами провалилася і, випустивши рятівничу руку пачкаря, обидва сторч головою покотилися по крутому схилу на самісеньке дно якогось провалля. Бувши приголомшені тим, що сталося, нешвидко звелися на ноги. Лісом розкочувалася луна від нових пострілів. Янко чекав хвилину, другу, третю і коли, нарешті — почув у далечині звук сторожового свистка, то насмілився спитати:

— Чміль... Анджей...

— Це ти, Янку? Тихше трохи...

— Це ти, де Анджей? — прошептав Янко.

— Анджей...

— Тихше, почекаємо...

— А як прийдуть салдати?

— Давай, будемо прислухатися. Будемо тікати...

— Але куди?

— Вперед, куди понесуть ноги.

Гаварський підповз до товариша й обидва сіли на вогкій, м'якій землі. Сиділи, ні про що не думаючи, нічого не кажучи. Не могли ніяк погодитися з думкою, щоб провідник кинув їх так на призволяще. Цього вони не могли собі навіть уявити і, коли у цій темряві перестали почувати шорстку мужицьку руку, яка непомильно й просто вела їх, то гадали, що так воно справді не може бути й що щось таки мусить змінитися. Чекали,

що пачкар прийде до них, що якийсь чуття приведе його і що ось-ось він сам з'явиться.

Страшно обтяжувала їх ця несподівана самостійність. Від першого приголомшення встигли вже отямитися. Їм було холодно й чогось моторшно, хоч на кордоні вже все втихомирилося, хоч ніхто вже не біг за ними і хоч ніщо вже не загрозувало їм на австрійському боці, але одначе вони були страшно розгублені. Почали було тихесенько висловлювати свої міркування, але недовго тяглася їхня розмова. Посварилися. Одначе становище вимагало погоджених дій. Під тиском цієї неминучої потреби Янко виклав свій план: йти весь час в одному напрямку, щоб як найдалше відійти від кордонної смуги, а потім чекати ранку. Гаварський, мовчки, згодився. Тримаючись за руки, як друзі, встали і пішли.

Пройшовши трохи, влізли в якусь воду. Йшли спочатку обережно, навшпиньки, шукаючи ногами сухішого місця, але скоро погодилися з долею і звичайним кроком перебрили через неглибокий струмок, видряпалися на високий берег і знову занурилися в чорну гущавину лісу. Йшли обережно й помалу. Пройшовши ще трохи, налізли на якусь незрозумілу перешкоду: заплуталися між якимсь дивовижним гіллям, де їх з усіх боків оточили товсті сучки химерно покрученого дерева. Вилізши з одної такої пастки, вони залізли в другу, ще гіршу. Нарешті, коли вже не могли ні йти далі, ні назад повернутися, стомлено сіли на щось

таке, що нагадувало повалений стовбур дерева, але, як камінь, шорстке й холодне.

— Що це таке?

— Чорт його знає, куди ми залізли!

— Ніколи ще я не бачив чогось такого. Які це дерева так можуть рости.

— Це щось невидане...

— Може це ми маячимо.

— Перечекаємо. Ех, води напиться б...

— До того струмка, що ми брели через нього, недалечко. Лише, як знайти дорогу?..

— Е-е, якби - то знайти дорогу... Якби тільки видряпатися з оцього хмизу...

— Ну й запроторив же нас оцей пройдисвіт!

— Сам ти себе запроторив... Знайшов час, коли чхати.

— А твій сучок? Тож ледве що нас усіх не постріляли через тебе.

— Тихше...

— Тихше...

Стали прислухатися. Здалеку долітав якийсь чудний голос. Серед гупої ночі моторошний і неприємний був цей таємничий звук. Тихий, сонний ліс викривав якусь свою таємницю. Щось там жило й ворухилося серед ночі. Але що?

— Це, певне, дикі свині з місця на місце переходять і так перегукаються, — тихо прошептав Гаварський.

— Бракувало, щоб ще й вони прийшли сюди.

— В Галичині багато виводиться диких свиней...

— Але ж дикі свині так не пищать. Це скорше якийсь лісовий кажан...

— Дурний ти! Це ж сова, це Чміль...

Зраділи. Стали прислухатися. Звуки чулися десь дуже далеко й невідомо, з якого боку, не наближаючись і не віддаляючись. Нарешті затихли

— Треба йому відповісти.

— Спробуй... Ти ж умієш гукати..,

— Я ніколи не гукав по-совиному.

— Я просто крикну — „гов-гов!“...

— І зараз же звідки - будь вилізе галицький жан-дар. Ти маєш пашпорта? Можеш йому що - будь сказати?

Нарешті після довгих суперечок та нервувань, Янко зібрав цілу свою силу й видавив з грудей якимсь незрозумілим способом щось подібне до виття. Спробував ще раз — і ще гірше. Ніхто йому не відповідав. Далеко, в тиші ледве чутно почувся ще раз таємничий вигук. Янко й Гаварський відповіли одними лише зідханнями. Сиділи і, мовчки, кожний переживав у собі свою тоскноту.

— Ну, а далі що буде? Давай, спробуємо ще раз вилізти звідси.

— А, може, краще вже тут почекати ранку?..

— Я весь, як цуцик зігнувся. Ні випростатися, ні сидіти. Скрутив собі всі кости. Спробуємо, може як-будь видряпаємося. Вставай, давай руку, а то розгубимося!

Довго працювали, мацаючи навколо себе руками. Вилазили з пастки хмизу, сідали верхи на

повалені стовбури, відхиляли віти, пролазили крізь якісь діри, плазували на чотирьох по - під якимись низькими корчами і, нарешті, — о, диво! — вилізли на рівне місце.

Вже починало світати. Було видно окремі дерева і зорі на небі.

— Нарешті, виходимо з цього лісу.

— А знаєш, що це було? Це було навмисне навалене, а ми в самісіньку середину тієї купи полізли.

— Ну, а тепер давай будемо йти вперед, а потім — праворуч. Там Чатківці.

— Ти це напевне знаєш?

— Знаю, бо по зорях бачу. Коли ми йшли з Чмілем через леваду, то я затямив собі стан зірок. Великий Віз був перед нами, а тепер він уже ліворуч від нас. Треба повернутися до нього спиною і йти вперед.

— Тоб - то, значиться, назад у ліс, до кордону.

— Ти мені ніколи не даєш скінчити. Беручи на увагу, що зорі протягом цього часу трохи повернулися, треба нам з цим рахуватися. Инакше, значиться, не цілком повертатися спиною до Великого Воза, але ще трохи.

— Точність — математична! Веди, веди, мені однаково...

— Так саме буде, коли орієнтуватися за північною зорею. Там російський бік, тут австрійський, а ми...

— Ми перебуваємо в Польщі, тоб - то невідомо де...

— Від нас декілька кілометрів до Чатковець. Ми йшли довго, але повільно. Тепер, напевно, друга година. Як тобі здається, чи можна вже тут запалити сірника?

— Ні, пройдем ще трохи.

Вийшли з лісу. Перед ними розгорнувся великий простір зелених луків. По вогкій, заросеній траві пішли вони навпростець, раз - у - раз провалюючись на багнистих місцях. Перейшли через поле якогось незнайомого колосся (якого, між іншим, і вдень не пізнали б), безжально топчучи криваву селянську працю.

Вимокнувши до пояса й обмерзнувши до самих кісток, вибрали на якусь ріллю. Довго - довго ішли вони по крихкій, давно зораній землі, поки, нарешті, прийшли до широкої, чорної стіни лісу. Гаварський збентежився:

— Ні, цього вже досить! Лісу мені на сьогодні цілком вистачить! Не піду!

— Адже ж тут за цим лісом „наше“ село. Чого ще тобі хочеться?

— Мені хочеться знати — куди й чого йду я?

— Зараз ми йдемо, щоб виспатитися, а завтра, підкріпившись, перебратися через кордон.

— Лихо мені з тобою! Невже ти знайдеш дорогу? У лісі та ще й уночі?

— Та я ж тепер чудово знаю напрямок. Зорі просто передо мною.

— Зорі! Я також цілих два роки жив на d'Observatoire, але проте не вважаю себе за астронома.

— Але ж я кажу тобі, що чудово відчуваю напрям!

— Мідного шеляга не дам я за твоє „відчування“...

— Та - а... розумієш... Ну, ходім!.. Що там дарма час гаяти?.. — дратувався Янко.

У відповідь на це Гаварський сів під деревом, витягнув довгі ноги й задивився на небо. Янко так само сів під другим деревом.

Так, сердячись один на одного, мовчки вони просиділи цілу годину. Дріжали від холоду.

Лише тепер стали їх мучити спогади про те, що вони пережили в дорозі. Боліли натружені ноги, подряпані до крові руки. Гаварський приклав до пораненого чола жменю вогкої землі; Янко, махаючи рукою, що десь ударився нею, чи може, вивихнув, — тихенько квилів від болю. Ніч і не думала відходити, а сірники вони десь загубили.

Зоряне небо сяло блідим мерехтінням. Ясно було видно глибоко - чорну стіну лісу. Лугами стелився туман, творячи щось таке, як безмежно широкі білі озера. Широкий, як світ, здавався перед їхніми очима простір.. Око захоплювалося цією далечинню, пам'ять відмовлялася йняти віри і щойно перейдений шлях. Прокинулося чудне жадання чого - будь незвичайного, фантастичного. Янкові забажалося, щоб цієї тихої ночі, в цьому млистому просторі, з'явилися таємничі голоси, виринули невідомі постаті, став який - будь привид, яка-

будь мана. Забажалося дитячої віри в надприродні явища, що іноді викриваються вибранцям тих таємниць, що діються вночі, коли вся земля спить.

Що побачив би тут якийсь мрійник або поет?

Над лугами вітали б зграї білих, як той туман казкових ангелів.

Широко розгорнулися б їх легкі крила, повільно - повільно вимальовувалися б з молодніх туманів бліді постаті, тихо і спокійно підносилися б вони до неба, до зір далеких, а слідом за ними линула б тужлива, сумна, тиха пісня...

Виринув би зачарований лебедь з вигнутою шиєю, а за ним — млиста постать бога - лицаря. Попливли б вони по млистому морю звідкись із нетутешнього світу, невідомо ким послані, щоб створити великий подвиг. Срібний шолом, срібний щит...

І, як у дійсності, Янко почув тиху, чарівну музику. Застогнала, заспівала скрипка. Веселкою заграла тонка павутина мелодії. Невловимо прозора, як рососою народжений туман, вона обгорнула душу. По - під лугом, по - пад цією ніччю, по - над цілим світом розлилася її ніжна, неодворотна сила.

Вона тягла за собою людину. Відходить душа в забуття від землі, від буденних справ, від поточного моменту. Країна мрій, країна річей, що їй нема назви, розуміння, що їй нема для назви й такого слова у людській мові, мовчазно відкривалася й мовчазно зникала у просторі. Минали довгі хвилини, що давили його надмірою щастя.

Оголювалася, відкинувши сором і понехаявши самовпевненість, захована скрізь і всюди в знайомому світі, велика краса. Пам'ять не пізнавала пережитого, думка сама себе не пізнавала. Звідки взялася та сила, що ладна на все піти, все створити? Звідки з'явилася й чому стала тепер непорушною, твердою й спокійною вірою, певна в собі і в своїй перемозі?

Раптовим, турботливим поривом знялася в душі жадоба чогось великого; затужило, забилося серце жаданням швидкого й переможнього подвигу.

Все ясніше вимальовувався протилежний ліс. Чітко накреслювалося його зазубрена лінія на тлі неба. Захиталися тумани, попливли юрбою в гору і, — то відкриваючи світ, то загортаючи його — розривалися на клаптики, витягалися в стрічки та стьожки й розпливалися по - над землею.

Безперестану тяглися отари, юрби тіней. Невичерпні були змінні форми й образи. Підносили до неба свої чаші велетенські квіти, здіймалися в гору башти повітряних палаців. Змагалися один з одним народи, боролася добро і зло, життя із смертю.

Все блідіші робилися тумани, все ясніші ставали навколо контури. Теплий вітер зашумів деревами. Раз, ще раз і ще раз зацвірінькала якась пташка. Голосно, жваво, весело. Янко глянув на небо. Там згасла остання зоря.

Вже був ранок.

Схопився на ноги. Раптом зробилося весело. Поруч, під другим деревом, прихилився до стов-

бура, спав Гаварський. Вихудлий, заболочений, він здавався на тлі цього пейзажу якимсь опудалом. Зіщулився, зігнувся в таку позу, наче навмисно бажав мати як-найсмійшніший вигляд.

Веселий, нестриманий сміх Янка розбудив його. Не змінюючи постави, він зизом, як розбишака, понуро глянув у просторінь, дивлячись на нього, цілком зійшов з глузду.

— Гаварику, до чого ти подібний? На бога, не дивись так, а то я лусну!..

Товариш не казав ні слова й не зводив з нього очей. Янко дивився на нього, впершись руками в боки, то присідав, то підводився, а — нарешті — ліг на спину і став махати в повітрі ногами. Гаварський дивився на ці всі безглузді жарти суворими очима. Обличчя його було брудне, ніс і одне око розпухло, а до чола прилип великий лист.

— Що з тобою, скажи? — спитався Янко.

— Мене всього трясє, почуваю, що перемерз, а до того всього загубив окуляри й нічого не бачу. Чорт би взяв це все!

— Встань з долу і йди!..

Крехтячи й упираючись об землю, з неймовірними труднощами він нарешті підвівся. Дрижав цілим своїм тілом і цокотів зубами.

— Це дурниці, — на сонці зігрієшся! Мені страшно весело, Гаварику! Чи знаєш, якби так ось зараз, на світанку, мав статися справжній, великий бій. Що?.. Коли-будь, там, дідько бери! Що?.. Ціла юрба, безліч людей, — наших людей, справ-

жніх, здорових, дужих. Прокинулися й стають у шереги — люди, коні, гармати. Їде головнокомандувач... Навколо туман, свіже бадьоре повітря, кожний стискає в руці зброю, всі напоготові. А там під лісом ворог — видно тьму-тьмушу салдатів. Враз голос сурми. Бий, заволок проклятих! Хай живе воля! Ех, Гаварику, дожити б нам до цього, поки ще ми не постарілися! Ех, Гаварику, кажу тобі, таку зараз почуваю в собі силу, що міг би тебе вгору підкидати й руками ловити, враз із цілою твоєю вченістю.

І неможучи більше змоги витримати, схопив його в обійми і став трясти, піднімати в гору й крутити ним навколо себе; нарешті схопив його за плечі й почав з ним боротися. Гаварський посинів від злоти. Бив товариша кулаками, куди тільки бачив, і зовсім не жартома. Тягав його за волосся, бив по голові, штовхав ногами. Коли обидва впали на землю і Янко, знесилившись від реготу, не пручався, — Гаварський виліз на нього й почав нещадно товкти його, при чому в його очах було стільки жорстокости, що якби хто надійшов підчас цієї сцени, то цілком певно подумав би, що діється справжнє душоубство.

Нарешті обидва втихомирились. Стояли один проти одного, важко дихаючи.

— Ну, що, добре нагрівся?

— Та, нічого, ліпше стало!.. Розігрівся трохи... Лише йолопом треба бути, щоб так грітися! Ти, ось, рукав мені відірвав...

— В Сковроньського підлатаємся. Ну бери речі й підемо!

Тут вони вперше за весь час разом зареготалися. „Літератури“, що викликала стільки суперечок, в даний момент вже не було, бо обидва розгубили свої вузлики, і ні один, ні другий не знали — де, коли й підчас яких саме пригод їхньої нещасливої мандрівки вони позбулися її. Одначе, журилися недовго, бо в хаті Сковроньського у них лишився ще цілий склад.

Ішли лісом. Там було ще темно й таємнично. Де-не-де чулися ранні голоси птахів. Порожньо й просторо було між високими стовбурами столітніх дерев. Не знаючи дороги, йшли в тому напрямку, як його намітив Янко. Гаварський також розворушився й доводив, що в дійсності, хто-зна, може навіть ліпше, що вони не перейшли за цим разом кордону, бо тепер набралися досвіду, який напевне знадобиться колись. Окрім того, вони можуть умовитися з місцевими євреями що до перевозу транспорту геть аж до самого Міхова.

— Я лише одним радію, — запально промовив Янко, — що на нас стріляли!..

— І що не попали...

— Це в свою чергу... Але, що не кажи, а приємно пережити таку пригоду.

— Ну, ну!.. Невідомо, що то ще цієї ночі нам буде?

— Хай буде, що буде! Кажу тобі, Гаварику, розкисли ми на еміграції. Треба буде піти на всякі

пригоди. Треба підкласти трохи вогню під те життя, там на батьківщині. Що таке справді література? Треба іноді й трохи шуму...

— Так, так! Давай бунтувати темну масу! Виведемо її на вулицю, а вона вже піде, куди сама забажає: до обер-поліцмейстра із скаргою на фабрикантів, або, може бути, — почне розбивати єврейські крамнички. Соціалізм лишиться на папері, „в літературі“...

— О, ні, любий мій „органчику“! Зараз я вас на вулицю не поведу, але цілком інша річ — зібрати в гуртки працьовитих хлопців і показати суспільству, що й ми живемо у цій самій „батьківщині“. А коли будемо ми, то Гурко не зможе спокійно спати. Це зробить більше вражіння, ніж усі погрозливі прокламації, що їх друкуються за кордоном і висилається просто до рук жандарів на кордоні.

— Поможі тобі, боже! Лише тут, у лісі, на свіжому повітрі, ти забув про одну торішню дискусію й про одну постанову, що зобов'язує...

— Сказати правду, то лише там, у Польщі, почую, чого жадає та земля. Побачимся ми, нарешті, віч-на-віч з тим пролетаріатом, бо що ми справді знаємо, і що таке наші постанови?

Ідучи через ліс, досить спокійно собі сперечалися й не звертали ніякої уваги на те, куди йдуть.

Ішли все вперед. Стомилися не аби-як, але вирішили не спочивати, поки не вийдуть із лісу.

Нарешті дерева стали все менші й менші, потім замість дерев пішли чагарники й перед їх очима розгорнулася ясна просторінь.

Обидва замовкли і захоплені красою, вражено зупинилися.

Небо пламеніло червоною загравою. Низько по землі, як оком глянути, стелився туман. З-за обрію викочувалися клубки хмар. Ціла отара їх вирушала в похід по небу. Мінилися в очах їх невловимі кольори й чудові своїм безладдям форми. Далеко, неначе племінні язика, ворушилися вони над землею, ховаючи за собою невидану пожежу. По небу неохоплено розливалось незрозуміле життя. Його таємнича сила заповонила весь небесний простір. Щось таке народжувалося, поставало, виростало, мінилося.

Всеволодне й непереможне було його прямування до когось і світ ждав, ждав чогось.

Загортаючи своїм блідо-сірим, таємничим серпанком барви землі, лежав ще нічний туман. Чужо й безжиттєво розстелялася широка площина. Це було тихе видовище якогось погаслого світу, що віяло смутком. Десь далеко—то тут, то там—вимальовувалась тінь дерева, млисті контури окремих будівель, то знову десь там око відгадувало в цій порожнечі існування невідомих річей невідомого життя. Цей спокій стомлював і своєю довгою мовчанкою навівав тоскноту.

Але раптом з по-за обрію землі викотилося вогнисте коло, глянуло на землю й усе перетворило.

Живим гомінким і виразним, як обличчя людини, стало лице землі. Прокинувся світ і встав зі сну. Ворушилася, вирівнювалася площина, згортали з себе дивний серпанок ліси й горби, плямами вимальовувалися людські житла, різнобарвні квадрати полів, смуги нив та поплутані стьожки меж... Білі дороги накреслилися на всі боки, а десь далеко заграла металевим блиском лента ріки. Туман порідшав і викрив усі свої таємниці. Виросли, хвилину ще тому невідомі, села й з'явилися на своїх місцях цілі долини, величезні простори, що були заховані від очей. Світ поширювався й робився великий, справжній.

— Гаряче буде сьогодні! Чи почуваш, як уже пече сонце?

— Бачив ти, Гаварику, коли-будь як сходить сонце? Я, приміром, перший раз бачу... Ніколи не сподівався, щоб воно було таке!..

— Ні, такого сонця й я не бачив... Гарно, що й казати, але спати проте хочеться.

— Та ні за що на світі! Тепер спати? Дивись! Все це має тепер такий вигляд, неначе цілий світ став щасливий, неначе нема ніяких кривд, ніяких сліз, ніякої неправди, рабства та поневолення!.. Яка могутня уява! Які чудові ці хатки між деревами! І хто б міг сказати, що там живуть голодні, темні й люті, як звір, пригноблені люди?..

— Глянь на той білий костел! Дзвони дзвонять, справді дзвонять! Слухай!

— Так, я чую...

— Це ранковий дзвін. Запевняю, що якби тут не було такої, як ти, мавпи, що не розуміє нічого такого тонкого й чулого, то я... я... справді зняв би капелюха й почав би молитися!..

— Будь ласка, не соромся! Можеш собі молитися, а коли прийдемо до села, то ще й — висповідатися. Можливо навіть, що тебе тут у дяки візьмуть і тоді будеш пан-отцеві...

— Та, бачиш, вельмишановний мій пане докторе, є отакі засушені емігрантські мумії, які не можуть уже нічого почувати, що не міститься ні в програмі-мінімум, ні в програмі-максимум...

— Натомість, ці речі містяться в програмі-середньому, де порядкують підлітки й закохані учні п'ятої класи. Хлопчик ти й раненько тобі йти на підпільну роботу.

— В такому разі тобі вже надто пізно. Тобі слід було б струпішити на місці, де-будь у мансарді на rue Mouff eturd, над останньою брошуркою, що так само, як і всі попередні, ніколи не дійде до Польщі... Я вважав би за простіше, щоб не застрілили на кордоні, ніж...

— Боюся, що ти надто часто згадуватимеш цю стрілялину.

— Знаєш, старий, мені страх як не хочеться сваритися. Чи не можна поговорити з тобою людському? Чого ти роз'їрипився? Адже ж ми повинні радіти...

— Я й радію, лише твоїх шпильок мені досить. Коли це саме буде тягтися й там, у Варшаві,

то уявляю собі, яка може бути наша спільна робота!..

— Ну, гаразд, — згода! Більш ані слова! Розумієш — згода! Не хочу більше...

Обидва сиділи, говорили й не хотіли підводитися. Гарно, широко й гостинно розгорталася перед ними заселена країна. Вабила, вітала й віщувала щастя та радість. Сумною, зажуреною, але всепрощальною усмішкою докоряла вона їм за довгі роки забуття, розповідала про свої страждання, скаржилася на напасників, що топтали її ниви, на гноблення, що гнуло всім додолу голови. Вимагала обітниць, присяги. Живим голосом заговорили поля, села, лісові пагірки й розлогі луки. Спокійно й поважно говорили ліси своїм ритмічно-розгойданим шумом смереччини. Соромливо, цікаво й допитливо визирали з трави голівки дрібних квіточок.

Навколо все жило й оповідало про різні події: шепотінням листя, смугами туману, барвами квіток, ароматами живиці, піснями пташок, джеботінням комах. Прислухалася душа й забула про все, споглядаючи. Від живого образу землі не могли відвестися очі. Думка шукала, як уникнути й виправдати себе від таємного докору, що так неждано з'являвся й боляче колов. Раптом, як звичайний спогад, впала вага давніх, протягом довгих літ нагромаджених, півдумок, півбажань, млистих рішень і загадкових потягів. Своїм іменням назвали випадкові хвилини й дивні настрої, які

раптово приходили й відходили, знову повертали-ся — там, тоді. Полекшено зідхнули груди.

Ти прийшла, нарешті, хвилино одвертости!

Мовчки й довго дивилися обидва в просторінь, не дивлячись ні на що, але бачучи все.

І утишилася туга їхня, що давно вже несли вони її у своїх серцях, самі не знаючи, — туга за рідньою землею.

У Янка неначе сльози заблищали в очах, а Гаварський, — який у кожній справі був лише теоретиком, — завважив, що щойно тепер він дивно якось зрозумів одне дуже складне питання, якому свого часу присвятив величезну кількість думок, нервових подразнень, дискусій, статей та доповідей. Звичайно, він і раніш розумів його, але, звичайно, він не який-будь Янко, що живе вражіннями, а також і не маляр, в якого розум міститься в очах. Одначе... одначе, він мусів визнати (перед самим собою і зробив він це не без деякої особливої приємности), що те попередне розуміння було нічим перед тим, що (чорт знає, чому) так несподівано, відкрилося йому без усякої очевидної (логічної) причини. Він готувався відбити порив ентузіазму, що з хвилини на хвилину міг ним вибухнути Янко. На випадок нападу готувався проказати все те, що вже раніш казав. Але в старому архіві партійних премудростей довершилася якась революція. Там нашвидку відбулося якесь підозріле голосування або *сoup d'état*, словом сказати, — якийсь нечуваний бунтівничий

випад... Одначе, він не почував ні обурення, ні за-непокоєння. Він був радий тому перевороту, що стався, а що до його наукового обґрунтування, то він вирішив собі відкласти його на майбутні часи.

Янко мовчав і думав. Так просиділи б вони, хто зна, скільки часу, якби перед ними не з'явилася маленька зігнута постать, що тягла на спині у пірваній ряднині величезну в'язку хмизу.

Баба здивовано подивилась на них і в її очах відбився переляк,

— Слушайте, громадянко, — звернувся до неї Гаварський, — де тут дорога до села Чатковець?

Баба витріщила на нього непорушні очі.

— Ми заблудили у лісі... Адже ж ви, громадянко, тутешні?..

Баба важко зідхнула й швиденько пошкандибала зі своєю в'язкою. Через хвилину вона сховалася за кущами.

— Глуха вона, чи що?

— Не зрозуміла. Хто ж такій бабі каже „ви“, або „громадянко“? Подумала, що якісь божевільні, або глузують з неї.

— Так чому ти їй не сказав „ти“, чи як у вас звертаються по-польському до цих „хамів“?..

— Підем, доженем її...

Обидва схопилися й через декілька хвилин наздогнали бабу. Але раніш, ніж вони встигнули вимовити слово, баба скинула з плечей в'язку й метнулася в кущі.

Обидва здивовано зупинилися й довго дивилися один на одного.

— Що воно? Адже ж ми, здається, не подібні на розбишак...

— Хто знає?

— Чудні тут норови...

Постояли ще трохи й пішли першою, яка трапилася стежкою, шукати кого-будь, щоб розпитати про дорогу. Янко давно вже стратив певність у правильності вибраного шляху і, навіть, не соромився цього. Він, щось собі співаючи, збирав по дорозі квіти, складав з них букета і зовсім не звертав уваги на товариша, що йшов попереду. Наздогнав його вже аж на шосе, яке враз несподівано перетяло їм дорогу. Недалечко стояв Гаварський і, зідравши вгору голову, пильно дивився на напис на дошці, що висіла високо на стовпі. Його обличчя виявляло незадоволення.

— Йди скорше сюди! У мене без окуляр в очах двоїться... Не бачу нічого... Тут щось таке написано... Лише я не певний...

Янко глянув, постояв з хвилину без руху і, повернувшись до товариша, чудним голосом сказав:

— Ти знаєш, що тут написано?

— Люблю такі запитання! Та, дідько бери його!.. Кажі зразу, що саме?..

У відповідь на це Янко поклав йому на плечі обидві руки і продекламував:

— До Вольброна 11 верстов...

— Ну, так, гаразд! Але, що ж це значить?

— Це значить, що ми у Польщі...

Тут обидва приятелі впали один одному на груди, обнялися й поцілувалися, чого не робили вже протягом шости літ, а потім, обернувшись лицем до Вольброма, пішли по шосе. Обшарпані й заболочені, без усяких зайвих річей, вони — не без гордощів — легко й радісно йшли вперед.

Янко зараз же звучним та приємним голосом заспівав „Інтернаціонал“, а Гаварський, як завжди, глухо й фальшиво підтягав йому...

Так, на самісінькому порозі, весело почалося їх життя в т. зв. „країні“, а потім — різно бувало...

НА ВОКЗАЛІ

Невтомно пронирливі очі шпигунів викрили його одної гарячої літньої ночі на гомінкій, переповненій галасливою юрбою, залізничній станції. З надзвичайною обережністю обсадили вони зараз же всі виходи, платформу і викликали телефоном самого начальника, — таке він їм дав на всякий випадок розпорядження.

Нарешті, нарешті...

Схоплено знайомого „невідомого“, — знайомого всім шпикам протягом уже двох років, описаного з усіми „прикметами“ в жандарських інструкціях, секретних обіжниках, що мав свою окрему теку справ у „охранці“, яка містила в собі рапорти шпигунів із різних місцевостей країни і, навіть, з по-за кордону, цілі монографії, докладні звіти.

Розкриється таємнича постать... Сміються прокиливі очі агентів, відживають бліді обличчя шпиків. Радісна подія — потирають руки, тихо лаються від радості, заздять великій нагороді щасливого товариша.

— Поталанило Винничукові!.. От, певно радіє сукин син!..

— Я б його теж пізнав... Примусили мене стояти

на площі між візниками. Винничукові завжди доручають кращу роботу, а чим він кращий від усіх нас? Четверта вже нагорода!.. Повинна бути якась справедливість... Скажу начальникові...

— Триста карбованців нагороди! Господи, господи!.. От уже як везе, так везе!..

— Тільки вже глядіть, панове, не випустємо того Винничука так просто, на сухе!.. Триматися разом... Що б не було, а одну катеринку треба цілком пропити. Нічого відмовлятися, третина — небагато. Таку нагоду треба покропити...

— Чекайте трохи, — озвався четвертий агент — скептик і мізатроп, що завжди ахкав, скаржився на груди, та якось криво ступав з того часу, як його якийсь невідомий — ні сіло, ні впало — немилосердно побив уночі палицею...—Чекайте трохи, він ще не в наших руках. Трапляється, що така сволоч уже навіть тоді, коли його оточиш з усіх боків, випорсне з рук, пропаде кудись, наче крізь землю провалиться. Нераз уже траплялося таке. Твій він уже тоді, як руки йому звяжеш, та ще в морду раз, другий даси. Знаю я таку сволоту, знаю... А коли у нього ще й револьвер є, так тут таке, що може на похоронах випити доведеться... Тепер вони стріляти почали, розбійники...

— Ох, служба наша, служба!..

Так розмовляли поміж собою зняті із стійок агенти, сидючи у своїй кімнатці, що загубилася десь між прибудованнями велетенського двірця, десь у проході з багажного павільйона в залю

третьої класи, — в коридорчику, заліпленому простирадлами потягових розписів, у кутку, де можна кожної хвилини вихопитися й заховатися.

Повз величезні двері залі другої класи нервово прохожуються якісь добродії. Ось один закурює цигарку, ось другий починає уважно читати якийсь наліплений на стінку обіжник, третій стоїть коло буфета, четвертий сидить на канапі і неначе храле собі.

А він бачить їх усіх, давно вже бачить, що робиться навколо.

Давно уже підраховував можливості усіх виходів, виміряв силу кожного, що чатував на нього. Абсолютно неможливо... Хвилину перед цим іще можна було спробувати, а от тепер уже пізно. Потяг уже відійшов, у залі якимось моторошно порожньо, порожньо на платформі, порожньо на площі перед вокзалом.

Прийшов кінець, видно, — прийшов...

Напружуючи пам'ять, протягом хвилини переглядав він у своїх думках усе, що є в його в кешенях та гаманцеві.

До якої кешені засунути руку, щоби знищити?

Що може його видати, який папірець або записка? З почуттям безмежного задоволення прийшов до висновку, що на цей раз якимось у нього нічого коло себе немає, крім блокнота, записаного ієрогліфами власного винаходу, яких розібрати ніхто не зможе.

Яка приємність! А то так не хочеться думати, так не хочеться ні про віщо більше думати...

Валізка з літературою в рахунок не йде. Кому може пошкодити література. Єдине тільки, — втрата...

Усе гаразд, чого ж іще чекають оці пройди-світи. Усе готове. Буде спочивок. Нарешті, нарешті...

Чи не все одно, чорт забери!.. Хоч досить дивний, надзвичайний збіг обставин...

От уже три місяці, як його гонять друзі, товариші.

— За кордон, за кордон — у гори.

Альпійцем задумали його раптом зробити. — Чи чули ви щось таке?

— Щоб ти тут не наважувався цілий рік і на очі з'являтися... За кордон!..

— Етапним порядком відішлемо тебе...

— Що? Ти ще таки тут, у Варшаві? Стוב-бичиш цілими вечорами по кафе? Хочеш, щоб тебе на вулиці спіймали?

Нарешті йому надокучила вся ця дружня об-лава — зібрався і вирішив виїхати.

От диво! — навіть грошей дали йому на подо-рож. А до речі і валізку з літературою, та два-три доручення до Ченстохова, кілька відомостей до Заверця, дещо до Сосновиць... Це ж усе подо-розі... Правда, він уже відзвичаївся спочивати, але зате, як сибарит до своїх пантофель і халату, — привик він їздити й ночувати що-раз, то в іншо-му місці, привик бути завжди наготові, ждати всяких пригод...

Останніми часами йому справді почало роби-тися тісно. Із Варшави його викурили, у Ченсто-

хові довелося серед білого дня рятуватися на вулиці від гонитви, у Домброві пощастило вночі продертися крізь облаву, що зробили навколо будинку, де він жив, при чому він порядно надвередив собі ногу, спускаючись у п'ятьмі по якійсь купі каміння. Недовго пробув він у Вільні, де віч-навіч стрінувся із знайомим шпиком, який наробив такого галасу в тихій столиці Литви, що йому довелось тихенько, непомітно, на своїх двох покинути це місто.

Не допомагали всі можливі (і неможливі) переодягання, аж до циліндра включно, не допомагало також — ні голення, ні відпускання бороди, ні бинт для вусів, бо скрізь пізнавали його.

Наприкінці довелося кілька місяців конати від нудьги в якихсь чортових Сувалках, підриваючи первісну цілину місцевих соціальних взаємин. Саме там, очевидно з нудьги, почав він кашляти, хорувати, ліг раз у постіль на тиждень, потім удруге, на три тижні.

Партійні лікарі роздягли його догола, крутили ним цілі години на твердому тапчані, і робили такі поважні фізіономії, які можуть робити тільки молоді незіпсуті практикою лікарі.

— Від'їхати... Найкраще б у Рейнерц...

— А чи не краще до Мерами?

— У Рейнерц, колего. Хіба ви не читали в останньому числі лікарської газети?

— До Мараму, колего. Ось прочитайте шосте видання... Професор Девальє у великій статті...

— Вибачте, товариші, чорт би вас забрав! Ви тут так розмовляєте, неначе над ліжком Рокфеллера...

— Ну так тоді у Закопане, у Татри...

— Так... Повітря перш за все...

— І кинути всякі справи...

— Абсолютний спочинок...

— Експерсії в гори...

— Тільки не надто перевтомлювати себе...

Виходить, що воно не так легко „екскурсувати“ в ті гори...

Але, от, суб'єкт, що стояв коло буфета, швидко підходить до суб'єкта з цигаркою. Гаряче розмовляють про щось. Уже навіть не прикидаються.

— Ох, доведеться вставати зараз, доведеться! Аж шкода...

Вокзальна канапка із зіпсутими пружинами видавалася йому надзвичайно захисною. Цілковита пасивність, небажання про щоб то не було думати цілком опанувало ним. З насолодою, з вільною від всяких турбот і спроб думкою — щоб то не було вигадати, дивився він на суб'єктів, що виразно нервувалися, на букети засушених квітів, що стояли у вокзальному буфеті, на совинне опудало, яке стовбичило поміж пляшками, на електричні лямпки, на залізні сволоки стелі.

І з приємністю думав про те, як із тієї хвилини, коли над ним залунає сакраментальне „будь ласка“, він надовго, не знати на який час, буде звільнений від усіх самотійних орудувань, рухів,

від усяких намірів, планів, від зусиль обмірковування, і від зусиль виконання...

Не рухнути пальцем — яка насолода...

Тільки тепер, за ці чверть години пасивного чекання, повірив він у те, що йому давно вже до оскоми повторювали товариші, товаришки та лікарі...

— Так, стомився я... Загнаний, як вовк, що за ним ганяються три дні і три ночі. Видко, що сил більш немає, а то я б іще спробував щось вигадати, принаймні хвилювався б...

Сидів і наче дримав. Його спокій до краю нерувався шпиків. Ясно було, як день, що він уже давно все зрозумів, що стежить за кожним із них. І хоч би який-будь рух, якась найменша ознака хвилювання, хоч би оцей обов'язковий рух людини, коли її несподівано заскочать — руку до кешені, щоби щось знищити, щось роздерти...

— Він щось задумав... Щось вигадує... Будьте на готові, братва... Ні кроку від дверей, — шепочучи, дає накази „старший“...

— Звертайте увагу на кожний його рух. Як тільки полізе до кешені, — хапати за руки. Тихенько, без скандалів, тримайте тільки міцно... Цей може стріляти...

І хвилюючись все більше й більше, він побіг до телефона підігнати начальника.

— Вже їде? А що як там „він?..“

— Сидить і не рухається... Нічого невідомо...

— Ну, а як ви думаете?..

— Думаю, що стрілятиме, — це великий карась..

— За всяку ціну взяти живим... Отруїтися може, — глядіть, глядіть... Пильнуйте за його рухами...

— Пильнуємо, — тільки будь ласка, скорше, на бога!..

— За чверть години буду...

В буфеті льокаї дзвенять тарілками, ложками; через залю перейшов важкими кроками носій у синій блузі, гучною луною відгукнувся в порожній залі стукіт його великих чобіт. Якийсь залізничник, що, очевидно, відбував нічну чергу, підійшов до буфету — „заморити червчачка“...

— Очищеної... — випив і, закусуючи бутербродом, обережно озирнувся на канапу, де сиділа таємнича постать. Про облаву знають уже по всій станції. Знають на телеграфі, в багажній касі, в експедиції. Залізнична шушваль крутиться — сенсація! То один, то другий перебіжить через залю і заховається разом зі своїм цікавим, переляканим поглядом.

Хвилина роздратовання... Чого вони чекають. Доки він сам встане і віддасться їм до рук? Доки скаже: „Ось я, беріть мене. Досить уже комедії. Ну, нарешті вам довелося. Довелося, так і беріть, тримайте...“

На мить наче прокинувся, наче блискавка спалахнула в голові: хора уява, нервовість. Це трапляється... Немає ні шпиків, ні облави, нічого немає... Галюцінація стомленого мозку, не більше... Встати і піти — встати й піти... Ніхто не затримає...

І знову спокій, знову безсила півусмішка: чи не все одно?..

І хочеться йому позіхати, позіхати.

І раптом голосне гуркотання наповнило простір, загуло під залізним склепінням — і одразу затихло, завмерло і з пронизливим свистом, що залунав по всіх кутках залі.

В одну мить цілий двірець переповнився людьми. Наче хто сипнув піском — гомінкий, нестримний потік вдерся через двоє дверей. Ідуть, біжать, засапано поспішають; лантухи, валізи, баульчики; жінки, діти — галас, вигуки... Зграя навантажених носіїв у синіх блузах біжать, поспішаються, штовхають, доганяють одне одного, наче у шарварку, в якійсь божевільній гонитві...

Це потяг з-за кордону.

Одну секунду дивився широко відкритими очима на цю дивну юрбу... Дивився, наче зі сну, не розуміючи... І враз у свідомості спалахнуло здавлене полум'я — бажання визволитися.

В одну мить блиснуло сталеве лезо волі, прокинулася сила... Сліпуча блискавка надії підхопила його, понесла і з кожним ударом серця, що рвучко билосся, кричала: поспішай, поспішай, поспішай...

— Поспішай!.. Поспішай!..

Поринув у загальному шарварку, влився в юрбу, розтопився в сірому, каламутному людському потоці, дозволив йому захопити себе й понести...

Тут двері... двері — тут...

БАТЬКО Й СИН

Три глухих мелодійних удари стінного годинника змусили старого прокинутися. Він зрозумів, що вже більше не зможе заснути, і терплячими, при звичаєними до страждання очима дивився в темряву.

Довго лежав він нерухомо, як авжди, важко дихаючи і не поспішався думати, сам себе обманюючи, ніби-то він ще дрімає й ніби-то нічого не пам'ятає й не знає. Але близько-близько, лише на один крок від нього, зачаївшись у темряві, чатували підбадьорені за час його короткого сну, підсилені й ладні кожної хвилини напасти на нього, настирливі думи.

Відчував поблизу цілу їх зграю, що товпилася в чорній кімнаті. Знав заздалегідь, які з них стоять напереді, коло самісінького ліжка, які посередині, ховаючись у загальному безладді й темряві; бачив і ті, найжахливіші, які підло ховалися по-під стінами, але скоро-скоро переможно протиснуться крізь щільну юрбу думок і опиняться тут, ось тут, близько, сядуть на ліжку, важкою вагою придушуть його старі груди й почнуть мучити, душити, катувати, знущатися...

Коротка мить між спогадами про сон і погодження з дійсністю. Мала й непомітна мить чекання.

І ось перед очима уявно стоїть уже один з останніх днів довгого-довгого життя. Яка невгамовна, тужна тоскнота... А ось і там, недалеко й безмежно далеко, і дійсний і, здається, неймовірний, перший на ціле життя пам'ятний день пробудження свідомості, перша дитяча думка, перший дитячий спогад.

Як швидко вичерпало себе життя, — і ось його вже немає, немає. Важко повірити. Але при зви чаена, вишколена пам'ять числить дні, місяці, роки, витягає з туману минулих часів події, випадки, що їх бачено й переживано і що відоме до найглибшого свого коріння.

Дитинство, шкільні роки, юнацтво, — ось він, отой страшний рік: оті ліси, тріскотня рушничних пострілів, і пекучо-пронизливий біль у плечі, і дні ув'язнення в люблінській фортеці, і широкі сибірські степи, і довгі, безкінечні роки заслання, і племінне горіння душі в порожній, убогій, складеній з круглих деревин хатині, — злотне м'яжке — як шовк, волосся і люблячі, завжди скорботні очі. — Плач, старий, плач...

Аж ось — перше белькотання дитини, і радість, — боже, яка радість! Плач, старий...

Тут сумні спогади вриваються. Зникли безслідно, розвіялися короткі радощі замилювання душі. Гнівno стиснулися уста, понуро насупилося чоло. Прийшов уже, він уже тут — мучитель.

Які злобні жорстокі очі, — ненависні, гидотні очі! Яка жахна подібність з чудовими, скорботними очима Ядзі, але які вони злобні й дерзотні в запалі гніву!.. Потвора, виродок...

— Не жалкую його й не шкодую про те, що сталося. Ще раз прокляв би, навіть зараз, сьогодні ще, щоб...

І жорстокий, нестриманий, справедливий батьківський гнів знову охопив його старечу душу, стиснув за серце, зупинив дихання, вдарив кров'ю в голову, судорогою здавив горло. Старий зірвався з подушок і страшно закашлявся.

— Це вже кінець, — подумав він, — це вже кінець, душуся... Боже милосердний, — душуся, душуся!..

В кімнаті ясно. Старий душиться, хрипить і закривши очі, намагається зловити крапельку повітря, що тікає від нього.

Повільно приходить він до пам'яті від заспокійливого холодного компресу, покладеного на груди. Хвилину полекшено відводить дихання, чуючи біля себе чиїсь турботні рухи.

— Сядь зручніше, братіку, випий ліки...

— А чи не зачекати вже до ранку?

— Не можна, лікар звелів...

— Які гіркі ці ліки, яка виснажна згага.. Води...

— Води? Ти жартуєш! Вода тобі — отрута. Стосотий раз казав лікар.

— Льоду!. хоч шматочок, — стогнав старий.

Дихання робиться глибше, спокійніше; щось таке півголосом каже сестра, він не слухає, але

радіє звуками людського голосу. Люба, добра старенька...

— Йди вже, йди спати, сестро! На добраніч!

— Ні, посижу ще, бо не хочу спати. Може тобі почитати? Гаразд?

— Йди спати, сестро... Буде вже з тебе.

— На добраніч...

Знову тиша, мертва, жахна, нестерпна для живої людини. В цій напруженій тиші затаїлися в темних кутках кімнати якісь примарні, глибокі і страдні зітхання. В ній чувається присутність якогось таємничого незримого духа, а в душі прокидається чекання чогось надзвичайного...

Траплялися моменти, що старого в цілому охоплював дивний жах. Він ладний був, як дитина, кричати і кликати, щоб хто-будь змилосердився і прийшов до нього. Знав, що на його поклик відчиняться двері й на порозі стане сестра Ігнація, що зараз же розпочнеться тиха розмова про буденні повсякчасні справи, скучні і нікому насправжки не цікаві, але така розмова найкраще допомагає скоротити безсонну ніч і відігнати різні думи.

Одначе він не кликав. Він лежав нерухомо закривши очі, щоб через хвилину відкрити їх і в тьмяному світлі свічки побачити зелений коміник, чорний портрет діда, комод з блискучими бронзовими оздобами і високу старомодну лямпу з гарусним кльошем на ній, що стоїть на комоді.

— Все вже було, все, і тепер уже нічого нема більше, нічого вже й не станеться, час відійти,

час умерти. І що ж, — умираю... Адже ж нічого іншого й не роблю, ось уже рік цілий... Скорше б уже!.. Хоч би й сьогодні, зараз!.. Ах, яка страждальна втома!..

Хвилину одну наче забув за все, наче задрімав, і на одну лише хвилину зупинилися думи.

Коли ж отямився, — над ним стояли вже кошмари.

Знайомі, гіркі думи, що день-у-день переживав їх, раптом заворушилися і рушили на нього утертими стежками. Ніхто не керував ними, — йшли „самі собою“, як заведені автомати. Почалася щоденна драма думки, вічно про одне й те саме і, як завжди, вічно однакова, виснажна біль супроводила кожну картину цієї драми.

Скільки тисяч разів відбувалась ця драма в його спогадах протягом останніх, жахних п'яти років.

Через два-три тижні буде якраз п'ять літ, почнеться шостий рік з того моменту, коли одного разу пізньої грудневої ночі нежданно з'явився блудний син. Тихо пройшов через сад і став у дверях, — весь мокрий, синій, заболочений, обірваний, справжній нічний привид, наче дійсний і одвічний образ блудного, самою долею покараного, сина.

Як-же було не привітати його, не захистити? Дурне, незрозумне батьківське серце...

Дурне, кволе, старече серце...

І ця, ні на чому не обґрунтована в хвилинному поривові народжена надія: буде гарно, — простити, вибачити.

І ось уже п'ять літ із дня у день проказує давня твереза думка й розсудливість: треба було відштовхнути, треба було міцно взяти в руки своє серце і хоч суворим голосом говорити, коли на дійсну суворість не вистачило сили. Треба було притулити на ніч, допомогти найпотрібнішим, як кожному чужому в біді, в небезпеці, як траплялось допомагати навіть ворогові... І більш нічого, більш нічого...

А тепер пізно вже... Сталося щось жахне, непоправне, чого не викреслиш, не затреш нічим, ніколи. Порвалося все, що в'язало, і все, все скінчилося... Навіть смерть так не поділяє людей, як їх поділив той один день, п'ять років тому. Тільки двадцять чотири години пробув він — син — під батьківським дахом. І знову пішов в темну зимову ніч в дощ і хугу, навіть не озирнувшись назад, з запеклою непо корою і з ненавистю в душі, віддячуючи так старому батькові...

Жахний вечір. І хоча щоденно згадує його старий, кожного разу, коли яскравіше стануть перед ним події того дня, він весь здригається від жаху. Він пам'ятає їх, начеб-то все було вчора.

Він пам'ятає той огидний, яхидний, пронизливий, диявольський голос:

— Так видайте мене простісенько тутешньому жандармові. Це буде послідовно... Це буде...

Більш він уже не слухав. Ударив його. Так, ударив. Він мав право. Як батько і як зневажена людина. Мав право. Звичайно, ліпше було б стри-

матися, ліпше було б вийти з кімнати. Треба було б без слова подивитися йому в вічі. Треба було...

Тисячі можливостей уникнути жахної сцени підказували йому пізніші міркування. Тисячу раз відкидав він чийсь, невідомо чиї обвинувачення його сумління...

І тисячу раз зміцнювався в непохитному переконанні: він мав право.

Яке пекельне яхидство, яка пекельна вишуканість в цьому шматуванні і шарпанні душі ворога-батька. Яке блюзнірство копатися так у сумлінні. Адже ж вірили колись, що грім побиває таких синів.

Які часи, які незрозумілі, страшні часи! Негідник, ще й безсоромно хвалився, що таких, як він, вже є тисячі, що їх сила росте щоденно... Це значить — тисячі збожеволілих від страждань батьків, тисячі матерів, загнаних передчасно в могилу. Страшне лихоліття насувається на батьківщину, на найсвятіші спогади, на найсвятіші цілі, заради яких пролита річка крові... Це значить — затоптати в болото могили страдників, зірвати авреолу святости з тисячі жертв, поглумитися над безоднею страждань цілої нації.

Адже ж ще з дитинства виховано його в глибокій повазі до минулого, живими прикладами вчено його схилитися перед офірною кров'ю дідів і батьків. Ще будши малою дитиною, протягом цілих годин стояв він і вдивлявся в портрет повішеного в Любліні дядька, кожного вечора

молився з матір'ю за волю, кожного ранку цілував батька в скроню, розітнену від вуха до рота козацькою шаблею там, під Батож'єм, де поруч батька упав брат матери, де в страшних стражданнях вмирав пронизаний наскрізь багнетами, другий дядько...

— Розумні були мужики, що не пішли в повстання...

Як він жалкує, що тоді на місті не пустив йому кулі в чоло — батьковбивцеві?.. Скажений собака, отруйливий гад!..

Кому на користь та отрута їхня. Темній юрбі неробів, що ладні грабувати костели, ладні брати допомогу та милостиню з рук москалів?.. Проводирі юрби, демагоги низів, нікчемні апостоли без віри й сумління!..

І разом з ними мій син, мій рідний син.

Бачив же він з дитинства, як я ставлюся до людей, до сусідів-селян, до наймитів... Хіба ж не мене називано в цілій окрузі „демагогом“ і зрадником поміщицьких інтересів за те, що я збільшував ціну на робочу силу і вкладав підлоги в хатах робітників?.. Чи бачив він, щоб я когось скривдив, щоб коли-будь і когось ударив із своїх наймитів? Чи бачив він, щоб коли-будь вийшов із нашої садиби мандрівний жебрак, не одержавши щирої милостини?

Сліпе, дурне щеня, але вже зубате, й кусає, мов скажене!.. Московська школа, московська книга зробила це все...

І та зненависть, що нею він з дитинства, вже з першої класи, був змушений завжди дихати. Він навчився ненавидити і лише ненавидити. І не трапилося розумної голови, що застерегла б його, розтовмачила б йому, що, коли не ненавидити вороже гноблення, то значить бути в спілці з ворогом і йти з ним разом, заразившись зненавистю до всього минулого свого народу. О, який же чорт формує душі нового покоління!... — І важкий гнів душив його, мучив, вичерпував всі сили, викликав страждання, — страшні страждання...

Адже ж це син, адже ж...

Десь далеко, за громовими хмарами непогожих дум, вітали в широкому просторі тихо-ваблivi, сердечні, ніжні думки. І розгортались обійми, і рвалося зітхання з грудей...

Неймовірно далекі часи. На що ви були колись. Нащо ви з'явилися зараз у спогадах. — Сміятися? Глузувати?

Спокійні літа без бажань, без турбот, коли виплакано вже всі сльози, коли завмерли вже всі скорботи — літа тихої осені життя...

В одержаній з труднощами прадідівській садибі, в тихому польському закутку, що пережив усі напади й лихоліття.

Із старого затишного саду чується дитяче щибетання і веселі голоси ігрищ...

О, роки, що навіки вмерли! О, щасливі роки!..
Спокій в душі, в думках тиша й покора перед

долею, зречення далеких бажань і вдячність за кожний прожитий день.

О, тиха осінь життя!..

Зусиллям волі змушує він свою думку відірватися від спокусливих образів, стримати заяснілу під віями сльозу...

Святе, могутнє, справедливе обурення відганяє геть всі явища, всяку недугу. І знову проклинає знову прикликає справедливу кару, що належиться йому по вині його.

Як часто доводилося йому стягати в одне ціле всі думки, як часто доводилося захищатися від себе самого... Як вимуштував він свою думку й фантазію, в якій ненаситній поготові був він змушений тримати в пам'яті всі жахні картини, щоб пустити їх, як згризу лютих собак, коли тільки в старечому серці озветься давній жаль і слабкість і коли ледве чутно і зрадницько почне шептати щось якийсь тихий голос. Були моменти, коли він бачив його перед очима: ось він десь заклопотаний своїми таємними справами, серед негод і біди; ось, що його переслідують шпики, непевний завтрішнього дня, він не має куди прихилити стомлену голову; ось уже оточують його, ловлять, арештовують десь у темних провулках робітничого району, цілком самотнього, і провадять, і тягнуть, тягнуть... — в єдиний дім, під єдиний дах, що в нього ще лишився на світі, — у в'язницю, на довгі роки позбавлення волі...

— Чи згадає він в таку хвилину про батька,

що викляв його, і про батьківський дім, звідки вигнали його зимової ночі, в дощ і хугу, коли навіть собак...

Иноді несподівано лунав у понурій тиші замишлення владний, безапеляційний голос:

— І що ти, старий, знаєш про нього? Що ти знаєш, коли прийде хвилина і з твоїх очей спаде полуда забобонів, і ти побачиш там, в тому огидному тобі вченні — істину? Що буде, коли життя не помилує тебе і не визволить тебе від такої хвилини. Чим ти виправдаєш вину свою, де будеш шукати сина? І як це все йому скажеш? Як ти, батько, упокоришся перед ним і будеш, як жебрак, благодати в нього пробачення?

Безсонні ночі, коли клубками сплітаються думи, коли в знесиленому мозкові постають дивовижні образи, що про них потім протягом цілого дня думаєш, як про минулий сон, коли він з моторошним острахом вдивлявся в потворний кошмар, із каламутної прірви дум випливала ця думка, змагаючись з рештою тверезої розсудливості. Млиста, ще замаскована, вона довго підводила стомлений розум, обгортаючись у знайомі їй дорогі серцю образи, вкриваючи себе серпанком подій прожитого, минулого...

Думка ця дивилася на батька сумними очима товаришів-повстанців і товаришів-каторжан. Вона доносила до нього тихе шептання вечірніх в'язничних розмов.

Вона хмарою густого туману вітала над сумною

мовчанкою польського села, глухого до всіх благальних закликів, понуро ворожа до наказів, мстлива після катастрофи... Жалібною чорною рямкою облямовувала вона криваві картини. Одчай відступу з усіх полів змагання... Жорстоку рознузданість і озлоблену помсту гвалтівника-ворога... Заграви пожеж, гори трупів, шибениці і переповнені до краю могили...

Його думка одягалася в жалібну вуалю і в трагічному замисленні зупинялась над могилами, — і, ридаючи стисненими грудьми, тихо тужила.. І враз, скинувши всі маски, вона зайшлася раптовим, колючим сміхом: сміялась над трупами, над жертвами, над згарищами пожеж, сміялась голосними, дерзотними, хамськими словами. Вона закидала голову, ступаючи кострубатими чобітьми по могилах, спотикаючись об розкидані по широких полях купини.

І знову давній гнів, давня непогодженість поверталися до душі і заспокоювали обмануту кошмаром свідомість. І знову проклін спадав на голову виродка-сина.

Тихо минали довгі години грудневої ночі. Без руху лежав старий шляхтич і думав, — думав, не знаючи спокою. Ні про що інше не думав він протягом останніх літ. З того часу, як він продав маєток, у нього не було більш ніяких справ, ніяких турбот. Він продав спадковий родовий маєток, навмисне. Без усякої потреби, продав його першому, що трапився, купцеві, ніби на злість, ніби мстився комусь...

Нащо затримувати ту землю, нащо любити її, думати, турбуватися, клопотатися з нею, коли нікому її лишити? Коли нема сина-спадкоємця, який хотів би заводити господарчі удосконалення, садувати дерево, будувати довготривалі будівлі, — нащо, до чого? Нема сина — хай до чужих рук іде колись така люба серцеві, прадідівська земля... До ста чортів старих друзів-сусід, давні взаємини, улюблені звички!..

Він переїхав до повітового міста, купив невеличкий домочок із старим садом і чекав смерти, — нічого не роблячи, щоденно здивовано питаючи себе, — нащо він ще живе. Невже за для цих страдницьких дум і спогадів? Чи, може, для того, щоб дочекатися ще одного такого дня, як той день — останньої зустрічі з виродком - сином?

Хвороба серця все більше й більше, і з кожним днем усе нестерпніше мучила його, впевнюючи, що кінець його близький і що той час, коли скінчаться всі страждання, припиняться всі думи і зникне назавжди привид проклятого сина, також уже близький. Він вірив, що смерть цілком знищить всю безодню пережитих страждань. Він радів, що там, по той бік могили, розстеляється море темряви. Якби він міг повірити у тогобічне свідоме існування, він так саме прокляв би й смерть, як проклинав життя. Виснажена до останнього, душа вимагала небуття, мріяла про нього.

З цією мрією, що була єдиним ясним промінем в його душі, він повільно засинав, стомлений щоденною нічною боротьбою з привидами; засинав, як засинає невільник, що відробив свою щоденну важку роботу, почувавши на пораненій спині всі, одержані протягом дня, удари хазяйського нагая.

У третій кімнаті, з газетою в руках, при світлі свічки, чатувала сестра Ігнація. Стомленими очима дивилась на папір, тихо перегортаючи задруковані сторінки порожнього й тужного газетного простирадла, що відбивало у собі порожній і беззмістовий час.

Через кожні де-кілька хвилин вона відводила від газети очі, відкладала її набік і прислухалася до нічної тиші, допитливо позираючи на нещільно причинені двері. Гарне обличчя старої жінчини набирало в ці хвилини виразу безмежної любови. Так дивиться людина, коли вона молиться до свого бога... Час - від - часу, коли з кімнати хворого чувся який-будь голосний звук — зідхання чи стогін, сестра Ігнація, чуйно прислухаючись до нічної тиші, схоплювалася з ліжка і, напружуючи уяву, намагалася відчутти, чи хоче старий бачити її коло себе, чи вважає за краще лишатися сам? Ладна кожної хвилини піти до нього з книгою чи розмовою, вона перебула так багато ночей, не знаючи сну, щаслива тим, коли могла іноді хоч своєю присутністю відігнати турботу від ліжка хворого.

Взагалі, живучи вже скоро другий десяток літ під одним дахом, вони мало розмовляли одне з одним. Інші люди звичайно говорили, що обое вони не люблять одне одного і тільки через зовнішні обставини живуть під одним дахом. У їхніх взаєминах, що почалися більше тридцяти літ тому, з першої хвилини їх знайомства створила собі гніздо невідома світові, але відома лише їм одним таємниця. Коли молодий Ян Німчевський ішов у повстання, він був нареченим старшої сестри панни Ігнації. З того часу бере свій початок драма її життя. З цією таємницею в душі пережила вона жахний рік повстання, військовий суд над коханою людиною і важку розлуку довгих-довгих літ... Вона потішала і розважала пригноблену горем сестру. Вона мужньо пішла на війну з цілою родиною і, після декількох літ, досягла згоди на виїзд сестри на Сибір, до нареченого, який, будучи засуджений на п'ятнадцять літ каторги, копав руду в Нерчинських копальнях. З того часу вона жила листами із Сибіру, віддавши себе в цілому турботам про долю цих двох людей. Вона посилала їм гроші, газети. Постійно писала листи і, нарешті, досягла того, що, не зважаючи на віддалення й розлуку, між ними трьома почалося повне глибокої краси і чару загальне життя, безподільна спільність всіх страждань, скорбот, жадань і думок.

Час минав. Гарна і багата панна Ігнація відсувала всіх своїх наречених, які, приваблюючись таємничим чаром її сумно-лагідного образу, про-

тягом довгих літ даремне намагалися здобути її любов, і таємнича скорботна краса притягала до неї серця мужчин, і не одну драму, не одне на вік розбите серце лишила на своїй життєвій дорозі печальна панна Ігнація. Такі прегарні, замкнені у своїй таємній скорботі, жіночі типи не часто траплялися в ті часи. В самотніх, занедбаних панських садибах жили в сльозах і спогадах наречені і вдови, що їх єдиною мрією було — відшукати коли-будь улюблену могилу, яка загубилася між тисячами розкиданих по нечисленних полях повстанського змагання. В безнадійній тузі проводили свої дні молоді дівчата, чекаючи повороту із Сибіру своїх улюблених, мріючи з невіразною надією, що коли-будь, через багато літ, стрінуться зі своїм нареченим, підуть з сивиною у волосі до костьола і почнуть своє запізнене життя на схилі літ, коли саме щастя стає подібне до осіннього дня і виявляє себе в сумній усмішці...

Що до панни Ігнації, то думки сусідів про неї були різні, і багато сперечалися про те, — чи тужить вона за вбитим під Батож'єм племінним, як вогонь, молодшим братом Яна, — Станіславом Німчевським, чи вона одягла жалобу на честь розстріляного в Міхові, відомого в цілій окрузі печального поета й романтика, — Яна Поморського, який раз-у-раз присвячував їй свої чудові твори, чи, може, жде повороту одного з найближчих сусідів і друга свого дитинства, Снарського, що його загнано аж на Камчатку. І люди зизом дивилися на

молодшого брата Снарського за його неугавне упадання за панною Ігнацією, вважаючи це за зраду рідного брата. Різно говорили в окрузі, але проте ніхто не викрив дійсної сердечної таємниці панни Ігнації, навіть спосеред тих, що були близькі до родини. Коли із Нерчинська надійшла звістка про смерть сестри, то в душі панни Ігнації наново почалася жорстока боротьба, період важких переживань. Вона обвинувачувала себе в злочинах, що їх не існувало, викривала в своїй душі злочинну радість з нагоди смерті сестри, ловила в уяві злочинну надію, що тепер уже ніщо не стоїть їй на дорозі до невимовного щастя... Ця прихована боротьба з привидами виснаженої душі ще більш загострила її чутливість і посріблила сивиною її чудові, коліру воронячого крила, коси.

Так минула молодість...

Зв'язок із Сибіром зберігався, як і раніш. Ян довго журився, проклинав навіть сина, який був причиною передчасної смерті матері, і листи за листами безперервним ланцюгом тяглися по безмежному сибірському трактові... Кожного з них вона писала всією безмежно закоханою душею, в кожную фразу вкладала всі сили свого душевного ества. Під впливом цих утішливих вісток, що приходили з краю світа, Ян ожив і взявся за виховання сина. Цього маленького сина, Антека, панна Ігнація покохала цілим своїм еством; тут вона вже без боротьби й без потреби зберегти таємницю відкрила ціле своє серце. — Це їх син, це його син..

В листах Яна ясно визирало ні одним словом ніде не висловлене глибоке благаання, щоб вона приїхала до нього, щоб дозволила покохати себе, щоб здійснилося в житті те, що ясно як день було видно з їхнього листування.

Вся душа її обурювалася проти таємничих пут, що ними невідома вища воля звязала в грудях її бажання...

Вона провадила важку боротьбу з неблаганно камінним божищем, яке на все відповідало одним: не можна.

У неї не вистачило сили, не вистачило безбожної сміливості відкинути, повалити це безжальне божество. Вона дозволила замучити себе, дозволила вбити, сама покірна й переможена, скорилася перед його таємничою волею...

І вже назавжди лягло на неї це: не можна. Прогризло наскрізь душу, вигризло бунтівний, що бився в оковах звичаїв, інстинкт життя і обернув її на людину, що назавжди відмовилася від власного щастя.

В її жіночій душі швидко відбувся процес остаточного знищення, вже раз поваленої в порошок, волі, і коли через декілька літ, підчас першої зустрічі, вона глянула на виснаженого стражданням і вже сивого Яна, що повернувся, то в її очах засвітилося вже одне лише безмежне чуття сестри, що ладне було на всі саможертви материної любови.

Щвидко після того почалося їх спокійне життя. Жили всі троє в тихій, сумній садибі. Сестра

Ігнація провадила ціле хатне господарство і матірними очима дивилася на рослявого хлопчика Антека, в дитячому щебетанні якого раз-у-раз проривалося російське акцентування.

Пан Ян помаленьку входив у нове життя. Спочатку він наче чужий ходив по своєму господарству, наче сам собі не вірячи, що це його поля і що він має право порядкувати ними, — він, що ще недавно тягав на каторзі тачку, жив з розбишаками і що його, як усіх інших, били надглядачі. Помалесеньку він почав цікавитися господарством: успадкований від прадідів інстинкт любови до землі пробив тверду шкаралушу байдужости, вирвався наверх і через два роки пан Ян провадив господарство свого маєтку так, як і всі його сусіди.

Антека віддали до гімназії. Кожного разу під час літніх і зимових вакацій пан Ян і сестра Ігнація обмінювалися своїми спостереженнями й радилися про те, якої системи дотримуватися, щоб краще виховати неспокійну вдачу хлопця. Хлопець був гарний і ніжно любив батька й тітку, але мав свої примхи і завжди ходив з якимись своїми таємницями. З дітьми Антек не любив бавитися, але охоче перебував між старшими, уважно прислухаючись до їхніх розмов, і майже ніколи не сміявся.

— Негарно це для дитини, — не раз зауважувала тітка.

— Чого ж ви, сестро, хочете? Не може ж хлопець инакший бути, народившись і виховавшись

у таких умовах. Смуток у нього у крові. Ціле таке сумне покоління після нас житиме. Як-же воно інакше може бути?

Час минав. У старших класах гімназії Антек все більш і більш зосереджувався на своїх думках і набирав понурого вигляду. Він уникав розмов з батьком і тіткою. На ласкаві матірні запитання тітки, що з ним,—він відповідав коротким: „Нічого“ — і їхав собі верхи блукати самотньо по околиці.

Оповідання батька про повстання він завжди охоче і уважно слухав. Одначе старого повстанця дуже дивувало те, що хлопець цілком перестав розпитувати його про подробиці, про імення героїв, як це раніш робив. Підчас цих розмов уже не було чути наївних вигуків хлопця, його наївних мрій та присяг, як то буде, коли він виросте, і т. и. Він тепер усе слухав мовчки.

Нарешті, одного разу він висловив одне таке своє завваження, що змусило батька й тітку багато думок передумати.

Ці декілька нерішучих дитячих слів, сказаних у вечірній час,— що його звичайно присвячувано спогадам про святі страждання борців за батьківщину, якимось чужо й дико прозвучали в стінах старої садиби.

Батько суворо насварився за це на хлопця, і цього разу тітка не захищала його. Це були нові, нечувані слова. Далеким, глухим відгуком відбилося в них нове, щойно народжене в народі життя, яке було вороже до всього минулого, далекого й

близького, ба — навіть до незагоєного ще вчорашнього дня, що перед ним, як перед святою могилою, ціла нація схиляла голови.

Цього вагітного буряними подіями нового життя в ті часи суспільство ще не завважувало. Воно ховалося десь глибоко під землею, і там, заховавшись від очей і думок решти суспільства, в пустельній самотності будувалось важкою працею і зусиллями своїх віщунів, цаль за цаллю роздираючи й пориваючи своїм корінням твердий шар старого життя. З набряклого насіння виростала чудова, таємнича сила. Опирався їй висушений спекою рідний ґрунт, неприбране сміття старовинних руйн, гранітові звалища глибоко закопаних і шанованих, як святощі, старих реліквій. Перші підземні паростки нового життя наскочили на недавні сумні могили і здригаючись, відступали перед незастиглою ще кров'ю попереднього життя, жертвовною батьківською кров'ю... З труднощами перемагаючи перепони, проходило у глибинь коріння нового дерева, прокладаючи собі дорогу в товстій верстві ґрунту, що весь був насичений отруйними, розкладними соками старости й смерті. І нарешті досягли до тих наверхствовань, де в споконвічній непорушності, в незачепленій ні одним історичним плугом у глибині, спочивали в непробудному сні життя невичерпані скарби. Жадібно припали до них струмені нового життя і, з нестриманою силою, стали здійматися вгору по дивній мережі коріння. Ще хвилина і могутні молоді паростки незнаної

рослини високо сп'ялися над здивованою землею. Крик жаху почувся в юрбі людей, що ходили по поверхні життя: — що це за страховище росте із землі, що вже перший паросток його гойдається вище темних лісів віковичних, вище святих гаїв наших? Цей велетенській бур'ян тягнеться вгору, загрожуючи загибеллю всім прабатьківським рослинам, — і, відвертаючись від зненавиджених паростків, люди з мовчазним острахом допустили, щоб рука чужоземного ката, чужа сокира підтяла надто буйний зріст цього дерева. І заспокоїлися, коли а місті могутнього стовбура, що починав розростатися, вирости — шибениці.

А нові паростки, пересічені кров'ю страдників, густим багряним килимом стали стелитися вниз шибениці і витися по стовпах угору — нестримно, настирливо, як сама природа.

Такий був той час. Але ні однісенький його відгук, ні однісенький його звук не долетів до глухого Хростова; людські душі зачинилися в храмі реліквій і не визирали крізь вікно на живий світ. Відгук цього нового життя приніс сюди лише син-підліток у своєму новому слові, у своєму нерішучому докорі, в проймаючому до самісенького дна сумління неліцемерному погляді коханої дитини.

Антек, діставши першу „науку“, замовк і замкнувся. Дарма тітка заохочувала його найніжнішими матірними пестощами, дарма батько розповідав йому все, що бачив сам на власні очі —

саможертвність, що патріоти несли її в імення народу; дарма — сторінку за сторінкою розгортав йому старий історію жахного року, коли найчистіші душі гинули з однією думкою:

„Відмовитися від усього, що для себе, і йти вперед з одним лише: все для народу!“

Антек терпляче слухав і не заперечував, але батько на свій великий жаль бачив, що зовсім не переконав його. Але, одначе, він тишив себе тим, що це — переходова доба, що хлопчик, підрісши, порозумнішає.

Натомість тітка викрила нове горе: Антек не молився. Він усяково викручувався, аби тільки не піти до костела... Тітка Ігнація не була „дивоткою“, але проте болісно сприйняла цю новину. Лагідно й обережно стала вона випитувати про це Антека і довідалася про страшні речі. Хлопчик-підліток запевняв, що бога нема, а поза тим доводив, що костел і ксьондзи, духівництво, різні догми, катехизми й цілий релігійний апарат мають за єдину свою мету — обдурювання бідних і забобонних людей, щоби затримати їх від соціалізму, що його, між иншим, свого часу пропагував чоловік, що називався Ісус, а його апостоли вже в той час творили собою перший комуністичний осередок. Особливо він кпив над монастирями і був дуже тим задовольнений, що після повстання російський уряд закрив ці „гнізда клерикалізму“, і т. д. і т. и.

Жах охопив тітку Ігнацію. Передовсім вона стала благати Антека, щоби він ніколи не смів чогось

такого сказати батькові. Вона благала його, щоби він зробив які-будь заходи замирення з богом, щоб пішов висповідатися до ксьондза місцевого костела, святої людини, що все йому пояснить і все простить в імення самого бога. Вона малювала йому всю радість і могутність віри.

— Що дало твому батькові і тисячам інших засланих сили витримати всі страждання і т. д. і т. и.

Хлопець, одначе, став на своєму і нічого більше не відповідав. Після того ніколи вже більше не поверталися до перерваної розмови про віру, і з того часу тітка Ігнація стала що-дня довше молитися, благаючи бога, щоб він просвітив душу любові дитини і скерував її на шлях істини.

Одначе, сумно минули торішні вакації. Суперечки з батьком траплялися все частіш і частіш і вони отруїли всім трьом не один день. Батько постійно ходив роздратований, тітка — сумна, а Антек уникав їх. Старі почували, що рветься та сердечна нитка, що в одне ціле єднала їх. А нитка тоншала, натягалася і, нарешті, цілком увірвалася.

Повернувшись додому з атестатом зрілості, Антек рішучо заявив батькові, що до університету він не піде, тому, що цього не дозволяють йому зробити його переконання.

— Які ж це такі твої переконання, що забороняють тобі вчитися? — глузливо спитався батько.

— Я соціяліст і не можу вчитися в той час, коли народ стогне в ярмі капіталізму.

— Що ж ти гадаєш робити?..

— Піду на фабрику, стану звичайним робітником, щоби безпосередньо познайомитися з життям пролетаріяту і щоби не користуватися набитим шляхом експлоатації багацтвом...

— Як ти смієш казати, що моє добро, над яким працював мій дід і батько...

Не помирившись з батьком, Антек пішов і став за звичайного робітника на фабриці. Тітка, як лише могла, благала його не відходити від дому, щоби хоч писав, і втиснула йому в руку декілька сот карбованців і лагідністю та сльозами досягла від нього того, що він хоч сказав, куди має намір іти.

Листи тітки йшли його слідами скрізь і всюди, де лише він блукав. Чекали його протягом цілених місяців, поки доставалися до його рук. Іноді вони гинули, іноді разом з іншими паперами попадалися в руки жандарів і, пришиті до протоколів політичних справ, фігурували, як документи, що свідчили про існування якогось „нелегального“ гуртка, про якого даремне допитувалися в тих, у кого знаходили ці листи.

Антек же, що-найбільше, два-три рази на рік писав коротенькі, не більше десяти слів, повідомлення про своє існування. Листи приходили з різних кінців світа: з Петербургу, з Варшави, з Парижу, з Лондона, з Женев. Всі вони були коротенькі, скупенькі; сухі, наче з примусу або з обов'язку писані.

Нарешті одного разу прийшов лист, що весь був заліплений різнокольоровими печатками та штемпелями, — лист із Цитаделі.

Тут уже батьківське серце пом'якшало. Старий скорше вислав сестру Ігнацію до Варшави, щоб вона там навідувалася до Антека. Пам'ятаючи місяці свого самотнього ув'язнення, він розраховував на те, що в'язниця корисно вплине на Антека, Він вірив, що під впливом самотнього роздумування він витверезиться від туману своїх переконань і серце його відгукнеться на тужливий заклик батьківщини, відкриється для любови до того, що єдине повинен любити поляк. Він навіть написав йому довгого, старосвітського, вибагливо-щирого листа і сам збирався поїхати до нього.

Побачив він його через подвійні ґрати, — під вартою здоровезного салдата з багнетом, — блідого, висхлого, як смерть, оброслого бородою, з сумними очима засудженого.

Вони привіталися і так, мовчки, простояли один перед одним весь час, що призначався для побачення. Ні один, ні другий не міг знайти слова, щоб заговорити. Обидва вперлися один в одного очима і так один проти одного стояли. Мовчали жандари, мовчав вартовий салдат, поки нарешті не звеліли старому йти. І протягом цих декількох хвилин мовчання батько й син замирилися. З того часу батько став бадьоріший наче. Антек писав часті і щирі листи, тітка Ігнація що-тижня поси-

лала — „при нагоді“, — повнісенськими кошами всякі кулінарні вироби до Цитаделі.

Після року Антек повідомив коротеньким листом, що його висилають на десятилітнє заслання в Якутську область.

Важке було старому останнє прощання.

— Не застанеш уже ти мене, мій хлопче, коли повернешся! Ти молодий, дужий, можеш витримати цей строк, а коли тобі гірко, погано буде, то подумай про ті тисячі, що, вистраждавши довго, поклали там життя своє, про тих поляків, що там у каторзі... які протягом трьох поколінь удобрювали своїми кістками сибірську землю... хоч і не були соціялістами, а тільки поляками... Згадай про батька... А коли будеш повертатися до нового вільного життя... Заверни, сину, туди!.. Будеш поспішатися до нового життя... одначе не пошкодує двох тижнів і заверни туди... під Нерчинськ... на могилу матері. Поклонись її останкам, постій над її могилою... В таку хвилину, перед новим життям, до тебе прийдуть гарні думи, наміри... Послухайся того голосу, що заговорить там у твоїй душі...

Уважно, з невимовною тугою в серці слухав Антек ці батьківські слова і сльози стояли в його очах.

Поїхав на довгі-довгі роки заслання.

Десь уже за Якутським, йому пощастило з декількома іншими товаришами здійснити той план, що уложив і виносив його на етапах, — утік з-під варти. Голодуючи, не знаючи дороги, не знаючи,

що їх жде впереді, витративши останні сили, дотяглися вони через сибірську тайгу до безпечного місця, де дістали допомогу і паспортів і, поодинокі, виїхали на захід.

Через півроку після втечі Антек був уже на батьківщині, у Польщі і зразу ж поринув у вир справ та турбот, які наче тільки його й чекали. Додому він, звичайно, не міг з'явитися і зробив лише так, що звідкілясь, десь аж з-за далекого кордону, якийсь таємничий і страшний для Хростовських пустельників комітет надіслав офіційне повідомлення, що такий-то і такий-то товариш просить повідомити, що він щасливо втік за кордон. На подану адресу довго-довго писали йому листи, на які вже не мали ніякої відповіді.

Так минув ще рік, поки нарешті, партійні справи, що змусили Антека блукати по білому світу й по рідній землі, загнали його в рідні околиці. По дорозі сталася прикра пригода — потрапив на наладовану йому шпиками пастку і хоч майже чудо врятувало його від неї, але не маючи навіть ламаного шеляга в кешені, щоб уникнути погоні, доплентався кілька миль до Хростова.

Пізно вночі постукав він у вікно рідньої хати.

Перебув там всього лише один день...

В наступну ніч він лишив батьківський дім, з батьківським прокльоном, зі злістю в душі, з усмішкою на устах. Він довго ще чув за собою в нічній темряві розпачливий голос тітки: „На бога, Антеку, схаменися!..“

Все це сталося несподівано для всіх трьох. Сталося воно, можливо, через збільшену в той час хворобу серця старої виснаженої людини, але Антек у той час не мав змоги витерпіти мовчки хоч одне слово, що зневажало його святощі. Він стримувався доти, доки міг, намагався говорити про інші речі і робив це з надзвичайною майстерністю протягом цілого дня. Допомогала йому це робити й тітка, благаючи бога, щоб пощастило якось так дотягти до вечора, бо ввечері Антек мав виїхати.

Слово за словом...

Поки, нарешті, було сказано слово, що страшною прірвою відокремило людей одне від одного. І пішов Антек в темну грудневу ніч...

Тітка протягом декількох літ безперестану переконувала його, щоб він лишився коло батька, писала листи, які зворушили б навіть камінь, заприсягала його всім, що в нього було святого, простими зворушливими словами змальовувала йому трагічний стан недужого старого, дні якого було вже пораховано, кожна думка його була отруена, а кожний день — одні страждання.

Антек зовсім не відповідав на ці заклики. Іноді, знову раз-два на рік, писав короткі й сухі, офіційні, завжди одного й того самого змісту, листи. Про батька ніколи навіть не згадував.

— У цього хлопця видно немає серця, — з біллю в душі шептала тітка, отримуючи після довгого, безмежно довгого чекання неухважно надряпаний

клаптик паперу, в якому даремно шукала хоч-би тіль надії на те, що цей жахний стан коли-будь скінчиться.

Серце ж у Антека тимчасом таки добре витерлося по білому світу і по всіх його чудерних справах. Обросло твердою корою, затаїлося десь у глибині грудей, а що до багатьох річей, то й цілком завмерло. Був час, коли його хвилювала кожна, хоч трохи значна, невдача партійних справ; був час, коли він проводив безсонні ночі після кожного „провалу“ і гарячими сльозами оплакував страту товариша. В такий час він часто згадував про батька. Його непокоїли важкі, гіркі докори й охоплювали такі глибокі сумніви, що були хвилини, коли він хотів повернутися додому і доти переконувати старого, поки той сам відчує і дозволить йому „піти“.

Але невблаганне життя запілля загартувало серце юнака. День за днем, випадок за випадком, удар за ударом творили з нього борця, загартованого в боротьбі салдата. Він призвичаївся до небезпек, невдач і страт, втягнувся в каторжну працю, де по сто раз доводилося все починати знову і по сто раз бачити як жандар, шпик, провокатор, інтрига, темрява, страхопудство, випадок, нещастя і тисячі інших непередбачених, немилосердних, непереможних перешкод валять у прах розпочату справу, сміються над зусиллями, глузують над жертвами.

Він повірив голосові життя, що радив йому, як старий молодому:

— Стримай своє серце, не зітхай, не так часто згадуй, а то не вистачить тебе, брате, не вистачить! Тож не ти що-будь значиш для цього життя, а значить та справа, що її треба вивершити.

І не билося в нього дуже серце, коли він брався за що-будь ризиковане, небезпечне. Після страт він став спокійно спати і спокійно ставитися до переслідувань. Він уже не здригався від жаху й огиди, дивлячись на ворогів своєї справи, на байдужих, ситих неробів. Не вражала його горем зрада, або несподіваний, як грім серед ясного неба, звальний удар.

Давно вже перестав він думати про особисті справи. Протягом довгих місяців навіть спогадом не торкнувся дому, батька і усього, що лишилося там, у забутому Хростові.

Траплялося одначе іноді, дуже рідко, в самісенькому запалі турбот, серед якої-будь дуже важкої роботи на нього враз находили такі хвилини, неначе з іншого світу вихоплені. Короткі, сполохані, як блискавиця, думки, яке-будь несподіване уявлення про давно забыті речі, на хвилину ставало перед його очима і наперекір бажанням, з роздратованням змушувало його дивитися на давно померші справи. Зовсім незвичайний гість—ніжне, сердечне чуття—просило кутка й притулку в захололого серця, якийсь давній докір нама-

гався пробити міцну, залізну броню, що в неї за-
кували себе груди,

Траплялося, що десь далеко іде він день і ніч,
поспішається від одних турбот до других, — ви-
снажений, зденерований. Брудний вагон третьої
класи, безсонні ночі, невигоди... І безупинна праця
думки, розрахунки, передбачення перешкод, випад-
ковостей, несподіваних сюрпризів і пам'ять, обтя-
жена безліччю складних комбінацій, адрес, умовних
позначень...

І враз — тягнеться в далечінь зеленою смугою
стара, прадідівська липова алея, біліє в далечині,
в зелених рямцях Хростівський дім, і стрибають
по землі в лагідному літньому повітрі сонячні пля-
ми, що пробиваються крізь мережево листя. Липи
цвітуть і пахнуть у полуденній спеці, а тиша навколо
така, що чути як гудуть серед квіток пчоли.

Як боляче враз защемить серце... Ось іде зі-
гнута постать у солом'янім капелюху. Йде повільно
край дороги, спираючись на палицю. Крок за кро-
ком, повільно, наче із зусиллям, наче ось-ось зупи-
ниться на півдорозі. Помалу йде він, дивлячись униз...

Тільки й усього. І боляче защемить ще раз і ще
раз, і тоді все-все згадається. І одночасно вирине
звідкись якийсь негарний, спокусливий голос і почне
розповідати про всякі чуда та про те, що є люди,
в яких є дім і рідні, близькі, що знають спокій-
ний сон і що мають вільні від турбот голови.

Бачить він стару тітку, яка сидить на ґанку
з роботою в руках; бачить обох старих, що

мовчазно сидять за столом, і дивується: „вони ще живі“ і дивується він своїм здивованням, і не знає, що відповісти на своє настирливе питання: „Чому це так? Чому так?“.

Одначе швидко минали подібні виключні моменти, гинули десь у безвісті, зникали на цілі місяці, не перешкоджаючи тверезим, потрібним думкам. А коли з'явилися знову, то не лишали в душі навіть смутку, не нав'язували довгих спогадів; зовсім не втручалися в сучасне життя, що бігло собі своїм річищем. Він не так жалкував про те, як дивувався, як це „щось“, забуте, проте існує...

Подібні моменти одначе нагадували йому, що він мусить виконати якийсь скучний, беззмістовний, формальний обов'язок, і він писав тоді декілька слів до тітки, запитуючи про її здоров'я, яке його зовсім не цікавило, і закінчував холодними, звиклими, без усякого чуття і змісту привітаннями: „цілую ручки“ і т. и.

Ніяких докорів сумління він не почував, але й не почував також докорів і на адресу батька. Власне кажучи, він ніколи про це не думав, як взагалі не думав про себе і свої особисті справи, яких, між іншим, у той час він зовсім не мав.

Листи тітки раз-у-раз не діставалися до нього, але й ті, що діставались до нього, він, неначе з обов'язку, нашвидку переглядав і палив їх на свічці, як усі непотрібні папери. Але якось одного разу..

Це був щасливий день, коли всі люди ходили раді та веселі. Разом з усіма іншими радів і Антек.

Увечері зійшлися вони десь.— він і ще декілька товаришів — на ночівлю і стосотий раз з гордощами переказували один одному, як то все так чудово склалось. Дійсно щось таке в них надзвичайно гарно склалося, сталася якась нечувана подія і всі вони ніби-то на новий шлях стали, ніби-то нову добу розпочали. Факт, що має велетенське значіння для майбутнього, і в той же час був смішний і нікчемно-маленький, про якого не згадає ні одна, навіть стотомна історія. І всі ці люди раділи і щиро вірили, що настане, цілком відмінна від попередньої, світлосяйна, переможна доба. Розмовляли до півночі, будуючи плани і фантазуючи. І начеб-то серед розмови один з товаришів раптом згадав і подав Антекові зім'яту коперту.

— Тут лист до тебе.

Антек не поспішаючись і не перебиваючи розмови, розірвав коперту, глянув на листа і — здригнувся цілою своєю істотою.

— Ну що там у тебе, — стали допитуватися товариші, побачивши раптову зміну його обличчя.

— Нічого, — відповів він, — мої особисті справи...

— Ах, особисті! — заспокоїлися товариші.

„Батько вмирає. Коли цей лист вчасно прийде до тебе, то...“

Поглянувши на дату, — лист спізнився на цілих шість тижнів.

Звідки враз ця страшна, ненаситна туга, звідки цей пекучий докір, звідки це чуття жахної, страшної, непоправної кривди, провини. Ось мо-

гила, ось кінець, ось прірва, що її ніхто ніколи не переступить, ніщо ніколи не виповнить.

Над цією жахною думкою він наче закам'янів і так лишився протягом цілої безсонної ночі. Наступного дня він уже їхав з єдиною думкою побачити могилу батька. Там, над тією могилою щось таке мусить вирішитися. Не приходила на допомогу ні одна критична, розумна, твереза думка. Розкрилися всі давно зарубцьовані рани, воскресли всі до одного спогади. Якесь ясновидження охопило його свідомість і змусило бачити все, що було заховане на самісенькому дні батьківської душі. Він бачив всі зібрані протягом довгих років його думки, неначе свої власні, і чітко та ясно читав їх. Він раптом почув глибоку розпуку й огиду до себе...

Ця страшна свідомість того, що ніщо, ніщо вже не може допомогти! Як боляче, як боляче! Їдучи, трусився, як у пропасниці, через духове страждання, забувши про все, що злобно мстилося йому і глумилося над ним за довгі роки байдужости й неуважности.

Хвилинами він почував, начеб-то ось тут, близько десь, стояв дух батька і дихав на нього могильним холодом, моторошним жахом і нестерпним докором.

Хвилинами знову в його душі поставала безрозсудна надія, що він застане батька ще живого. Про цю неймовірну можливість він мріяв, як про найбільше щастя. І, не вірячи ні на хвилину, щоб

дійсно так могло бути, підганяв візника єврея, що віз його зі станції. Вже смеркалося. Завмирав короткий грудневий день і в присмерку починав світитися своєю чистотою білий сніг на широких та рівних полях, облямованих в далечині жалібною смужкою лісів. Десь далеко крякали гайворони, лагодячись уже на ніч; навколо тепло дихала відлига і з легким шумом гойдали вітами придорожні тополі.

Візник цілу дорогу щось таке говорив і Антек, замираючи серцем, слухав його балаканини, чекаючи, що ось-ось він заговорить про „покійного пана Німчевського“, або, може бути, про недавні похорони, які в цьому закутку повинні були являти собою цілу подію, або... може бути — хто знає — він почує радісну, щасливу, неймовірну звістку, що батько живий ще. Він, як лише міг, викликав візника на розмову, підводив його, провокував. Але візник говорив про все, лише не про це. Протягом цих декількох годин їзди Антек щохвилини збирався просто запитати про батька, щоби знати щось певне. Але він боявся сказати візникові — хто він і до кого їде, та ще боявся чогось іншого: певної відповіді на певне запитання. Перед цим словом „помер“ він дрижав, хоча ні на хвилину не сумнівався, що батько вже давно спочиває в могилі.

Важко вмирав старий Німчевський. Цілі тижні тяглася довга, страждальна агонія, і майже кож-

Ного дня, в різні часи, сестра засвічувала воскову свічку, вставляла її в закостенілі пальці старого і, схилившись на коліна, шептала молитви, пильно дивлячись на страдне лице дорогої людини. І кожного разу старий раптово розкривав очі й озирався навколо ясным поглядом, і тоді сестра Ігнація швидко й непомітно гасила свічку, подавала хоро- му ліки і підправляла постіль, радіючи, що може ще один день побути з ним і сумуючи, що ще один день мусить вистраждати з нею дорога людина.

Вичерпана тугою і цілими тижнями безсонних ночей, вона не знати як ще трималася на ногах, завжди готова відгукнутися на найменший голос хорого. Вона нікому і ні в чому не дозволяла замінити себе. Довго і вперто змагалася вона із смертю. Тепер же, почувавши, що смерть уже й не виходить з кімнати хорого, стояла коло нього, як салдат на безнадійній позиції, і хвилинами їй приходила до голови жахна, неприпустима, але розумна думка — скоротити страждання хорого: дати йому подвійну дозу лікарства і змусити смерть залишити свою гру стражданням людини.

Одного разу хорий, отямившись, довго дивився в очі сестри і ледве чутно прошептав:

— Антека... тут... немає?..

Протягом цілих п'яти літ це він вперше вимовив це імення.

Вже більшу частину ночі просидів Антек коло постелі непритомного батька. Він уже наситився

першою своєю радістю, вижив її, забув уже про неї.

— Живий батько, живий!..

Жахливий тягар скотився з його сумління. Тепер він був близько одчаю. Не було ніякісенького сумніву, що батько не доживе до ранку і так, непритомний, вмере. А це значить, що кривда лишиться між ними як була — непростена. Це значить, що вони не обміняються один з одним ні єдиним словом, ні обіймами, ні навіть поглядом.

Страшна мука охоплювала цілу його істоту. Ніколи ще не приходили до його голови такі думки, які прийшли зараз, а не приходили вони певно тому, що протягом цілого життя не могли підступити до нього. А це приходили й такі, що про їхнє існування він навіть сам не знав, і всі вони — голодні й пожадливі — раптово наседали на нього і шматували його мозок.

Яка мука, які страждання!..

— За що?! — обурювалася в ньому хвилинами його занедбана й забута душа. — За що?

І колишня давня розсудливість виправдувалася логічними, незапереченими словами.

Це життя винне, з усіма своїми законами, що глумляться над людьми, що бавляться, як забавкою, цілими народами, змушуючи їх проливати океан крові. Хто наслідиться запитати їх: за що і на що?

Але йому досить було глянути на тавро горя, на зморшки недолі, що ними глибоко було зорано

обличчя батька, як усі його тверезі й розумні давні думки робилися безглуздям, зневагою, злочином. Ніяка логіка, ніяке витончене слово, ніякий офіційний науковий термін — ніщо не могло вистояти перед оцим обличчям.

Невблаганий закон життя!..

Так це називають. І в даному разі він, напевне, і виявляє свою силу, виконує свою диявольську роль, діє стихійно, точно, непомильно — і все, все перемелює на порох...

Скільки зуміла вистраждати ця стара людина, що тепер умирає? Кому, перед якою трибуною піднесе вона свою скаргу, хто і чим нагородить її за той злочин, що dokonano над нею, за те грубе, злодійське насильство, яке на сміх та глум усіх пекельних сил змусило його й мільйони подібних до нього з'явитися на світ і жити?

І Антек кожної хвилини падав з цих піднесених сфер у найглибшу далечинь свого життя, своєї душі. Як яскраво стали перед його пам'яттю всі дні його життя! Скільки жахних злочинів зазначено в них, і як кожний з них ясний, очевидний, незаперечний!

Як мало треба було турбот, щоб пожалувати старого батька, коли це було в його силах, у його владі, щоб життя батька було інше і щоб його смерть також була іншою. Досить було хоч крихти бажання, крихти доброї волі, треба було хоч подумати іноді про батька, як людина про людину. Тож — не так важко!..

І в цю жажну хвилину збиралися юрбою всі ті невиявлені до батька почування і вчинки. Як багато таких жажних злочинів!..

Ні до чого були всі виправдання. Всякі докази були зневагою цієї смертної постелі. Того, що було перед очима, ніщо не могло заслонити. І він цілісеньку годину, не зводячи очей, дивився на нього, як на символ своїх злочинів. Душа його — сумирна й слухняна — вимагала заслуженої кари й просила чуда, чекала його.

Хоч би один лише погляд!..

Вмираючий хвилинами розкривав очі. Нежиттеві зіниці очей — то моторошно блукали, то непорушно дивилися вперед безтямним поглядом. Тривога й жах охоплювали Антека, коли він дивився в ці очі.

Одного разу йому видалося, що батько дивиться на нього й пізнає його. Він схопився, неначе хотів тікати від цього погляду. Цілою силою волі змусив себе отямитися і нахилився над батьком.

— Батьку, батьку, прости!.. Зрозумій, батьку!.. Я не вмів з тобою!.. Я син твій!.. Змилося, батьку!.. Батьку, зглянься й прости, батьку!..

Слова без усякого зв'язку і змісту рвалися з його грудей болючим шопотом, але очі батька дивилися байдужо. Безмежна втома й байдужість до всього дивилася з них, лише хвилинами зіниці заходили вгору, дихання слабшало, зупинялося.

Тихими кроками підійшла стара жінка. Стала на коліна і так, стоячи колінами на підлозі,

вставила в руку недужого свічку. Її племінний, про-
никливий голос вимовляв слова „відхідної“, а сумне,
жовте світло свічки змусило Антека повірити, що
вже нема ніякої надії.

Протягом цілої молитви тітки, він стояв, як
здерев'янілий.

На батька він більше не дивився. Розумовими
очима вдивлявся він в ту недалеку хвилину, що
чекала його зараз після смерти батька. Ось вона
підходить повільним кроком, росте на очах, зро-
стає, — ще трохи, і вона ляже на нього нещад-
ним тягарем, неначе скеля. І з цим тягарем буде
він іти далі через ціле своє життя, лише — як
порушитися з місця? З цією безмежною тугою,
з цією кривдою, що дивилася на нього сумними
очима... Скрізь, на кожній дорозі, перед ним стоя-
тиме привид батька з цими, повними сліз і обра-
зи очима. Буде дивитися... Більш нічого, тільки
дивитися... А під таким поглядом ціла душа
в'ється в болях.

Вчорашні справи і все попереднє, повне дійс-
ности життя, що звучить боротьбою, здавалося
йому давно минулим сном. Ось він прокинувся.
Надходить новий день, стелється він по безмежно
голій долині, де ні око, ні думка не мають на чому
зупинитися. Ах, піти б куди-будь з цього світу, захо-
ватися де-будь від цього нового проклятого дня...

По кімнаті розійшовся важкий жалібний дим
від погашеної свічки...

— Так, це вже... Так, це...

З розпукою на обличчі звів на батька очі, але батько був ще живий. Дихав, як раніш, важко підносив груди, лише рівніше й спокійніше дихав.

На дворі світало: блакитнувате проміння просочувалося крізь заслонки на вікнах, проходило у всі кутки кімнати, оточувало звідусіль жовте полум'я лямпки й душило його.

Тітка Ігнація сиділа на стільці коло вікна, схиливши на спинку стомлену голову і тільки в світлі зимового ранку побачив Антек, як страшно виснажили й вичерпали її безсонні ночі й постійні турботи.

— Вона виконувала мої обов'язки...

Знову докір. Знову здивовання. Протягом цих років він ні разу не подумав про неї. Не подумав про неї навіть тепер — не пригадує, чи привітався з нею. Адже ж, коли тут, на смертній постелі лежить його батько, так хто ж йому був замість матери з першої хвилини, коли він почав думати?

Нова туга відчинила в його душі протягом довгих літ зачинену схованку, і він щось таке вирішував, давав комусь якусь обітницю...

Ніжними, сердечними словами, що, чуючи їх, сам дивувався, став він умовляти тітку піти спочити, хоч одну хвилину склепити очі. Обеззброївши цією несподіваною лагідністю, він вивів її до сусідньої кімнати, поклав на канапу, вкрив і загорнув.

Повернувся і знову сів коло постелі батька. Сів, щоби пильнувати, щоби ловити мить, коли, може бути, хорий опритомніє, — чекати замирення

і прощення. Але не думав уже більше про це. Ніколи невипробоване страждання, що палить і шматує душу, неначе відчинило йому вікно в інший світ. Незнайомий подих повіянув у давню, душну замкненість, у тісне коло його звичайних турбот та справ, витискаючи звідти попередні доброчинності, виганяючи дерзотну самовпевненість, підриваючи всі непохитні підвалини. Здивованими очима душі дивився він на новий світ, що враз так широко перед ним розгорнувся.

Щось давно прожите й забуте задихалося десь під купою зібраних з усього життя подій, думок, страждань. Поворухнеться воно, затихне, а напружена пам'ять дарма тільки силкується догнати в шумливому вирі те, чого шукає й чого сама не може пізнати.

Якісь незначні, надто дрібні моменти життя відгукнулися голосною луною в душі і десь у підсвідомості, по-за межами пам'яті, де вони, наче за заслоною туману, десь спочивали там. Те, що з'явилося зараз, було неначе дальшою ланкою цих затрачених моментів, — тепер вони всі склалися в душі в один ланцюг.

Посеред них були млисті, наче сонні марева дитячих літ, сміх і сльози, дитячі радощі й смутки, широка любов, яка охоплює все, що бачать очі дитини. Були сумні й тужливі вечерові години, коли батько розповідав про повстання, про каторгу... Були побожно смішні, півзатерті спогади першого гімназійального кохання...

І перший полум'яний льот до тих ясних нових істин, що наче відкриття, з'явилися йому в той час: непохитна, сліпа віра, поспішне прямування до негайних дій і жадоба самопожертви... Йому зробилося страшно сумно: не вернеться чар того часу... З тугою відходила його думка від того життя, в якому він поринув назавжди і в якому він розгубив усі свої сили, найдорожче добро юнацтва.

Стала перед очима вся буденщина і сіра одноманітність його повсякчасної роботи і защеміло серце. І з безмежної, сірої пустелі дивилося невблаганне, жорстоке, самовпевнене, грізне, владне обличчя, з уст якого ось-ось почується:

— Досить!.. У шерегу!..

Якесь бунтарне почуття похитнуло його; в голові блиснула несподівана думка, що ось уже він знайшов винуватця всього того, що сталося. На хвилину — чуття полекшення, що ось він не один стоїть тут перед трибуналом цього смертельного ложа, але вже в наступну хвилину з'являлося почуття сорому, пониження і ще більшої огиди до самого себе. Непомірний тягар злочину душив його й зіштовхував кудись у прірву; крок за кроком він сходив усе нижче й нижче, просто у невідому безодню..

Ще хвилинка — і він зникне в ній безповоротно.

З розпукою глянув він на батька, неначе прикликаючи його на допомогу, на рятунок і серце враз завмерло у нього: батько дивився ясними, цілком притомними очима. Антек відчув на собі його глибокий, пронизливий погляд.

Зупинився в своїй ході час, замовкли всі відгуки життя, зникло все, що існувало в просторі. Батько й син припали один до одного очима. Уста їх здригалися, пророблюючи напружену роботу, силкуючись вимовити якесь невідоме слово.

Дарма Антек напружував усі свої сили, щоб вимовити слово, яке відкрило би батькові його душу, всю його тугу й духові страждання, — роки, що минули в такій байдужості до нього, і кожний день цих довгих років, і те, що заповнювало ці дні, і те, що жило в його душі і в подібних душах, і те, що в цьому новому житті народжується... Висловити!..

Але на людській мові нема такого слова, — і Антек мовчав, благаючи лише очима:

— Батьку, зрозумій, батьку!.. Прости, батьку!.. Скажи хоч поглядом!..

Із темряви мли, з якихось невідомих, далеких шляхів повернулася душа вмирущого. Наполовину вже чуючи інший світ, попрощавшись уже й залишивши все, що зостається, все ж таки вернулася душа батькова.

Довго напружувалися вимучені очі, довго вдивлялися в просторінь, поки нарешті побачили його й пізнали. Довго, з труднощами намагалася звестися думка і безсило падала у млу останнього сну. Але настав нарешті момент, коли з невимовною яскравістю стало перед ним ціле його життя і став кожний його день, неосяжний світ думок і почувань, і те, що було вчора, і те, що перебу-

вало десь у млі забуття... І все стало ясне й зрозуміле — і життя, і смерть, і доля людства, і весь замогильний світ, і минуле, і майбутнє. На мить на останню мить, поки все цілком не загасло...

І ось — син...

Очі бачать дорогі риси, найдорожчі за все на світі. Душа заглиблюється в розкриту навстіж душу, що до самісенької глибини просвітлена якимось незрозумілим світлом, який може бути лише в останню годину... Ах, чому ж уста не можуть говорити? Чому голова прикута до постелі й чому руки, як сковані, — чужі, непорушні?

Хоча б який-будь знак подати, хоча б одне слово, одне лише слово сказати?.. Щоб він знав, щоб знав...

Від надлюдського зусилля його чоло зрослося рясним потом, скроні зайшлися кров'ю.

Він мріяв про одну, єдину мить, про одне коротке слово у цій останній боротьбі зі смертю. Всі сили духа, всі бажання і всі молитви зібрав старий і зберіг для цієї останньої хвилини.

Він почував, як його давлять грубі, невблаганні руки, з якими не мав сили боротися. Почув удар неймовірно важких брил, що падали на його голову, розбивали її. Він не піддавався, — ще хвилина, і враз він вирвався з обіймів холодних, залізних обручів — на одну лише мить — перед останнім, неухильним помахом коси смерти.

І почорнілі уста прошептали:

— Прости... Сину...

КОШМАР

Поки ще можна було хоч що-будь побачити, Юшкевич читав під вікном. Водив носом по книзі, тулився до світла, напружував очі і все таки п'яте через десяте, ловив думку змісту. Але якось він відірвався від книжки й випадково подивився в куток камери, де вже встигла залягти темрява. З розпачем глянув він на книгу, але вже більш не побачив нічого, рішучо нічого.

— Адже ж, ось, щойно я ще міг читати, а зараз уже не можу, — ніяк не можу... Чому ж це так?...

І зразу ж згадалося йому, що так саме, такими самими словами і в такий самий вечірний час дивувався він позавчора і минулого тижня, і місяць тому назад. Завжди і незмінно в такий саме час, проклятий час. З крихтою якоїсь недійсної, самому собі навіяної надії, простісенько за давно усталеною звичкою, зробив він три кроки вперед у темряву, тримаючи обома руками книгу і зупинився біля дверей, звідкіль крізь вузьку горизонтальну щілину протискалося з коридора пасмо тьмяного, кволого світла. Тут він так щільно притисся плечима до дверей, що аж брязнула засувка (який знайомий звук!) і, підставивши під скісне

пасмо світла відповідний рядок, обережно став пересувати книгу, пильно стежачи, щоб світло не зійшло з бажаного слова. З неймовірними труднощами, ловлячи окремо кожну літеру, прочитав він цілий рядок від початку й до кінця; над другим уже трохи загаївся, а коли перейшов до третього, то, залиті сльозами від напруження, очі бачили одне лише каламутне пасмо світла, що рухалося на папері, на якому чорніли якісь літери — не літери, мурашки — не мурашки...

Роздратовано відштовхнувся плечима від дверей так, що знову брязнула засувка (який знайомий звук!). Точнісінько так саме відштовхнувся він в такий саме час учора, позавчора, минулого тижня й місяць тому. Точнісінько так саме почав він прохожуватися по камері поміж таємничими різнокольоровими плямами й колами світла, що з'являлися в темряві скрізь, куди лише він повертав недужі, залиті сльозами очі. Ходив він так вперед і назад де-який час, поки нарешті поховалися й поринули у темряві яскраві рухливі плями й червоні кола і лишилася одна лише чорна, густа, дотклива темрява. Вгорі сірів квадрат віконця, закреслений ґратами; коли ж він повертався до дверей, то за кожним разом на одному й тому самому місці з'являлася освітлена щілина. Це були кордонні стовпи, які змушували його переконуватися, що океан темряви, який звідусіль оточує його, зовсім не є яким-будь містичним океаном, а звичайною, нікчемною, мерзотною калюжею

темряви, що понижує людину, — мілкою гидотною калюжею, де навіть не можна собі нічого уявити тому, що раз назавжди все заздальгідь відоме: і туг стіна, і там стіна, а якби кому-будь видалося, ніби-то він пливе у безмежному, міжпланетному, астральному, вічному, світовому океані... — так досить простягти руку, і — стіна...

Тут уже Юшкевич шпурнув книгу геть від себе. І що ж? — Знову ж таки не сталося нічого надзвичайного, ніякого катаклізму, ніякої зміни, ніякого порушення нормального світового ладу. Проклята реалістичка — книга шелепнулася об реальну стіну і, зашелестівши сторінками, впала кудись у куток. Цілком так падала вона на те саме місце і в такий саме час учора, позавчора й минулого місяця. Так саме буде завтра і позавтрього...

Проробивши це все, наче виконавши якийсь, згори приписаний ритуал, Юшкевич з півгодини ходив ще від вікна до дверей і старанно намагався пробудити в пам'яті все, що читав сьогодні.

І так, значиться: безглуздо впевняти, що знищення громадської власності постало в наслідок вільного рішення людей, що ніякий економічний процес (еге!) не виявиться можливим без остаточного розподілу земель.

— Так, всеможні, що й носа не відривали від табакерки (і паршиві!) економісти XVII віку, фізіократи, енциклопедисти і різна вчена шушваль намагаються нав'язати це людству, написуючи сотні томів, як англійці — Сінклер і Маршалл, також і

італійці — Дженорезі, Цакконі, Васко, Філіяндер... не Філіянчері — ні, чорт побери!.. а як же, як же?.. Ах, так — Баско, Фі-лі-ян-дже-рі! Так, так, правильно — Філіянджері... Філіянджері... Чому забуто мудрі трактати, пророчі слова англійських письменників ще з часів Генріха VIII та Єлизавети, що намагалися одвернути, зупинити, затримати процес розкладу громадського володіння? Наука помилилася. Так, чи що? Про це писали Мор, Істоббс, Гаррісон...

Юшкевич напружував мозок, особливо багато зусиль прикладав він, щоб остаточно з'ясувати собі прізвища і безліч раз повторював їх. Радів, коли нарешті, наламавши язика, правильно вимовляв їх. Він переглядав сторінку за сторінкою, страшно поспішався, вдаючи перед самим собою, наче це все — надзвичайно важливі речі, що їх треба буде основно продумати, що наче це все надзвичайно цікавить його і наче він, навіть, щасливий, сидячи тут, на Пав'янці, бо лише тут він серйозно взявся за вивчення і усталив нарешті (а коли не усталив, то напевне усталить) погляд на найскладніші соціальні явища та закони, бо живучи на волі, лише псуєшся і тратиш своє обличчя, а головне — нічого не читаєш. А це ж жахне, щоб людина, яка вважає себе за інтелігентну, лише на тридцятому році життя довідалася про існування такого визначного вченого, як Стодерс — Стоберс — ні, — як-же, як-же? Ага, так Стоббс — англієць, що захищав англійського селянина від пролетаризації! Про

нього знають, але так, як знають про всіляких пожилців та звідниць, що товклися при дворах якихсь там французьких та англійських Генрихів. Згубна педагогічна система. А потім ні на що нема часу. На Пав'янці, хоч-би й що, але можна набути дійсну освіту, а, якби не Пав'янка, то польський соціалізм ніколи не вишкрябався б на певний шлях. І справді, як його читати, коли ніколи часу немає? Інша річ отут, на Пав'янці...

Думки наздоганяли одна одну, кудись поспішалися, переганяли, зачіплювалися, зчіплювалися, наскакували одна на одну; в ста місцях відразу поставали непохитні рішення, найдальші плани, що буряно захоплювали все нові й нові, все ширші й ширші, все дальші й дальші простори, так, що все, що лише існує, стало ясне, чітке, зрозуміле, очевидне й непохитне. І Юшкевич бігав наче божевільний у своїй темній клітці і, поринаючи в потоках думок, не здавав собі звіту про те, що він і через що саме тут. Переповнений захопленням щастя, він руйнував і будував світи, пересував мільйонові людські маси з одного кінця землі на другий, креслив нові державні кордони, перестрибував через цілі століття, перемагав у боях на морях та суходолах і робив багато інших подібних річей і все, звичайно, у темряві. Це тяглося майже дві години. Нарешті, коли його ноги відмовилися ходити, а в голові почувся біль і наче стопудовий тягар на тім'ї — він сів на своє ліжко і радісно констатував:

— Ось як воно думається на Пав'янці! Ось як працює голова на Пав'янці! Добре! Дуже добре!

І він почав швидко скидати чоботи.

— Хочеться спати! Ух, як хочеться спати! Сьогодні міцно буду спати, бо досить наробився!..

Цю думку він висловив голосно.

Він демонстративно позіхав, неначе сам себе хотів упевнити, що він дійсно ледве тримається на ногах, стомившись.

І він, як міг, поспішався. Шпурляв чобітьми і, швидко-швидко роздягаючись, так кидав різними частинами свого одягу, що відірвав собі десь гудзика, який зараз же зник у темряві.

Десь там, у навмисно затаєному куточку свідомості, десь там, навіть не знати й де саме, притишився підступний голос, що підганяв його, приспішав його: скорше, скорше, скорше... І він дійсно, як божевільний, поспішався і, ледве дихаючи від швидкого руху, так і впав на ліжку. Швидко закрити ковдрою голову й заплющив очі. „Чорт бери, як справді хочеться спати. Зараз засну, ось уже засинаю...“ Лежав так з хвилину, з цілковитим безладдям у голові, з болем у тім'ї, стомлений і знесилений, неначе за одним духом пробіг цілі дві мілі. Під ковдрою було йому душно, — відкрив голову, зручніше вклався і з насолодою почав дрімати.

Враз щось таке підкинуло ним, — він витягнув ногу й прокинувся. Лише на мить розплющив очі й побачив ясну щілину в дверях... Але зараз же,

в ту саму мить, з усієї сили замружив очі, закопався головою в подушку й затих. Обливаючись холодним потом, він з безмежним жахом прислухався до гучного зловісного дзвону у вухах.

Ще хвилину він дурих себе, ще намагався ніби-то когось перехитрувати, обманути... Ні, ні...

Під ковдрою, крізь стулені повіки, стало щось ясніти, невиразно накреслюватися, оформлюватися, наближатися, знову розпливатися і знову повертатися.

Уже тут — уже тут...

Юшкевич глибше засуває в подушку голову, але ясно бачить у дверях щілину, поки-що лише її одну.

Маленька щілина в дверях, освітлена лямпою з коридору, точнісінько така, як та — „справжня“. Поки-що лише вона.

Трохи згодом темрява знизу, під ясною щілиною, стала наче відсуватися від дверей. Відкотилася повільно, не раптово, наче вода, а на тому місці біля порога, що вона його займала, нагромаджувалося якесь світло, розросталося, збільшувалося. Це все було подібне до того, як-би хтось такий, помалу, не зразу — вуглик за вугликом — сипав під поріг дрібний жар. Ось ще підкинув трохи, ще один вуглик і — раптом — один великий. Ось уже видно цілі двері, можна навіть порахувати цвяхи в дошках. Але світло далеко не розходиться. Вся камера повнісінька темряви. Лише там, коло порога, приблизно на крок шириною, щось таке ясніє, а навколо, від підлоги й до самої

стелі, стіною стоїть важка темрява. Двері все яснішають і яснішають...

Юшкевич притискається обличчям до подушки й обома руками міцно тримається за голову. Судороги холодними кліщами беруть його за лікті. Тривога жаху, невимовна огида і сльози розпуки, — безнадійної, ненаситної розпуки...

Ні до чого це все, ні до чого всі спроби й хитрощі! Його ніщо не перехитрить, його ніщо не вблагає. Він прийде, прийде, — о, боже, боже!..

Десь далеко заговорили останні рештки свідомости, спогади про те, що було за дня, — про непохитні постанови, що він їх кожного дня постановляв собі, коли в камері було ясно. Згадалася вся ясна аналіза цих нічних явищ і зневажливий сміх над власною квалістю та безсиллям, і „об'єктивне ставлення“, що з ним слід було ставитися до всього цього, і думка, що він її щоденно, систематично, до нудоти, втовмачував собі в голову: „Ціла ця пригода надзвичайно цікава й навчальна — треба лише навчитися спостерігати“, і що „найважливіше, ні в якому разі не затуманювати свідомости, не піддаватися жодній спокусі та провокації, не рухатися з місця й ні словом не озиватися“...

Але через хвилину спогади про ці всі розумні розміркування відлітали, розпорошувалися у темряві й лишався тільки — жах.

А заграва коло порога вже займалася і вже ясно було видно цілі двері з одвірками. Можна було читати написи, видряпані на дошках, і світло

розходилося по цілій камері, неначе хтось роздмухував його. Потім світло слабшало, згасало і лишалася тільки тьмяна заграва, наче спогад мли-стий. Коли на хвилину згасло все, Юшкевич починав глибоко й полекшено дихати і в той час у його душі починала з'являтися надія на те, що, може, цієї ночі цим усе обмежиться... але ось уже там, коло дверей, маячить якась тінь. Юшкевич бачить її крізь стулені повіки і з усієї сили притискає до подушки обличчя.

Тінь уже ясно вимальовується на тлі дверей, чітко накреслюються її контури. Юшкевич пізнає.

Однак, жах ще не виходить із дна душі і ще не в'орюється гострим плугом у мозок. Ще не настав час...

Ще мить, довга, цінна мить... Поза смертельним жахом, що наче морський приплив заливає його, лишається ще крапелька самовладання, крапелька надії. „Він“ ще не йде. „Він“ стоїть там безмежно далеко, за грубими дошками дверей, в коридорі, на віддаленні ста миль...

Його вже видно, — це так, але ж він ще за дверьми і ще не входить, — чекає. Тінь росте, дістає головою до стелі, ширшає, закриває собою цілі двері і на її зненавидженому тлі ясно видно великі цвяхи в дверях із широкими головками, видно написи, видно подряпані місця й ті місця, що з них обсипалася фарба...

Враз — тінь пояснишала. На тлі темного силуету стали невиразно вимальовуватися риси обличчя,

руки, ноги. Світло коло порога росте й росте... Тінь протискається крізь дошки, змагається з перешкодою і нарешті —

— А!.. А-а!.. А-а-а!.. — страшний, безглузний крик жаху.

Привид протиснувся крізь двері. Стоїть на порозі. Стоїть, як живий, на тлі дверей. І в ту саму хвилину в камері стає ясно, неначе вдень. Юшкевич лежить непорушно, боїться навіть натягти на голову ковдру; не тому, що не вірить, що це може допомогти йому, захистити його, — а просто з переляку. Задерев'янів. Рештою самовладання вдає, що спить, дійсно спить. Нема лише сили голосно захропти, щоб „він“ також побачив. Нема сили...

„Він“, як завжди, в заболочених чоботях, пошарпаному чорному капелюху, весь обірваний, одяга — лата на латі. Прийшов, як завжди, зі своїм жахним мішком на плечах. Стоїть коло порога, озирається, а хитрі, огидні очки швидкошвидко нишпорять по камері, чогось шукають по кутках. — Обличчя людини, що вперше прийшла в нове місце й придивляється до нього. На хвилинку зупинив свій погляд на ліжку, наче випадково знайшов його і зараз же став кивати до нього головою, привітливо й по-панібратськи кланятися, раз-у-раз хапаючись за капелюха. Неймовірно здивовання з'явилося на його виразному, спляченому обличчю: „Що.. ще гниєш тут?.. Диви, ти, диви! Ну й запакували тебе, дідько б їх узяв! Нащо ж

таке життя? Рік тому, як я був у тебе... Що я кажу — рік? Більше вже — рік і три місяці! Випадково заходжу сюди, і ось, скажіть на милість, люди добрі, — сміхота!.. Цілком уже був забув про тебе!.. Коли ж оце, бачу...“

Юшкевича цілком спантеличили ці слова. Почав вираховувати, коли саме був у нього останній раз оцей гевал зі своїм мішком за плечима? Невже він правду каже? Адже ж він був учора й цілу ніч промучив його... Юшкевич пам'ятає, про що вони тут говорили і знає, чим скінчилася їх розмова... А тут, маеш — рік і три місяці!..

А хто знає — може й так, може й правда? Чому ж не може бути, щоби було рік і три місяці. Цілком можливо. Час — це взагалі неусталене розуміння. Можливо, що й помиляюся. Звідки ж це йому враз прийшло до голови обманювати? Нащо це йому потрібне?

— Ну, що ж ти? Так оце мене стріваєш? Сердишся, певно, за те?.. Шляхтич дурний ти! То ж стільки вже часу. Я вже все встиг забути, — навіть і те, як ти мене по морді тріснув! Бачиш же, — не гніваюся! Лиши! Ну, давай миритися! То ж стільки вже часу!..

Юшкевич не викрив себе ні найменшим рухом і, навіть, перестав дихати. Він майже задихався.

Пройдисвіт, насупивши брови, з хвилину уважно придивлявся до нього.

— Гм!.. Диви ти! Спить, справді спить, — промовив тихо. — Треба йому дати спокій! Хай собі

спить! Зіпсували мені хлопця! Ех, ви, собаки московські! Хай спочине. Я почекаю.

І тихо, обережно, навшпиньках, він почав розташовуватися у камері. Зняв з плечей мішок і обережно поклав його на підлогу. Навшпиньки підійшов до вікна і з хвилину щось таке робив там. Юшкевич мало-що не зомлів, почувши його у себе поза спиною. Через хвилину пройдисвіт пішов до дверей, повернув голову, ще раз допитливо подивився на ліжко й почав примощуватися на закритій „параші“, яка разом з ліжком являла собою ціле умебльовання камери.

Сів, підпер рукою бороду і замислився. Риси його обличчя зібгалися й ціле обличчя набрало зосередженого виразу. Він про щось думав.

Дотримуючись попередньої обережності, Юшкевич почав тихенько, але уважно стежити за його рухами.

— Так, це, як видно, справді було не вчора.

Він увесь заріс, змінився. Обличчя ще більш сплячене, ще більш нахабне. Але сумне.

— Хто зна, що він зараз думає? Як він може думати? Сам із собою. Хіба ж це можливо?

Пройдисвіт заворушився, став чухатися нігтями в чуприні, потім став шпортатися у кешенях. Вийняв з камезельки годинника, відчинив, подивився яка година, сховав і, притулившись до стіни, сидів так далі. Ноги витяг аж на середину камери; зверху стоптаної підошви виглядали чорні пальці, які швидко-швидко ворушилися.

— Хвилюється, еге! Ну, треба бути наготові! Годинник у пройдисвіта, та ще й золотий. Звичайно, крадений. А цікаво, яка тепер година? Яка ж це справді може бути година? Ніякої години тепер не може бути...

На ці потайні спостереження над кожним рухом гостя Юшкевич витратив досить багату часу.

Нарешті пройдисвітові остогидло сидіти. Він став чогось вовтузитися, шпортатися по кешенях, голосно позіхати, а нарешті встав (весь час навшпиньки), пішов до другого кутка, де лежав мішок, і схилився над ним. Серце Юшкевича забилося буряною, божевільною, радісною надією:

— Йде! Йде!

Але гість чогось дуже довго шпортався в кутку. Юшкевич, зціпивши зуби, пильно дивився на нього. Бачив, як пройдисвіт важко став на коліна й почав щось таке робити з тим мішком, на підлозі. Робив, робив, сердився й півголосом лаявся.

— Зав'язано, щоб тебе холера!..

Безмежний, потворний жах змусив Юшкевича здригнутися цілим тілом. В одну хвилину, наче якась дивна сила штовхнула його,—він схопився з ліжка.

— Не розв'язуй! Не смій!.. — закричав він диким, повним потворної зненависти й смертельного жаху, не своїм голосом. Він ладний був кинутися на пройдисвіта.

Але той не здивувався, навіть не перемінив своєї пози. Стояв собі на колінах і спокійно щось таке робив з тим мішком.

— Ти чув? Ти чув? Не розв'язуй!

— Ах, вибач! Не хотів тебе будити. Просто, надокучило ждати, так от від туги хотів подивитися...

— Не треба! Не треба! Не треба!..

— Ну, зрозуміло, що тепер не треба. Коли ти прокинувся, то й справді не треба. Давай, поговоримо. Заскучав же я за тобою...

— Брешеш! Кажи, чого прийшов?

— Провідати тебе. Гадаєш, що в мене не бо-
лить серце, коли ти тут вже два роки гниєш.
То ж не раз уже я думав про тебе.

— Все одно брешеш! Чого ти здивувався,
ввійшовши сюди? Що ти казав? Брехун! Безсовіс-
ний брехун!

— Що я казав? Так собі казав! Останнього
разу ми з тобою так негарно розійшлися, що мені
якось незручно, а тому й казав так, щоб якось почати.

— По дурному почав ти...

— Звідки ж я можу знати, як починати таку
візиту? Хам я звичайний собі. Та, між іншим,
звідки такі церемонії на Пав'янці?..

— Ти вчора був тут? Хто тобі так часто доз-
волив, собако? Ніякого року й трьох місяців не
було! Я все пам'ятаю! І знай це раз назавжди,
що я не боюся тебе! Дістав учора по морді? Ді-
станеш і сьогодні!..

— І, господи боже! Невже ж це таке страшно—
„по морді“? Мені від того ніяк не бо-
лить. Не від-
чуваю навіть. Та й не можу відчувати, бо ж це

все тільки здається, що так воно є. Мені — все ніщо. Я це все розумію. Але, ось ти на таке діло зовсім дурний, хоч і в університеті вчився.

— Забирай свій мішок і геть! Досить мені цього.

— Чого?

— Усього!

— Як так усього? Так ти ще й не знаєш, що я маю тобі сказати. Почекай трохи. У мене цілий кіш новин усяких. Нащо нам сваритися з тобою? Скажу тобі пару слів і піду. Та й не з власного бажання прийшов я сюди. Люди мене прислали. П'ять карбованців за це дістав. Іди, кажуть, скажи йому це та те. Багато іншої всякої всячини. Іди, кажуть, а то він уже два роки не знає, що у світі діється. Нічогісінько не знає. Жаль мені стало й прийшов. А з тих п'яти карбованців собі ні копійочки не лишив, — усе на „видатки“ пішло.

— Які такі видатки? Що за видатки? Ти брехун!

— А то ж як? То ж не дух я! А так жандари сюди нікого не пускають. Довелося мені цілий вечір із жандарами пропиячити, тут недалечко, на Дикій. Чого я тільки не пропив та не проїв — то все їм у кешеню пішло. Лише тоді пустили, а то ж, каже, — „присягав“! Це не старі часи, коли я міг ходити, коли мені захочеться. Еге! Такі тут порядки, що жандарів, як собак, понасилано! Кажу тобі — гірш, ніж у Десятому Павільйоні!

— Кажи правду, ти був там?

— Був, був! Я тепер там частенько буваю. Ти знаєш, що цікавість завжди ганяла мене по світу. Хожу собі, та все вишукую, що де цікаве, мало його тепер, мало. Одна мерзота тут, у Варшаві — дрібненька, сіренька, буденненька. От, ще у Павільйоні можна побачити цікаві речі. Люблю туди заходити. Та й мене там полюбили. Особливо Войтек, що-ночи до себе кличе, остогидло навіть ..

— А як Войтек?

— Та, нічого собі... Поговорив трохи сердечно з ротмістром Кнайфусом і веселіше стало. Тепер цілісенькими днями бігає по камері та співає. Танцює також так, що тільки за живіт берися! Знаєш, який він ловкий! Ха-ха-ха! Весело з ним, страх весело!..

Юшкевич, мліючи, жадібно слухав.

— Кажу тобі, такі той хлопака розповідає пригоди! І що за здібність! Навіть мене це дивує. Адже ж ви, соціялісти, завжди тягнете поважні, скучні мотиви. Іноді тільки так собі, з обов'язку, слухаю. З тобою також так (не гнівайся, адже ж я тебе справді кохаю й добра бажаю). А в нього, любий ти мій, такі настрої, що навіть я коло нього розгулявся. Тепер лише, каже, розумію, що значить жити. Танцює! Раніш протягом цілих ночей агітував, щоб і я став соціялістом, і мало ще не з'агітував. Справді! А тепер, одверто каже, що я -- розумний! Ти, каже, покладеш початки нового соціялізму. Хто знає, — відповідаю, — може бути, що й покладу, а тим часом на старий подивлюся.

Повчуся, як не слід будувати. Довго ми розмовляли. І ось одного разу він мені каже: „Переконав ти мене. Зробив я по-твойому“. Ось коли мені зробилося соромно. Золотий він хлопака, Войтек той твій. А який гарячий! Все, каже, тепер по новому. Геть забобони! Застудився, охрип. Доктора вигнав, стільцем кинув на нього. Вчора також на моїх очах всадив собі в рот зубну щітку й цілком проковтнув її. Ну, розумієш, чи ж чув ти коли-будь щось таке? Як це таку річ можна проковтнути?..

— Не бреш! Слухай, ти! Нащо ти мене мучиш? Нащо так нахабно брешеш! Ти мусів би ще сказати, що він цілу мітлу проковтнув, або грубку. Ти, звичайно, це все вигидав!..

— Як собі хочеш... Але, скажи мені одверто, поклавши на серце руку: тобі справді хочеться, щоб це була правда? Дуже хочеться?

Він подививсь йому просто у вічі, гидотно викривляючи обличчя.

— Цікаво тобі, дуже цікаво? Ну, ясна річ! Адже ж, як воно не є, а він проте твій товариш. А те, що кажеш „брехня“, то це так собі, аби тільки... Адже ж, коли казати правду (так тільки між нами), то ти вже й повірив. Таким річам якось відразу віриться, особливо — коли це стосується близького товариша, та ще й такого дуже близького друга й приятеля. Войтек дуже пишається твоїм приятелюванням. Багато чого казав він мені про тебе. Не знав, що я знайомий з тобою. Та й

чи ж мало він казав ротмістрові Кнайфусові: „Юшкевич — найкращий мій друг і приятель, Юшкевич — це перша людина в цілій цартії“. Кнайфус довго не вірив, але, нарешті, Войтек розсердився й почав йому доводити. Багато різних річей на-розповідав. Забув лише про дві-три справи, а взагалі про все, що було, розповів. Розповів також, що то твоя заслуга. І про того провокатора також, як його звали?..

— Пиварек, — швидко підказав Юшкевич, з надзвичайним напруженням свого чуття, слухаючи пройдисвіта.

— Так, так, він самісінький... Ян Пиварек, бляхар... Ротмістр Кнайфус не вірив, але, уяви собі, послали з заступами людей на те місце, що про нього Войтек казав, і відкопали його. Там, знаєш, за Брудненським цвинтарем. З великою пошаною зібрали в купу все Пиваркове лахміття, склали його в труну і такий урочистий похорон справила йому поліція, що аж дивно! Варшавські шпиків металевого вінка з чорною стрічкою поклали: „Дорогому товаришеві — жертві обов'язку“! Два ксьондзи було й катафалк, запряжений парою коней. А над могилою сам полковник з охоранки промову сказав, багато шпиків плакало, ридало. Звичайно, різно можна собі думати про них, але, згодься, у всьому цьому є щось зворушливе. Ну, так от, з того часу ротмістр Кнайфус почав ставитися до Войтека з надзвичайною пошаною. „Все, що ви кажете, — заявив він йому, — правильно,

ну, а тепер сідайте й напишіть це все“. Дали йому в камеру чорнило, перо і цілу паку паперу. Цілісінський тиждень висидів хлопець, пишучи своє оповідання. Коли не вистачить паперу, зараз йому з канцелярії знову принесуть. Було, зайду до нього вночі, так від жалю аж сльози на очах виступлять. Знесилений, знеможений, невиспаний, худий, весь у чорнилі, тільки очі, як вогники, горять. — Лиши, — кажу, — не варто так старатися для жандарів, та й здоров'я твого шкода! — „Не для жандарів“, — каже, — „я працюю (хоч вони, як і ми, люди), а для правди і для вищих цілей“. — Цілісенькі ночі про ті вищі цілі говорив, а я слухав та слухав, хоч і небагато зрозумів з того всього. — А не шкода тобі Юшкевича? — питаю. — Хіба ж чесно так товариша розмальовувати? Адже ж його тепер, навіть, повісити можуть. — У відповідь на це він тільки зареготався, поплескав мене по плечу й сказав: „Дурень ти, Качуровський!..“

— Чому Качуровський?.. А це ж ще що таке?.. — раптом закричав Юшкевич, страшно схвилюваний.

— Як так, чому Качуровський? Таке вже прізвище в мене...

— Качуровський? Брешеш! Ти зовсім не маєш прізвища! У тебе ж усе, що ти кажеш, зовсім не в'яжеться одне з одним. Ти ж навіть брехати не вмєєш. Ні одному твому слову не вірю! Це всеодно, що сон! І ти, і все!.. А тут він мені враз зі своїм Качуровським вилазить!.. Ха-ха-ха!.. Йолоп!..

— Який ти чудний!.. Нерви, нерви... Відмовляти кому-будь права на прізвище? Це, знаєш, зовсім новий винахід! Ти гадаєш, що в такий спосіб задовольниш мене? Нема прізвища, то й нема людини? Безглузде інтелігентське міркування. Та й радість недовга. В мене є документ. Негаразд тільки якось такому соціялістові кого-будь про паспорт питати, бо це справа поліцаїв. Тільки, коли тобі це так важливо, то покажу. Будь ласка! Хай усе, як на долоні, буде...

Він нагнувся й почав швидко розв'язувати коло мішка зав'язку. Юшкевич схопив його за руку.

— Лиши! Не треба паспорта! Вірю, вірю! Хай буде й Качуровський! Слухай, Качуровський, кажу тобі,—лиши! На якого дідька мені той твій паспорт?

— А що, соромно стало? Бачиш, істота людини— це вона сама, а не її паспорт, або прізвище. Дивно тільки, що мені доводиться нагадувати тобі про це... Ну, слухай!..

Він підійшов до нього на крок ближче і, шепочучи, почав говорити:

— А, може, ти таки подивився б на нього, лише боїшся? Не бійся! Там цього разу нема нічого такого особливого. Песика мого боїшся? Нема песика! Ось тобі мое слово чести,— немає.

— І песика твого не боюся,— також прошептав Юшкевич.

— І рація! Такий гарний песик! Войтек його дуже любить. Так довго прохав мене, що я йому назавжди лишив його. Та й песик так призвичаївся

до нього, що мене навіть задрість бере. Всю свою порцію йому віддає. І булку, і цукор, і обід. Сам же він один лише чай п'є та ще мух ловить і тим собі живе.

— Звідкіля ж тепер мухи? Зимою? Ти знов брешеш!

— Я хотів сказати, — мишей. Мишей ловить. Зробив собі таку мишеловку з коробочки і ловить. Мух тепер, звичайно, нема, але якби й були, та хто ж може наїстися одними лише мухами? Просто, я помилився.

· Юшкевич, коли тільки подумав про миші, — ввесь затрусився.

— Слухай, ти, — суворо заговорив він, — зараз же, без усякого крутіства, кажи. Правда тому, що ти казав про Войтека?

— Правда.

— Все правда?

— До єдиного слова.

— Ну, так що ж це? Значиться, він збожеволів? Збожеволів і в нападі божевілля почав видавати? Так?

Качуровський двозначно всміхнувся.

— Справді, не знаю, як це тобі розтовмачити. Це складна справа. Ніхто його там так особливо й не мучив. Сидів, як усі сидять. До того ж мав багато вільного часу і, значиться, думав. І не можна ж це так грубо трактувати, як ти. Відразу — „видавати“. Що таке „видавати“? І це про свого найближчого друга, приятеля. Робив же він

так, як йому краще здавалося. Ну, змінив світогляд, відкинув геть принцип заявленої філістерської (або партійної) морали. Став незалежний. Можеш собі це називати, як сам хочеш, але не так шаблоново, не так хамувато. Вибач мені це неприємне слово, але ж я й сам хам. Не можна пристосовувати до цього звичайний робітничий жаргон... Це таємничі справи. Якби ти бачив його натхненні очі, якби ти чув ті великі, громові слова? Цілісенькими днями виголошує він це своє нове слово, на весь голос — на цілий світ. Який жаль, — не один раз думав я, — що ніхто його не занотує. Одного разу я навмисне приніс оливець і папір, щоб як не є, хоч що-будь лишилося для нащадків. Але ж, неймовірно щось, ніяк не встигнеш за ним. Та, між іншим, для цього мусить інтелігентніший секретар бути. Не душею, а серцем збагнув я цілу веліч його натхнених слів. Скільки раз я голосно ридав, слухаючи його. А він мені на те: „Плач, плач, Качуровський, бо багато ще жертв вимагає нова справа: плач, бо я мушу кинути на терези ще нові й нові жертви, поки вони не переважають цієї кривди і не перетворять цілого світу“. Але, як сказати правду, жодних нових жертв більш не буде, бо він уже все, що лише знав, сказав. Навіть більше того — з власної фантазії де-що додав, так уже з розгону. Видно, — творчий хист захопив його. Через нього тепер досить багато людей сидить, навіть зовсім невинних, тоб-то, кажу тобі, рішучо нічим невинних, якихось

навіть його знайомих та рідних, які нічогісенько не знають. Сидить там якась стара відьма — тітка його, чи щось таке. Одного разу навіть сам Кнайфус сказав: „Ну, це вже чорт зна що таке!..“ Ні, ти не хвилюйся! Войтек більше вже не „видаватиме“, кажучи твоїми словами. А про тебе він аркушів з десять написав і все так дрібно - дрібно... Змалював тебе так, як тільки може змалювати найкращий, найближчий друг - приятель. Просто маленький архитвір створив. Я тебе просто обожую після того, що там вичитав. Яка саможертвність, яка мужність, яка витримка! А закінчив він свою монографію, приблизно, такими словами: „Ось опис великого героїзму й велетенських подвигів, — ах, чому тільки відданих справі божевілля й засліплення!..“ Зворушливо?..

Качуровський затих і зворушеними, улесливими очима дивився на Юшкевича. На його спяченому обличчі відбилосся сприятливе співчуття. Блакитно-білі очі зайшли млою, біля вуст з'явилася скорботна зморшка. Сиве, голене підборіддя задрижало. Здавалося, що старий ось - ось розридається. Вже навіть почав потягати носом... Заплющив очі, але враз крізь вузькі щілинки блиснула іскорка — одна, друга, старе підборіддя задрижало, буряково - фіолетовий ніс загнувся, неначе дзьоб, і старий почав видушувати з себе якісь хрипкі звуки, тримтячи цілим своїм тілом.

Юшкевич довго не міг зрозуміти — плаче старий, чи сміється, співчуває він, чи — як завжди — глузує.

— Ну, а що далі? Бреши далі, старий волоцюго!..

Але старий мовчав. Він довго ще дрижав і шарпався, а нарешті витягнув з кешені брудну, до неймовірного заяложену ганчірку й почав нею витирати собі сухі очі.

Юшкевич з глузливою усмішкою дивився на всю цю комедію. До нього повернулася його зрівновага і самовлада. Звичайно, не на стільки, щоб цілком ігнорувати свого гостя, або щоб вважати його за щось переходове, але, в усякому разі, його страх минув.

Натомість, зроста злість.

Він за всяку ціну шукав способу позбутися його, обмірковував різні засоби, складав у голові найпідступніші вигадки. Думав про те, щоб обманути, приспати його чуйність і враз, несподівано, запитати про щось таке, щоб з його відповіді негайно зробити певний висновок, — хто він такий, чи правду він каже і — взагалі — чи навіть існує він?..

Це все — здавалося йому — дуже нагадувало важкий, виснажний сон і він намагався прокинутися, як це робив не один уже раз, коли його мучив який-будь кошмарний сон. Але досить було глянути на своє порожнє ліжко, щоб переконатися, що це ні в якому разі не сниться.

Одначе, цілком можливо, що цього Качуровського (і як це йому у жодний спосіб не можна довести, що він зовсім не Качуровський?) навмисне підіслали до нього.

Хто? — ну, звичайно, Кнайфус! Це просто — простісінько ще один його „засіб“...

Але сьогодні він сам себе викрив. Надто вже ясна була його скритна думка про того Войтека. Надто вже невміло все задумано. Ось він і збився з пантелику і плете всякі нісенітниці, щоб викрутитися. Ну, а що то він тепер скаже? Певне, щось підле собі замишляє? Отже, треба стеретися!

А я ось про того Пиварека, як останній дурень, отак собі бовкнув. Потягнув мене за язик, а я й розчинив вершу. Жахне щось!.. Жахне!..

А що, як це все правда, що про Войтека? О, яка ганьба!.. Ганьба!..

Тільки ж це ні в якому разі не може бути правдою. Про Пиварека міг хтось інший донести, а я тільки ствердив. А все, що про Войтека, розраховано лише на те, щоб хоч на якусь мить приголомшити мене. Пощастило негідникові, але тільки на мить. Хай собі тримає того Пиварека, хай тішиться. Яюсь дам собі раду. Щось проте вигадую. І хай тільки хто-будь на допиті посміє полізти офіційно з „доказами Качуровського!“ Цього вони ніяк не можуть зробити, бо офіційно нема Качуровського. Хай собі знають, що використати цього вони ніяк не можуть!. Хай собі іритуються, хай собі хоч і луснуть від злости!..

Думаючи про ротмістра Кнайфуса, він стискав зуби, а перед ним — як живе — вставало нахабне, нерухоме обличчя з пронизливими очима й випещеними під навусниками нікчемними вусами. Скільки

вже раз підчас допиту він, Юшкевич, набирав по-вен рот слини, щоби плюнути просто в ці огидні пронизливі очі. Скільки вже раз він у своїх думках підкрадався до великої канцелярської чорнильниці, гадаючи схопити її і тріснути нею ту мерзенну макітру, щоб аж черепки посипалися. Якось усе складалося так, що не дійшло до цього... не дійшло... Але коли... коли це все, що про Войтека виявиться правдою, коли в цьому всьому знайдеться якась частина правди, хоч би навіть тінь її, то при першому побаченні з ротмістром, може бути жахний скандал... Як цей падлюка мусів вимотувати непохитну душу Войтека, щоб вона так піддалася, щоб скорилася, щоб... щоб... зрадила. О - о - о!..

Десь далеко в недосяжних просторах, вималювалося нахабне, холодне й жорстоке обличчя ротмістра. Юшкевич ясно побачив його і вп'явся в нього всією своєю, нагромадженою у душі, скаженою люттю. Ось він стоїть перед ним, наче живий, звідусіль лізучи йому в очі. Куди він лише не подивиться, скрізь і всюди: внизу, вгорі, на підлозі, на стелі це нахабне обличчя... Нарешті обличчя зупинилося і стало зовсім близько, всього на який-будь аршин від долівки. Губи його ворухаються, очі дивляться — то на нього, то кудись униз. Як живі, як живі...

І, як на живого, дивився на нього Юшкевич, стримуючи свою безмежну, потворну, безсилу злобу. Вже двічі стрінувся він своїми очима з холодним,

пронизливим поглядом жандаря, але кожний раз відвертався від нього з невимовною огидою, яка доходила до болю. Забув про все на світі, поринувши в буряне поривання пекучої злоби.

Враз його змусив отямитися огидний знайомий голос і, скоромовкою, посипалося:

— Що новенького, пане Юшкевичу? Може цього разу будете милосердніші до нас? І як це вам не остогидло досі? Все ще так міцно й непохитно тримаєтеся, не зважаючи навіть на те, що вся ця комедія ні на що... Адже ж, як - не як, а вже два роки, два роки... Ми ж, однаково, все, що нам треба, знаємо...

І так далі, і так далі, і так далі, все, що за кожним разом.

— Може вам, пане Юшкевичу, прочитати свідчення ваших товаришів? Це вас може підбадьорити, заохотити і впевнити, що в цьому всьому нема нічого особливого...

Це — пискливий голос прокурора - сифілітика (певніше — товариша прокурора) Пеленкіна. А ось і він сам сидить з другого боку стола. Худий блондин з поганенькою рослинністю на бороді. Шепочуться про щось (комедія), прокурор щось таке настирливо доводить. Кнайфус не згоджується (також комедія), нарешті обидва з хвилину дивляться на нього, потім прокурор відмикає ключиком велику теку й виймає сувій паперів, зручніше сідає в кріслі, поправляє окуляри, відкашлюється й починає читати.

„Я, що нижче підписаний, Михайло Станиславович Хоментович, бухгалтер, конспіративно званий „Войтек“, що народився й живу у Варшаві, на допиті 2-го березілля 1892 року на поставлені мені запитання відповідаю, що слідує“...

Прокурор на хвилинку зупинився, яхидно всміхнувся, знов відкашлявся і знову почав читати, очевидно, збираючись робити це неймовірно довго.

Невимовний жах перед чимсь страховинно-поторним, нечуваним і невиданим штовхнув Юшкевича вперед.

— Досить! Я не дозволяю! Я не дам більше читати! Я протестую! — кричить він і з усієї сили б'є кулаком по столу. У нього уже ввірвався терпець і він робить те, що давно слід було робити. Кричить, махає руками, лається останніми словами. Простягає руку до чорнильниці...

Хтось такий ззаду тримає його, мов кліщами стискає обидві руки. Ні поворухнутися, ні здригнутися. Хто - ж це так тримає його?

— На все найсвятіше, — шепче Качуровський, — тримайся! Пануй над собою! Таке саме було і з Войтеком. Точнісінько таке саме. З цього й почалося. Не піддавайся на провокацію. Не піддавайся! Вони тільки цього й чекають. Поглянь, як вони радіють! Подивись, як їх очі засяли надією!..

Цей швидкий, спочутливий шепіт відразу притишив його нерви, а з-заду хтось міцно - міцно стискає лікті.

— Це він... Значиться, він зі мною... — дивувався сам про себе.

— З тобою, завжди, повсякчас і на віки, — відповідає на його думку палке шептання.

І потім ще: „Стережись, а мене будь - ласка гарненько прикрий собою, щоб вони не завважили, а то біда буде“...

— Гаразд, але що - ж мені робити?

— Почекай! Скажи їм щось таке, щоб відчепилися. Дурницю яку - будь. Збреши щось нашвидку, вигадай яке - будь безглузде прізвище. Зроби вигляд, що хочеш почати видавати. Пустити їм трохи туману в очі.

— А коли вони про Войтека спитають?

— Скажи: „Знаю“. То - ж, однаково, все вже відоме“.

— А Пиварек?

— Скажи, — це дурниця (адже - ж то не твоїми руками). Дурниця, якийсь там шпик поганенький. Більш цього разу не кажи нічого. Досить буде й цього. Вистачить! Аби дали спокій! Згода?

— Гаразд...

Усе це починає йому здаватися цілком природним. Він остаточно заспокоюється, нарешті, починає хоч що - будь розуміти, — радіє серцем, і зневажливо дивиться на своїх суддів. Ті про щось радяться, про щось таке шепочуться. Маленький, миршавенький прокурор нервується, махає руками. Нарешті обидва згоджуються, потакують один до одного головами, після чого ротмістр

бере на столі дзвоник і з цілої сили калатає ним. Але дзвоник певне без серця, бо Юшкевич не чує ні одного звуку.

У глибині, десь у кінці канцелярії, помалу починаються двері й обережно протискається маленький чоловічок. Тримаючись обома руками за голову, він похитується й непевними кроками йде до стола. Ідучи, весь час важко стогне:

— А - а - а, а - а - а...

— Та не вий так!—сердито кричить на нього ротмістр. Але чоловічок стогне все голосніше й стогін його переходить в ридання, скигління. Руки його забруджені кров'ю, а чоло, очі й волосся заліплені згустками сукроватиці, що вже запеклася.

— Та перестань же ти вити!—дратується ротмістр.

Чоловічок доліз до самісінького столу і став в два кроки від Юшкевича. Стоїть, тихо хлипає і все ще тримається за голову.

В Юшкевича завмирає серце... Чує, як поза ним дрижить Качуровський, чує також, як у нього самого швидко-швидко цокотять зуби. Чує, як він злякано шепче йому:

— Ну й підвели ж вони тебе — господи, боже! Признавайся скорше! Признавайся! Відразу кажи все, що знаєш, а то пізно буде — загинеш. Навіть через хвилину вже буде пізно. Скоріше, скоріше!

Юшкевич з усіх сил намагається сказати слово, розкриває рота, напружується, але нічого не може вимовити.

— Відкашляйся трохи, візьми себе в руки й кажи, кажи, поки ще все можеш урятувати!..

Юшкевич хоче відкашлятися, — не може, задихається.

Чоловічок знову починає стогнати, витирає об піджак руки й показує суддям кров на обличчі; ціле обличчя, вуса, борода, перед сорочки — все залите, забруджене; на тім ї чорніе жакна рана. Прокурор Пеленкін і ротмістр Кнайфус із жахом і суворим докором дивляться Юшкевичеві просто у вічі, кривляться і, з обуренням та огидою, закривають очі, трясуть руками.

— Яке злочинство, яке страшне злочинство!.. — каже хтось твердим, певним, переконаним голосом. — Яке злочинство! — чується ще чиєсь голосне, як голос самого сумління, зауваження.

Юшкевич сам собі здається такий маленький, пригноблений, прибитий, покинутий і забутий. Всі мають рацію, лише він один не має її. Шукає руками Качуровського, мацає за собою — нема, нема...

— Ви пізнаєте цю людину? — суворо питає ротмістр.

— Ви пізнаєте свою жертву? — пронизливим голосом питає прокурор.

Пиварек швидко витирає залиті кров'ю очі й також повертається до нього. В Юшкевича не вистачає сил закрити своїх очей, щоб не дивитися. Мусить дивитися просто в очі шпикові, в його огидне скривавлене обличчя. Пиварек зненависливо дивиться й показує на нього скривавленим паль-

цем — близько, в самісінький ніс. Юшкевич хоче на один крок відступити від нього, але не може, — ноги його наче приросли до підлоги. Він заливається холодним потом і страшно йому робиться. Ще хвилина і шпик доторкнеться до нього пальцем. Від одної лише думки про це, його душа завмирає. Обличчя шпика палає злобною зненавистю, мстливою, яхидною урочистістю... Маленькі, хитренькі очки сміються, а з-під закривавлених вусів раз-у-раз вишкиряються зуби, наче хочуть вкусити його. Він підходить ще на один крок...

Браз його очі робляться непорушні; шпик глибоко замислюється. Шкіра на його обличчі робиться сіра, земляного кольору. Кров на ній застигає темними, чорними згустками. Ніс витягається, очі провалюються у глибинь орбіт, вилиці гостро випинаються вперед, вся шкіра з обличчя злазить, а голова безвладно падає на груди.

В повітрі розходиться страшний, нестерпний, важкий сморід.

— Труп, труп! — кричить Юшкевич і, весь безсилий, збожеволілий, безпорадно шарпається на своєму місці.

Труп, як стовп, не згинаючись, гойдається, нахиляється й ось-ось покотиться на підлогу... І в той час Юшкевич бачить, як Качуровський скрадається вздовж стін камери, тихо йде навколо стола, повертається, зупиняється, смішно кривиться, показує йому довгого носа, потім — язика, що дуже дивно виглядає на його старому обличчі, а — нарешті —

глузливо вклоняється й повільно йде до дверей — тих самих дверей, що з них вийшов Пиварек.

Але не встиг він ще дійти до дверей, як Юшкевич почув поза плечима якесь глухе, тихе скавчання і шарудіння. Щось таке м'яжке качалося на підлозі, пручалося й жалібно скигло.

Бачить Юшкевич, що ротмістр з прокурором перехилиються через стіл і з величезною цікавістю та увагою дивляться кудись на підлогу.

Озирається — і з криком жаху ховається за стіл, хапає за руку прокурора, ловить за поли жандаря, щось таке доводить їм, про щось таке благає їх.

Це він — це той жахний собака, такса Качуровського скигнуть та рветься за своїм хазяїном, це той самий потворний виродок, без вух і з шістьома ногами, це — кошмар, це — смертельний жах, це — ворог смертельний...

— Рятуйте! Рятуйте!

Прокурор, як тільки може, заспокоює його, але сам усе дивиться на ту таємничу, дивну річ — на мішок, що качається по всій камері. Мішок набирає все нових і нових форм, то витягається, то згортається в клубок, сказано перекочується з одного кутка до другого, підстрибує, викручується, скавчання все голосніше, собака шарпається, дряпається кігтями.

Нарешті, кризь продерту чи прогризену дірку висовується гострий чорний ніс, крутиться, розсовує краї дірки; блиснули тонкі білі зуби, висовується ціла огидна й жахна морда, з великими,

круглими, лютими очима, без вух. Напружується й висовує одну лапу, потім — другу і, разом з мішком, повзе по підлозі.

— Це він! Це він! — крикнув Юшкевич, хапаючись за прокурора, але в ту саму хвилину і прокурор, і ротмістр Кнайфус, і — навіть — труп Пиварека зі страшним переляком біжать до дверей. Юшкевич з розпачем намагається схопитися за кого-будь із них, але вони відштовхують його, спотикаються в дверях і, з криком жаху, в одну мить усі трое зникають за дверима.

Юшкевич стукає в двері, шарпає за клямку, б'є кулаками й ногами, але жодного відгуку. Двері стоять перед ним міцні, глухі, неначе й не двері, а камінна стіна. Одначе він, нічого не бачучи й нічого не тямлючи, стукає далі. Розкривавив собі пальці, побив кулаки.

Раптом відскочив геть. Такса вже коло дверей — скиглить, скавчить, нюшить, спинається на задні лапи, огидно витягається і чотирьома передніми лапами дряпає за двері, — довга, тонка, гнучка, огидна, пронизливо й нестерпно вие.

Юшкевич відступає до протилежної стіни, вилазить на своє ліжко й чекає. Озброюється єдиною зброєю, що в нього є, — стискаючи в кожній руці по чоботу, він пильно стежить за кожним рухом потворної тварини.

Собака, швидко перебираючи своїми шістьома ногами, оббігає навколо, по-під стінами, цілу камеру, зупиняється на хвилину, тягнеться до вікна,

дряпається до дверей і, жалібно скиглячи, знову починає бігати по камері.

Враз він сів посередині камери, потім ліг на підлогу, поклав на лапи свою довгу морду і, вирячивши на Юшкевича величезні, витришкуваті очі, цілком людським і цілком свідомим, довгим і допитливим поглядом почав дивитися.

Під цим поглядом Юшкевич ввесь перекручувався і притискався до стіни. Якби це був тільки собака (хитрий, потворний, без вух і з шістьома ногами), якби це був навіть скажений собака, — він простісінько розтоптав би його ногами, стер би на порох. Але що найпоганіше, найжахливіше, — так це не собака, не тварина: найжахливіше те, що ця потвора думає, міркує, що вона має якісь свої незрозумілі наміри, що вона читає людські думки, що свідомо виконує чиясь бажання, що з собачою настирливістю та проникливістю інквізитора буде нюшити, буде шукати в думках, буде копатися в мозкові, поки не докопається до чогось страшного, до якоїсь огидної мерзоти, що захована на самісенькому дні забутого, проклятого. Розгорне мозок до самого дна й викрие, оголить усе — проклята такса!..

Собака, не підводячись із підлоги, повільно повзе до ліжка; ось він уже близько від нього, на один крок. Очі пильно дивляться вгору, витришкуваті, круглі, гіпнотистичні. Ні на одну хвилину не зводить своїх очей і ні на одну хвилину Юшкевич не може відірватися від цих очей. Відчуває,

як в його голові перевертається все, як перекочуються там клубки думок, як припиняється всяка здібність щось розуміти й володіти собою.

Такса зводить морду на довгій гнучкій шиї, якийсь час дивиться, не моргаючи, але вираз цієї морди і всієї постати починає змінюватися. Довгий, гострий, як веретено, кінчик морди зіщулюється, виблискують шпильки зубів, очі починають блищати. Швидко-швидко крутиться підлесливий хвіст. Потвора сміється — панібратським, хитрим, всезнайним сміхом.

Дивлячись на цю страшну картину, Юшкевич розбудив у собі решту своєї свідомости — якийсь далекий спогад пережитих нічних пригод.

— Зараз заговорить!.. Зараз заговорить!..

І він з усієї сили кидає на собаку один за одним обидва чоботи, просто йому в голову. Не влучив...

Такса поставилася до цього замаху цілком спокійно. Навіть не поворухнулася, наче заздалегідь знала, що він не влучить її. Вона далі сміялася. Враз набрала поважного вигляду, повернула у куток морду і, схиливши набік голову, стала нюшити повітря, уважно за чимсь слідкуючи. Юшкевич добре бачив малесеньку мишку, свою гарну знайому товаришку; вона спробувала було вибігти на середину камери, але, побачивши потворне страховище, зараз же повернулася назад і швидко сховалася в свою дірочку. Такса одним стрибком метнулася в куток і стала нюшити підлогу.

— Не зловила, — зрадів Юшкевич.

Такса нюшила далі, пирхала, стрибала, прилипала до підлоги, неймовірно скавчала, словом сказати — провадила себе, як всяка інша такса коло мишачої нори. Уперлася мордою в куток і стала божевільно дряпати дошки підлоги, швидко перебираючи передніми ногами. Юшкевич, дивлячись на ці зусилля, тихенько сміявся собі.

Але, на велике здивовання, дошки стали тріщати і з-під пазурів собаки почали летіти дрібні тріски, шматки глини, цвяхи; собака працював уперто, дряпав кігтями, гриз зубами, відгортав лапами сміття, якого протягом одної хвилини нагорнув у кутку цілу купу. Далі собака всадив у видряпану яму цілу голову, притиснувся до підлоги, прислухався трохи і, жалібно скиглячи, знову почав дряпатися й залізати все глибше-глибше, поки нарешті тільки один хвіст лишився зверху... Викидаючи з ями шматки глини, землі, всякого сміття, він все збільшував діру. Враз щось таке зашелестіло в повітрі і на купу сміття з шелестом впала пачка паперу, яка, падаючи розв'язалася і розсипалася на всі боки. Друковані аркуші звернули увагу Юшкевича. Він подивився на яму, але ворога не було видно. Скрадаючись, зсунувся зі свого ліжка, схопив якусь газету і швиденько вернувся на своє місце.

— Що це?..

Очі його вразив знайомий друк, неначе обухом приголомшив заголовок — „Робітник“.

— Як це може бути?!..

Подивився в куток. Із ями все ще летіли — глина, земля... Такса вперто працювала.

Перевернувши в руках газету, він побачив облямовану широкою жалібною рямкою одну шпальту. Товстим шрифтом там було надруковано декілька рядків. Почав читати:

„12-го лютого у в'язниці на Пав'їй помер страждальною смертю товариш Ян Юшкевич. Витончена жорстокість жандарів, з гідною катів методичністю, що її вживано до нього протягом двох літ, виснажила до решти сили покійного товариша Яна і вкинула цей великий розум у безодню божевілля. Вночі з 11-го на 12 лютого, в нападі духової недуги, без якої-будь допомоги або медичного догляду, полишений у темній одиночній камері, він розбив собі голову об камінні стіни в'язниці. Хай ця кров, хай цей новий злочин царського самодержавства збільшить кадри местників, хай вони не лишаться без відповіді. Кров за кров! Труп за труп! Справедливій помсті, товариші, віддаємо ми безпосередніх винуватців злочину: жандарського ротмістра Кнайфуса і товариша прокурора Варшавської Судової Палати — Пеленкіна“. Тут жалібна рямка закривалася.

Ці слова Юшкевич прочитав, як неминучий присуд.

— Так, так! Це сьогодні... 12-го лютого... Це сьогодні.

Нічого робити. Нема рятунку. Це вже факт. Це вже написано, надруковано. Смерть!

Волосся в нього на голові стало догори, зуби конвульсійно стиснулися. Смерть!

— Не бійся, — почувся чийсь дружній, доброзичливий шепіт, — не бійся, адже-ж це вже сталося.

— Заспокійся! Адже ж ти вже вмер і більше вже не будеш страждати.

— Брате, любий брате! — шепче сумний, коханий голос сестри.

— Хто це говорить? Хто говорить?!

Не насміляється вірити і боїться відгадувати.

— Ти забув...

Яка жажна, немилосердна туга, який важкий, несправедливий докір!

— Ах, ти, недобра, негарна, ах, ти, кохана, кохана...

Нічого не бачить. Сльози щастя заливають йому очі. Хоче щось говорити, але тільки ридання рветься з глибини його грудей. Повзе коліньми, обіймає руками її ноги, притискається до її ніг спраглими, закоханими устами. Не бачить — але відчуває її, пізнає, весь розпливається в надмірній любові.

— Дні і ночі про тебе, про тебе одну... Цілі роки... Довгі, самотні роки... Ти померла, померла, не сказавши на прощання ні одного слова, пішла байдужа, не глянувши... О, жорстока моя владарко!.. З тобою помер і я. Я стер на порошок свою душу, жив земними справами, захоплювався сліпими діями, а спогади відганяв, пам'ять про тебе випік розпеченим залізом, ледве стримуючи дикий крик у мовчазному стражданні. І жив... І жив, робив

усе, як інші, як усі живі, до цього часу. До цього часу, поки ось зараз, тут, біля твоїх ніг...

Не сміє глянути вгору в її лице, лише притискається до її ніг — міцно, міцно... Начеб - то ще й не вірить, начеб - то ще й боїться, що вона розвіється і зникне, як уже стільки раз зникала в його незлічених, повних туги, снах.

— Так це правда? Так це правда?

— Не віриш?

Зводить очі і цілою зворушеною душею вдивляється в неї. Весь поринає у цьому спогляданні з одною - єдиною думкою - криком, думкою - молитвою:

— О, кохана! Кохана!..

— Я терпляче чекала, чекала, знаючи, що ти прийдеш. І ти прийшов!

— Люби, кохані очі, — спокійні, як глибина тихих вод.

— Ти прийшов — привітання тобі на островах щастя, привітання тобі, брате, друже, рідний мій на віки...

Вона така сама, як була підчас прощального побачення, як запам'ятала її душа в ту останню хвилину, коли вона кидала вже безнадійним поглядом, раніш, ніж з глухим скреготом закритисья цинове віко труни, раніш, ніж її понесли на віки... Та сама біла дівоча сукня, та сама блідість на обличчі і той самий дивний, неосяжний, всезнайний спокій. Лише очі живуть, лише уста говорять, лише рука її лягла йому на голову.

— Ми не розлучимся ніколи. Не бійся. Це не сон... — і вона відповідає на його злякані думки усмішкою матери. — Це вічність. Хай спокій нового життя зійде на тебе! Поглянь...

Вони стояли на березі широкого блакитного моря. Тихо дзюрчали прозорі хвилі припливу. Оксамитне, вкрите мохом каміння й кущі весняних зелених дерев, а навколо, куди не глянь оком — луки, луки, луки. В далечині вимальовувалась на тлі емалі чистого неба чудова, хвиляста лінія сучодолу, який цілий, блакитний темнів на межі вод.

Він ні про що більш не питав її. Всяка цікавість зникла у нього. Він уже все знав і зрозумів, як ті, що перейшли межу життя — смерть і більше вже назад не вернуться ніколи.

Тепер вони йдуть поруч, не зводячи очей одне з одного. Куди йдуть? Що там — за зеленою горою, до якої тягнеться, в'ється їх дорога?

Що там — за синім зигзагом далекого острова? Що говорить до них шум морського припливу? Про що шепоче прохолодний вітрець — приبلуда з далеких, що до самих хмар підводяться, снігових вершин? Про що говорять між собою рідні душі дерева й кому вклоняються трави?..

Все відоме.

І минуле — від дитячих снів, від спогадів раннього дитинства, — і кожний крок, і кожна хвилина, і кожна думка довгого життя, і година смерти, і все майбутнє, світле, ясне, велике, відкрите, випробоване... Вічність!.. Вічність!..

У нього не вистачає слів — він глянув чистою, ясною думкою на душу — сестру...

— Де вона? Де? Де?

В ньому прокинулася захована людська тривога, заговорив голосний людський жах. Прокинулись огидні, невільні думки, почали стукати в тверде тім'я черепа, бажаючи вирватися, вилетіти, висловитися...

Нема її! Нема!

З розпукою озирається навколо себе. Звідки оці олив'яні, важкі громові хмари? Чому море таке злюще, ревуще, чорне? Чому воно робиться все темніше й темніше?

Що - хвилини повзуть до його ніг важкі, запінені хвилі чорних вод і з грюкотом розбиваються об каміння, бризкають на нього дощем важких, гірких холодних крапель...

І в безмежну далечінь, до самісеньких отих олив'яних хмар, що викочуються з-за обрію, розливається й божеволіє стихія лютих вод, — синя незмірна прірва.

Все темніше й темніше! Чорнота води єднається з чорнотою неба, і скрізь розлився, запанував всевладний морок...

Змагається в ньому, метушиться висилкуваний розум, хоче відгадати, хоче прокинутися, хоче повернути те, що було, врятувати його з чорної прірви... Яка мука!

Враз, невідомо звідки, невідомо — близько чи далеко, на тлі темряви засвітилася смужка

блідого світанку, і прикувала до себе спраглий погляд.

Десь у просторіні видно щілину, що сіє крізь себе дрібні пасма світла, про щось нагадує, на щось натякає...

— Прокляття!..

Так це сон, тільки сон, як завжди.

Виснажений, впавши на саме дно розпачу, посиротілою душею мчав за любим видовищем. Тільки-що була вона, стояла перед ним жива, говорила. Тільки що казала: „Тепер уже назавжди“. Казала: „Ти вже вмер!..“ Сон...

Цілою силою бажань, цілою силою уяви своєї кликав до себе коханий образ, простягав у п'ятому руки, закривав очі і молився:

— Ще хоч на одну мить... Змилосярдься!.. З'явися!..

Темрява починала хвилюватися. Пливла довго, як чорна хмара, як клубки диму на тлі віддаленої заграви пожежі. З чорних, як сажа, хмар стали вимальовуватися ясні, чітко накреслені, похмурі, надхненні обличчя з палаючими очима й розкритими для крику устами. Чудові, скорботні обличчя жінок, — похилені стражданням голови... Проходили швидко, наче вихором гнані, грізно підняті руки, заковані в ланцюги, погрозово стиснуті кулаки. Проходили юрби з очима, прикутими до далекої мети, а над морем голов — прапори з чудними, незрозумілими емблемами і письменами...

Пролітали цілі світи почувань, бажань, невисловлених турбот, текли гарячі, живі сльози, втілена скорбота, — переливалися морем страдних голів, мурашником затаврованих стражданням облич...

Що-хвилини завмирала в ньому душа, бо йому здавалося, що в низці тих тіней він пізнає бажаний образ. І кожний раз даремно...

Ось вимальовується постать, яка надзвичайно подібна до неї, наближається з таємничого туману вона. Він все ясніше бачить її і вже певний, що це вона, простягає до неї руки... Ще хвилинка і постать вийде із низки тіней і підійде до нього, втілиться, стане живою, стане дійсністю. Заговорить з ним... Стане знову дійсністю те, що здавалося одним лише сном. Повен розпачу, переконає себе, що це можливе. Благає сам себе і просить:

„Повір, повір!..“

Але вже наближалася рішуча хвилинка протверзіння, вже невблаганна розсудливість протирає очі, — озирався навколо хаосу думок. Полохав міражі, розганяв юрби тіней, гасив у темряві образи, гнав їх назад у темряву. Вони, слухняні й безвладні, швидко зникали.

Один за одним вмирав кожний образ з якоюсь незрозумілою задумою на похмурому чолі, з невідомою турботою в сумних очах, з розгубленим поглядом, з уривками усмішки, з недокінченим жестом...

І лишилася тільки темрява. У цій темряві тьмяно засвітився кволий промінь світла і завмер,

ріжучи очі. Стояв насторожі, охороняв явище, щоб воно не розплилося надто далеко, стежив, щоб нестримана думка пам'ятала про свої межі.

Нагадував про все, що існує, неблаганне й непоборне, як стіни в'язниці, як ґрати його камери, — непорушне.

Красномовно й переконано попереджував, що є речі, від яких не можна спочити й у сні, тому, що вони встануть перед очима, як тільки розкриються сонні повіки; що через юрбу привидів, через рій недійсних, сонних страждань, неминучо ви-зирне, неначе з-за хмари, сліпуче сонце дійсно-сти. Сльозяться осліплені проміннями очі, стискається думка й чуття в виснаженому мізкові, і нічого не зробиш, нічого не зробиш...

Йому хотілося голосно, пронизливо крикнути. Хотілося стукати кулаками в двері. Зняти шум, гармидер, викликати скандал, утворити безладдя, збудити понуру нічну тривогу у в'язниці. Щоби, лаючись, схопилися зі своїх лавок сонні надглядачі, щоби прокинулись у своїх камерах невідомі товариші і щоб довго всі вдивлялися у темряву, прислухаючись до далекого, незрозумілого шуму...

Тиша пронизливо гуде по напружених струнах мозку. Потворна, безвладна симфонія з незвичайними, скрипучими, згучними акордами. Летить, мчить пекельне scherco, гремить і сміється на тисячі невиданих струментів, з фальшивим гуком мідних сурм, і з жахним, нестерпним, низьким акомпаніментом фаготів, грюкає безладно барабан,

нешадно б'ють по тім'ї мідні тарілки, — грають чорти, грають...

Враз із середини цього шумного оркестру лунає тихий, протяжний акорд срібної арфи, який тужно стогне. Чиясь ніжна рука підбирає потрібні струни і відповідає голосові змученої душі. Відповідає, як сестра, як люба мати, — і душа засинає, і течуть з очей вдячні сльози. Але пекельний гуркіт і грюкіт глушать навіть самий спогад про звуки арфи і торсають, і шарпають в середині душу — раз, ще раз і десятий раз — до стону, до нестерпного болю...

Все повільніше й повільніше крутиться хоровак крикливих акордів, неначе зупиняється потворна, чортяча катеринка; розтягаються, слабнуть, завмирають акорди, розтягаються на цілі милі окремі такти мелодії, наводячи тугу, шарпаючи, виснажуючи...

І ось із усього хаосу лишився цілий один лише голос, який звучить і тягнеться, тягнеться безконечно, невичерпно. Довго-довго просвердлює він вухо, вгризається в мозок, намотує душу наче починок на веретено.

Юшкевич кашляє, щось таке говорить сам до себе, метушиться на ліжку, пробує співати фальцетом, щоб заглушити огидний, настирливий голос. Але досягає лише того, що цей голос збільшується, заповнює собою цілу камеру од стелі до підлоги, розсуває стіни, гремить, приголомшує...

Тихо - тихо...

Глухе, страждальне, негідне людини ридання
обтяжує груди. Ще хвилина і воно вирветься не-
стримним, буряним пароксизмом... Ось зараз щось
таке станеться, щось таке зміниться... Щось таке
страшне, невідоме, нечуване, нове...

Мусить статися, мусить... Мусить, мусить...

Зникне, загине все, що мучить, що душить, що
стукає молотом по черепу.

Вся пам'ять і всі відчування... Всі надії, що кож-
ного дня обманюють, і всю розпуку, що кожного дня
відроджується... І те, що минуло, і те, що ще чекає...

І ця проклята тиша... Одна лише мить розмір-
ковування... І лише крихотка сили, крапельина смі-
ливости. О, боже, боже, невідомий!..

Одна хвилина...

Тільки б устати, тільки б устати, тільки б ні
про що інше не думати... Одна хвилина...

Ось міцна кам'яна стіна, ось вона — стіна-
визволителька...

Дарма силкується він встати з ліжка. З кожним
його зусиллям, наче косою підтинала смертельна
кволість. Нарешті він упав, увесь виснажений, на
матрац і, спокійно, без єдиного руху, лежав собі,
як лежать мертві...

Що - хвилина, то виривалися й летіли кудись
шматки думок, щось таке починало в'язатися, скла-
датися в якісь незрозумілі форми, і в ту саме хви-
лину все розсипалося на дрібні шматочки. Шматки
неясних образів стрівалися, змішувалися, оберта-
лися в безладну каламуть...

Кудись в країну далеких, забутих спогадів відходили страждання й турботи; здається на далекій, на давно пройденій дорозі лишалися всі почування; десь глибоко в могилі лежав якийсь інший, знесилений, вимучений, нещасний чоловік, якийсь старий знайомий, якого він пам'ятав, але імення якого він ніколи і ніяк не міг пригадати. Хто ж це міг бути? Хто?.. Завтра він пригадає його.

Зараз якась м'ягка рука закривала йому очі, — люба, дорога рука. Вона лягла на залите потом, зоране зморшками чоло, і остання іскорка думки згасла й потонула в тихій, непроглядній темряві.

Тихо - тихо...

Міцний сон, сон без виджень, сон - добродійний брат і лікар хорих душ.

Довгожданний гість в довгих муках безсонних ночей.

Ангел, що до нього моляться в'язні на своїх шорстких постелях, там, за ґратами, за товстими стінами поодиноких камер...

Він з'явився.

І збожеволіла від мук душа поринає в забуття й засинає, — засинає назавжди...

НЕКРОЛОГ

Все було, як мало бути. Були вінки, були червоні стрічки і людей з тисяча. Співали над могилою „Червоного прапора“, хтось виголосив надмогильну промову і юрба слухала її, лише закінчити тієї промови не довелося: на цвинтар влетіли козаки, топчучи кінськими копитами могили... Де-хто намагався ставити опір, декілька десятків осіб було арештовано... Все це разом дуже всіх схвилювало.

Такі події підносять дух у людей і пролітають відживними вихорами через задушливе повітря конспіративних сутерин. І після смерти ти ще раз виявився корисий...

Тепер, ось, випало мені перечислити твої заслуги й винести на світло денне твоє невідоме імення. Стану коло кашти і — літера за літерою — почну складати на верстатку... В товстих жалібних рямцях, під двома, складеними навхрест, людськими кістками... Треба віддати тобі останню повинність... Як же ні...

Хай довідаються люди, що ти жив, а ті, що тебе знали, хай узнають нарешті, що це саме ти був той, кого вони знали. Тепер уже тобі не по-

трібна більше конспірація. Будеш відомий світові...

Твоє життя натхне й запалить не одну людину, не одному допоможеш вистояти на своїй стійці.

Будеш відомий...

Треба писати.

Сижу, ось, над четвертушкою паперу, — сижу вже так зо три години і не знаю, як починати. Хоч знаю ж про тебе все, що лише було. Знаю і те, що нікому на світі не було відоме, окрім мене одного.

Все, все пам'ятаю.

Тільки, чи бачиш...

Тільки тебе, дорогий друже, нема й не буде. Як-же його тут писати, як починати, коли ось оцього я ніяк не можу зрозуміти?

Важка це справа... Може бути, що й дам їй раду, але все відтягаю і скажу тобі правду, — боюся.

Як тільки почну писати — ледве тільки виведу перші літери — повірю, і все відразу зрозумію. І, ось, саме оцього, найголовнішого, і боюся: повірю, що все вже скінчено, і що ніколи вже більш...

Ніколи... — Безглузде слово!.. Ніколи не охопити його розумом людини...

Як-же мені, — та ще про кого? — про тебе...

Про тебе...

В найгарячіший час відійшов ти. Чи ж гарно так робити? Роботи така сила! Кого ми поставимо на твоє місце? Ні, негарно це з твого боку...

Багато сиротами лишив ти. Спитаються про тебе на Волі ¹⁾, куди подівся „Вольтер“? Засипався, чи що? Чому не з'являється?

Ох, засипався, і більше його уже не побачите, Вольські брати...

Питаються про тебе і там, внизу, на Повислі: а що ж це наш „Молот“ поробляє, що не видно його? Не будеш уже більш, Молоте, скрадаючись, приходити на Повисля.

Зрозумій, брате, що всі ці закамарки, всі ці варшавські нори й провулки розпитуються про тебе, чекають і не можуть дочекатися!

Скільки підметок стоптав ти, бігаючи туди стільки часу!.. Полічи лише, скільки це літ? Немало людей пройшло у нас перед очима... Адже-ж усі любили тебе, — і де було особливо важко, туди ти ліз, і скрізь встигав.

Мало нас, старих, лишилося коло справи: хто пропав у Сибіру, інші згнили у в'язницях, треті — перепрацювалися і не витримали... Так, мало нас, старих, лишилося, але ми ще все з тобою вдвох про себе говорили, що ліпше якось було зі старими...

І тепер було б ліпше, якби їх було більше, а ти взяв і пішов...

Щож із того, що людей тепер досить? — Хай їх сто раз більше буде — все одно всієї роботи не подолати... Тепер уже треба приспішати, іноді

¹⁾ Фабричне передмістя Варшави.

наввипередки мчати — ти сам не раз казав це, і все ж таки взяв і пішов...

Як не є, а найгірший час вибрав ти, — міг би й почекати.

Стільки літ ми пробідували в пекельних умовах, у вічній біганині та клопотах, що ніколи не було й вільної хвилини, щоб озирнутись навколо — що ми, як - не як, а зробили. Із дня на день відробляли шмат роботи, як - найбільше, як - найважче, щоб лише раду дати, встигнути, не плентатися у хвості, і щоб, як - би воно не було, знати за що будемо потім гинути серед якутів.

І все ж таки, неначе в лісі — не видно й сліду нашої праці. По людських жертвах лічили ми; здавалося хто - зна скільки й зроблено, але наслідків і очі не бачать.

Хто з нас знав, що там творилося? Хай хто почне кидати камінці у безодню моря — звідки він може знати, скільки ще не вистачає до верху. За кожним таким киненим камінцем бризкала пекуча, їдка піна просто у вічі — і тільки всього — що бризкала. А що там на дні?

І не терпіли ми. Чудес ми також не чекали і не думали, що дочекаємося їх. Така наша доля: один сіє, інший хтось жне і лише хтось уже майбутній наїсться того хліба. А коли випадала вільніша година, то ми, жартуючи, дозволяли собі мріяти: буде воно так, та отак. Була ж це одна лише розмова. І ніхто з нас не захоплювався тими мріями так, щоб дійсно їм повірити.

Одначе, прийшла така мить, коли перед нами нежданно блиснуло світло й освітило трохи таємниче дно нашої праці. Надійшло незабутнє бойове літо, прийшло воно в останньому році минулого віку.

Пригадуєш ті дні захоплення, що підхопили й запалили нас, старих, випробованих, обережних, що всяку всячину бачили?

І враз полетіла надія, — ген-ген, — угору, як казкова жар-птиця; тільки її й бачили наші очі...

Після того ми довго обливали один одного відрами холодної води, вчили один одного тверезо дивитися на речі. Пам'ятаєш? Що ми можемо зробити? Ми наготові, — лише як нам почати? З пожвавленою тугою позирали ми на кордон, до сліз напружували очі, — на тихий, мовчазний, східній кордон...

Зникла кудись, розвіялась наша радість... Сумно ходив ти, понуро, а в ті дні, — знаєш, брате, добре знаєш... Ех, шкода мені тебе й твоєї тодішньої тоскноти!..

Тепер ця справа вже в минулому.

Не довелося тобі дочекатися сьогоднішнього дня, — маленької хвилиночки не діждався.

Ех, шкода мені й твого тодішнього смутку — страх, як шкода!..

Ну й чого ти так поспішився? Негарно, брате, зробив ти...

Слухай, брате! Слухай, брате, добре: отже йде революція! Йде й стрясає землю!

От і там уже прокидаються. Прокидаються могутньо, стихійно, як і міцно спали, — не віриш?

Слухай! Адже ж це й справді починається!

Надходять нові часи, яких ще ніколи не було! Инакше дивляться люди й инакше дихають, инакше вже боїться нас ворог!

Вже й ми можемо витягти з - під землі наші скарби й запаси, щоб похвалитися своєю роботою!

Недалечко вже наше завтра — дочекаємося!

Слухай, брате, добре слухай: вийдемо із нашого підземелля! Станем на бій з ворогами! Зійдемо з ними груди на груди — порахуємося, позмагаємося!

Лише тебе не буде в той світлий, радісний день. Ти не вийдеш уже із свого підземелля...

І чи ж не краще було-б тобі... Чи ж не краще було-б тобі побачити той світлий, радісний день, звеселити свої очі тією радістю, дихнути свіжим повітрям?

Коли ти мріяв, іноді, вечірними присмерками, коли тобі робилося душно у підземеллі, — тоді ти казав з тугою:

„Це жахне, щоб ціле своє життя озиратися, ціле своє життя ховатися, ніколи не мати змоги голосно сказати слово... страшно і соромно...“

Пригадуєш?

Наші студентські сварки, і довгі доповіді, і суперечки, і фракції, і розколи, і з'єднання, і групи, і програми, програми, програми...

І славу нашу, що з нею ми носилися по всіх варшавських мансардах. А ті наші гордощі?

Хто й коли, який такий Наполеон мав більше певности, що в його руках доля світів, — ніж того ми з тобою?

Коли нас вигнали з університету, ми сказали тоді один одному: доля призначила нам іти до вищої мети!

А коли нас обох посадили за ґрати, ми говорили: будемо міцні й мужні, бо світ на нас дивиться!

І коли нас через декілька місяців випустили, ми соромилися цього, як злочину...

Потім — у світ, широкий світ, як усі робили...

Пригадуєш роки нашої роботи у Парижі, наших сутичок — праворуч і ліворуч; пригадуєш наші паризькі гордощі й самовпевненість? На вулиці „Des Courcelles за „фортифікацію“, в голоді й останніх, собачих злиднях? Коли ми витрачали останні визичені сантими на видання полемічних брошур?

Потім суворий, потворний Лондон і ще більші злидні, — нестерпні злидні. Пригадуєш, був осінній, гнилий вітер, коли ми обидва лежали безсилі від голоду й холоду на одній канапі в непаленій темній комірчині на одному передмісті?

А ту, літню, зоряну ніч, що дихала сосною живицею й різними квітами, коли ми поверталися на свою батьківщину і, потай, не знаючи дороги, прокрадалися через кордон?..

Ми не висловлювали один одному своїх думок, але одне було в нас, що кожний сам собі запри-

сягнув у душі, що ми не лишимо вже своєї землі до останку...

Як це давно було, — як не віриться, що це — діла так давно минулих днів.

Почалася нова й незвичайна праця.

Було важко, було сутужно, було гірко...

Якою безглуздою враз виявилася вся наша логіка, вся наша глибока ерудиція, вимуштрувана в безкінечних, незлічених полеміках. Як нещадно сміялося над нами дійсне життя і та жива справа, що перед нею опускалися невмілі руки.

Пригадуеш? Це було — хай і так — найважче й найстрадніше випробовання...

Ось коли стали вгинатися плечі під тягарем, ось коли доводилося, стиснувши зуби, напружувати всі сили, щоб витримати.

А коли приходила чорна, лиха година, — коли чуєш, що тебе коле в самісеньке серце мерзотна шпилька страху й сумліву...

Це й була та жажна мить, коли підчас атаки салдат послаблює свій натиск, коли хоче кинути зброю і бігти, бігти, бігти...

Ти довго дививсь мені у вічі в такі години — довго і мовчазно... І я повертався, повертався на позицію...

Ти був сильніший...

Пригадуеш? Нас лише двоє лишилося після погрому і нікого більше на цілому білому світі. — Удвох ми взялися за справу...

Тепер ніхто не повірить, але ж — пригадуєш? — нас було тоді лише двоє, і більш нікого...

Зараз, коли минуло вже стільки літ, важко й самому повірити...

Як ми пережили той перший час? Видно, правду каже евангелія: „буває віра, що гори рухає“...

Роки голоду, холоду, пониження... І недовір'я юрби, і страху, і заздрости...

Кожний з нас робив за десятьох, а їсти ми не їли вдвох за одного...

Рвалася наша пряжа, як павутина на вітрі, а ми все зв'язували обірвані кінці, запитуючи один одного: чи буде що-будь з цього всього? Рвали нашу пряжу темрява, нещасття, інтрига та запроданство... І вічне переслідування... Але не це було найгірше — адже ж ми призвичаїлися жити в постійній небезпеці.

Якось це все погоджували. А коли траплялося, що провал здавався неминучий, з'являлося чудо і — визволяло.

Пригадуєш, як ми, рятуючись, забігли в якусь крамничку? В Старому Місті? Тратити вже більш не було чого, і ми тільки так — з розгону, інстинктивно... Крамарка — нічого, і ми — нічого, ні слова, бо не було часу. А через хвилину поліція туди — гарячими слідами...

І скажи — хто її навчив, хто підшепнув їй? — „Пробігли тут недавнечко двоє; начеб-то в оту вулицю завернули“... Випустила нас потім з чор-

ного ходу — і також без слова. Чи живе вона досі, наша випадкова рятівниця?

Або той єврей у брамі? Пригадуєш? „Не йдїть угору, бо там поліція“. Хто він такий? Звідки він знав нас? Звідки взявся той єврей?

Все пережили ми. Поки до нас прилучився третій, потім десятий, сотий, тисячний... Розпліджувалося наше гніздо, а тепер, можливо, і без нас уже пішла б наша справа!

Тільки чому ми не разом, не в один день?

І хоч би тобі одна вільна хвилина...

Часу ніколи не було — день - у - день, як на гарячому вугіллі. Так і стільки літ минуло!

І не повіриш. Сон, чи щось інше?

Завжди вкупі, у всякій пригоді...

Хто ще в тебе був на світі опріч мене? — Скажи.

Та й у мене був лише ти, лише ти...

І як - же це могло статися... Ні разу, так - таки ні разу не пощастило нам поговорити одному з одним. Ні я, ні ти не міг розпочати таку розмову.

Ти соромився? — Романтика?!

Ні одного теплого, сердечного слова протягом цілого життя. Натомість, частенько ми сперечалися, — гризлися за всяку дрібницю, як собаки, — так що, бувало, людям доводилося мирити нас! Це мене з тобою — чуєш? Ти був у „лівіці“, я — у „правиці“, — так воно вже було заведено з самісенського початку, навіть тоді, коли нас було лише двоє, і більш нікого...

Одне лише знаю, що ми завжди вкупі... що завжди один за одного — як брат за брата...

Не це слово — „брат!“ Що таке „брат?“

Кого ти мав на світі? Кажи, хоч уже тепер не соромся...

Чому ти ніколи не розкрив рота? Ти ж знав, що я не зумію. Чого ти чекав? А тепер, бачиш, пізно вже!..

Не довелося мені й попроситися з тобою, глянути хоч би ще один раз тобі у вічі... Не було змоги... Послухай, скільки нам так траплялося, що ми не мали змоги? А ти, от, узяв і дозволив собі...

Неможна — служба!

Тільки кажу тобі: став би я над тобою в ту годину, подивився б тільки на тебе...

Ти б устав! Кажу тобі!

Ну, а як би навіть і не встав, — звичайно, які вигадки — тільки стрінулися б наші очі, сказав би я тобі, нарешті, все хоч без слів, — не зумів би словами.

Що поробиш? — не довелося... Ціле життя доводилося від багатьох, найпотрібніших річей відмовлятися.

Слухай, старий мій, — одне тільки скажу: в цю останню годину, переказували наші, ти озирався по кімнаті, що - хвилини позирав на боки, на двері... В останню свою годину?..

Чого ти шукав у ту хвилину? Кого ти чекав? Кажи правду, не одвертайся, — ти мусиш признатись мені, мусиш!

Я тобі був потрібний?

Вмер ти на чужій постелі — в чуже убрання вдягли тебе, щоб у труну покласти, і черевики чужі, подаровані...

Слухай, — чи ж було у нас коли-будь щось своє? Скільки літ ми свого кутка не мали? Своєї вільної хвилини? Своєї особистої справи?

Ніколи ми не думали про такі речі? Завжди легковажили собою, завжди...

Собаке життя було...

Треба було тобі послухати, треба було виїхати куди-будь, і хоч раз у своєму житті відпочити. Ти не послухав...

Протяг би ще рік, два, побачив би ще те інше, дочекався б чого-будь, — може бути, хоч зірки на небі... Тоді лекше було б тобі...

Говорили ми звичайно: будемо відпочивати, коли заберуть нас; у в'язниці, на засланні буде час на два боки вилежуватися...

І траплялись хвилини, що хотілось цього... Виривалося іноді філістерське слово: та коли б їх уже, нарешті, чорти принесли...

А вони, як на лихо, не приходили — уперлися, не полюбили нас.

... Ось ти й без хвилини відпочинку, запрацьований, як остання шкапа, впав у запрягу...

Відпочивай - відпочивай...

Хочу писати історію твого життя. Живими, дужими словами, щоби довго, довго пам'ятали тебе люди...

Хочу голосної, широкої слави для тебе, — людино з підземелля, людино без імення!

Хай тепер викрите твоє імення стане гордощами багатьох тисяч, хай воно буде для них живим символом, сповіданням, стимулом, бойовим гаслом! Хай знають!

Треба писати — число готове, тільки тебе чекає. Завтра пустимо на машину. Стану я на цілу ніч до кашти, щоб скласти всі твої заслуги. Дали тобі одну лише шпальту — у ній повинні вміститися всі твої діла твого життя і ціле твоє духове обличчя. Тісно буде тобі в жалібних рямцях, і коротка буде моя повість — встигну за ніч зробити.

Ніч тиха, ніхто не перешкодить... перебуду з тобою от ще оцю довгу ніч спільно, — з тобою, покійний друже... Буду складати на верстатку літеру за літерою і читати в складі слово за словом...

І хто може знати?

Може бути, із сліз — спогадів, із туги — думки моєї... Може бути з цієї нічної тиши...

Хто може знати?

... Може бути стане передмовою твоя тінь — з'явиться з невідомого світу — стане тиха й сумна, зазирне мені у вічі, постоїть хвилину, попрощається, і потім розвіється.

Треба зазначити. Завтра будемо друкувати аркуш за аркушем, закипить у цій нашій підземній

кузні робота, закрутиться машина — тихо, діловито, зашелестить папір і з кожною годиною буде рости гора друкованих аркушів...

І піде „твое“ число часопису утертим шляхом. Розхапають його люди в рідній землі, проллють над тобою сльозу, — сльозу мужську, сльозу, що в ній міститься сила і присяга...

Піде твоє число у світ широкий, будуть його передавати один одному все далі й далі, поки так — з рук до рук — не попаде зім'ятий лист паперу до нових, ще не порушених людей...

Понесе його випадок, підхопить вітер, знайде й підніме його на дорозі людина невідома...

З М І С Т

	Стор.
Передмова	5
Пролог	9
„Та день настане неминучий...“	39
Від руки товариша	62
Цілонічне блукання	108
Вдома	166
На вокзалі	219
Батько й син	228
Кошмар	274
Некролог	322

Ціна 1 крб. 45 коп. (Р)

Папка 20 коп.

